

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УКРАЇНА — ШВЕЙЦАРІЯ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

Науковий збірник

Берн—Київ
2020

УДК 327,(477)+(494) 93/94

Україна — Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність: науковий збірник / Упоряд. Ірина Матяш; Інститут історії України НАН України; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. Берн–Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 236 с.

В науковому збірнику представлено дослідження українських і швейцарських науковців з історії діяльності швейцарських підприємців на території України, персоналій швейцарців в Україні та українських емігрантів у Швейцарії, становлення українсько-швейцарських відносин у 1918–1926 рр., діяльності Посольств України в Швейцарії та Швейцарії в Україні після відновлення державної незалежності України. В основі збірника тексти виступів учасників Історичної панельної дискусії «Швейцарсько-українська зустріч», організованої Посольством Швейцарії в Україні спільно з Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин, під час IX Міжнародного фестивалю «Книжковий арсенал» 23 травня 2019 р. та учасників симпозіуму «Switzerland — Ukraine: 100 Yers of Bilateral Relations», організованого Посольством України в Швейцарській Конфедерації, Українським Товариством в Швейцарії і Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин, що відбувся 29 листопада 2019 р. у Фрібурзькому університеті. Видання присвячено століттю встановлення міждержавних відносин України і Швейцарії.

Для дослідників міжнародних відносин, науковців, студентів та всіх, хто цікавиться історією українсько-швейцарських відносин.

Редколегія:

Валерій Смолій (співголова), *Артем Рибченко* (співголова), *Геннадій Боряк*, *Степан Віднянський*, *Ірина Матяш*, *Інна Хоменська*, *Оксана Іваненко*, *Олександр Пагіря*, *Андреас Капеллер* (Відень, Австрійська Республіка), *Фрітьоф Бенджамін Шенк* (Базель, Швейцарська Конфедерація)

Рецензенти:

Георгій Касьянов, докт. істор. наук, проф., завідувач відділу Інституту історії України НАН України

Олександр Тригуб, докт. істор. наук, проф., професор, завідувач кафедри Чорноморського національного університету

Переклад з іноземних мов здійснили студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Михайло Панасюк та Володимир Хоменко.

Редагування та переклад англійською мовою анотацій здійснено Медіа-центром ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв»

Комп'ютерний набір документів здійснили студенти Національного університету «Острозька академія» Вікторія Ішук, Назар Мартинюк, Ілля Пявчук

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 5 від 24 вересня 2020 року)

ISBN 978-966-02-9378-6

© Інститут історії України НАН України, 2020

© Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин, 2020

© Автори, 2020

ЗМІСТ

Вступне слово директора Інституту історії України НАН України академіка НАН України Валерія Смолія	5
Вступне слово Надзвичайного і Повноважного Посла України в Швейцарській Конфедерації Артема Рибченка	7
Вступне слово Надзвичайного і Повноважного посла Швейцарії в Україні Клода Вільда	10

УКРАЇНСЬКО-ШВЕЙЦАРСЬКІ ВІДНОСИНИ

Ірина Матяш. УКРАЇНА — ШВЕЙЦАРІЯ В 1918–1926 РОКАХ: СПРОБА ВСТАНОВЛЕННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН	12
Тіна Пересунько. ЄВРОПЕЙСЬКА ОЦІНКА КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УНР: ГАСТРОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КАПЕЛИ В ШВЕЙЦАРІЇ У ЖОВТНІ 1919 РОКУ	34
Вікторія Печибориц. ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ШВЕЙЦАРСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ	45
Інна Хоменська. ІНСТРУМЕНТИ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ПОСОЛЬСТВА УКРАЇНИ В ШВЕЙЦАРСЬКІЙ КОНФЕДЕРАЦІЇ (2017–2019 рр.)	56
Олександр Сліпченко. ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ	65

ШВЕЙЦАРЦІ В УКРАЇНІ

Лілія Білоусова. ШВЕЙЦАРСЬКА ГРОМАДА ОДЕСИ: ВНЕСОК У ЕКОНОМІКУ І СОЦІО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ	77
Аркадій Третяков. ШВЕЙЦАРЦІ В КИЄВІ	94
Андреас Капеллер. НІКЛАУС ЗІБЕР/ НИКОЛАЙ ЗІБЕР/МИКОЛА ЗІБЕР (1844–1888): ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ЕКОНОМІСТ У КИЄВІ ТА У ШВЕЙЦАРСЬКІЙ ЕМІГРАЦІЇ	103
Фрітц-оф Бенджамін Шенк. «ТАК ЩО ВАМ НЕ ПОТРІБНО ТАК БОЯТИСЯ РЕВОЛЮЦІЇ ...». ШВЕЙЦАРЕЦЬ НА ДОНБАСІ В 1906–1907 рр.	108
Євген Бершеда. ЛОЗАННА–КИЇВ: ПОВЕРНЕННЯ СЕРЖА ЛИФАРЯ	117

УКРАЇНЦІ В ШВЕЙЦАРІЇ

Ігор Гирич. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ У ШВЕЙЦАРІЇ	124
Валентина Піскун. УКРАЇНСЬКІ ЕМІГРАНТИ В ШВЕЙЦАРІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ВЗАЄМИНИ	144

Данило Судин. ЖЕНЕВСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ 1919–1939 рр.	157
---	-----

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Єва Мердер. ШВЕЙЦАРСЬКІ ДЖЕРЕЛА ПРО КРАМАТОРСЬК ТА ХАРКІВ	173
Ірина Тюрменко. ПОВОЄННА ШВЕЙЦАРІЯ — УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ ДО ПОРЯТУНКУ: АНАЛІЗ ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТІВ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА).....	182
Ігор Гирич. ЛІДЕР УКРАЇНЦІВ В ШВЕЙЦАРІЇ ЄВГЕН БАЧИНСЬКИЙ ТА ЙОГО ЛИСТИ ДО ВОЛОДИМИРА ДОРОШЕНКА В АРХІВІ УВАН.....	195
ВИБРАНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ЗАПОЧАТКУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕЙЦАРСЬКИХ ВІДНОСИН У 1918–1921 рр. (упорядник Ірина Матяш)	216

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні колеги і зацікавлені читачі!

З 2017 року в Україні, а також в окремих державах Європи проходили й тривають міжнародні наукові та культурно-освітні заходи, присвячені 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. Активну участь у цих заходах разом із Міністерством закордонних справ України, Дипломатичною академією імені Геннадія Удовенка при МЗС України, Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв беруть Інститут історії України НАН України і Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. Зокрема, дослідники історії міжнародних відносин і дипломатії в рамках вивчення 100-літнього досвіду розвитку зовнішньополітичної діяльності України особливу увагу приділяють актуальним і малодослідженим питанням становлення й розвитку двосторонніх контактів України з зарубіжними партнерами. За останні роки як в Україні, так і за кордоном було проведено низку міжнародних наукових конференцій, «круглих столів» і дискусій з цих питань, матеріали яких знайшли своє відображення в опублікованих збірниках наукових праць з історії українсько-угорських, українсько-словацьких, українсько-німецьких, українсько-грузинських, українсько-болгарських, українсько-польських відносин. У травні 2019 р. в Києві був проведений ще один такий науковий захід — історична панельна дискусія під назвою «Швейцарсько-українська зустріч», організована Посольством Швейцарії в Україні спільно з Науковим товариством історії дипломатії та міжна-

родних відносин. А в листопаді 2019 р. у Фрібурзькому університеті в Швейцарії відбувся симпозіум «Switzerland — Ukraine: 100 Years of Bilateral Relations».

Унікальність цього видання полягає насамперед в тому, що в ньому практично вперше в історіографії на конкретно-історичному матеріалі досліджені маловідомі сторінки українсько-швейцарських відносин другої половини XIX — початку XXI століть. Йдеться, зокрема, про перебування та діяльність швейцарців на теренах України (Київ, Одеса) наприкінці XIX — початку XX ст. та їх внесок в економічний та культурний розвиток українських земель, українську політичну еміграцію другої половини XIX ст. — періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. у Швейцарії та їхню працю із ознайомлення західноєвропейської громадськості з «українським питанням», діяльність перших українських дипломатичних представництв у Швейцарії, прояви культурної дипломатії в українсько-швейцарських взаєминах та становлення міждержавних відносин між незалежною Україною та Швейцарською Конфедерацією. Також у науковому збірнику проаналізовані окремі, цілком оригінальні джерела з історії українсько-швейцарських стосунків.

Переконаний, що науковий збірник «Україна — Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність» започаткує плідну співпрацю українських та швейцарських істориків і сприятиме продовженню досліджень у сфері українсько-швейцарських відносин та поглибленню взаєморозуміння наших народів.

**Директор
Інституту історії України
НАН України,
академік НАН України
Валерій СМОЛІЙ**

Шановні читачі!

Нещодавно Україна і Швейцарська Конфедерація відзначили 100-річчя встановлення двосторонніх офіційних відносин.

Започаткування взаємодії між нашими країнами відбувалося у надзвичайно непростий, але й доленосний час — короткий період між двома світовими війнами: формування нової політичної карти Європи, велика міграція європейських народів, світова економічна криза та створення нових умов виробництва, розвиток громадянського суспільства у багатьох європейських країнах. Однак цей складний час відкрив великі можливості для відносин між нашими державами.

Історія українсько-швейцарських відносин є абсолютно позитивною, яка не затьмарена жодними конфліктами, але водночас потребує ретельного вивчення для більшого розуміння наших потенційних можливостей. Робота українських і швейцарських дипломатичних та консульських місій на території наших країн на початку ХХ ст. заклала основи для розвитку сучасних відносин між Україною і Швейцарією. Незважаючи на свою невелику чисельність, швейцарська діаспора в Україні зробила суттєвий внесок у промисловий і культурний розвиток різних регіонів України у ХІХ–ХХ ст. Українці, у свою чергу, в умовах складних європейських подій першої половини ХХ ст. не лише зберегли на швейцарській землі свою ідентичність, але й стали частиною потужної української закордонної громади, яка сьогодні сприяє міжнародній підтримці України у всьому світі.

Хочу відзначити, що у науковому та експертному середовищі Швейцарії існує інтерес до вивчення України та українсько-швейцарських

відносин. Саме ця зацікавленість стала рушієм для створення при Базельському університеті ініціативи «Українознавчі студії в Швейцарії» (Ukrainian Research in Switzerland — URIS), яка підтримується швейцарським Державним секретаріатом освіти, досліджень та інновацій. У рамках співробітництва між URIS та Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин України вже відбулося кілька міжнародних наукових симпозіумів у Києві та Базелі. Посольство разом із Українським Товариством в Швейцарії і Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин також організувало і провело у Фрібурзькому університеті двосторонню подіумну дискусію «Українсько-швейцарські відносини: історія та сучасність». Ми сподіваємося, що така взаємодія науковців України і Швейцарії буде системно реалізовуватися.

Сучасні відносини України і Швейцарії — це партнерство у першу чергу в політичній, економічній та гуманітарній сферах. Швейцарія входить в п'ятірку головних інвесторів нашої країни, робить значний внесок у проведення українських реформ та регіональний розвиток, здійснює велику технічну допомогу та забезпечує життєво важливими засобами населення по обидві сторони лінії розмежування на сході України, а також бере активну участь у мирному врегулюванні на Донбасі.

Сьогодні ми працюємо над подальшим розкриттям потенціалу наших відносин, щоб зробити їх сучасними, динамічними та взаємовигідними. І 2020 рік став у повному сенсі новим етапом українсько-швейцарських відносин.

У березні 2020 року Швейцарію з офіційним візитом відвідав Голова Верховної Ради України Д. Разумков, а у липні цього ж року відбувся перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит Президента Швейцарської Конфедерації С. Соммаруги в Україну, в рамках якого було підписано низку важливих двосторонніх документів, які сигналізують про намір поглиблення нашої взаємодії на багатьох важливих напрямках.

Як Посол України в Швейцарії, маю велику надію, що із підписанням у червні Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством закордонних справ України та Федеральним департаментом закордонних справ Швейцарської Конфедерації ми створили унікальну платформу для партнерства між науковцями наших країн. І першим великим проєктом у рамках українсько-швейцарської співпраці у сфері Science diplomacy стане спільна робота українських і швейцарських науковців та інженерів, спрямована на подолання загальносвітової кризи, викликаної пандемією COVID-19.

Посольство України закликає всіх партнерів — представників державного і громадського сектору, бізнесменів і промисловців, науковців і

митців, а також молодь наших країн — приєднатися до спільної ініціативи та зробити свій внесок у розвиток динамічних відносин між Україною і Швейцарією.

Бажаю успіхів усім, хто працює заради розвитку українсько-швейцарських відносин!

**Надзвичайний і Повноважний Посол України
в Швейцарській Конфедерації
Артем РИБЧЕНКО**

Шановні читачі!

Для мене велика честь звернутися до Вас з нагоди виходу цього вагомого збірника наукових статей, присвяченого історії відносин між Україною та Швейцарією. Поява даного видання — великий крок вперед у вивченні наших відносин у минулому та їхньої еволюції до наших днів. Водночас дана публікація позначає започаткування важливого етапу у науковій співпраці між українськими та швейцарськими істориками, започаткованого святкуванням 100-річчя дипломатичних відносин між Україною та Швейцарією у жовтні 2018 року. Хоча відносини між Швейцарією та недовготривалими урядами незалежної України після Першої світової війни мали напівофіційний характер, у багатьох відношеннях вони заклали основу для сучасних відносин між Швейцарією та Україною.

Тим не менше, швейцарсько-українські людські контакти почалися значно раніше. Ми можемо простежити їх ще на початку XIX століття, коли емігранти зі Швейцарії поселилися на території сучасної України, заснувавши колонії Цюрихтал у Криму та Шабо поблизу Одеси. Обидва поселення перетворилися на одні з найбільш економічно розвинутих у своїх регіонах, ставши прикладом для місцевого населення, яке могло перейняти досвід швейцарського виноградарства, виноробства та ведення сільського господарства. Шабо було найбільшою швейцарською аграрною колонією в усій Російській імперії. Сьогодні цей населений пункт — справжній символ швейцарської присутності на українській землі та довгострокового залучення моєї країни в Україні. У 2022 році ми будемо святкувати 200 років від заснування Шабо.

Особливо популярним місцем для швейцарських емігрантів на початку XX століття став Київ — новий індустріальний центр у Східні

Європі. Місто стало осередком діяльності багатьох підприємців родом зі Швейцарії, які зазвичай працювали тут підприємцями, банкірами, торговцями, кондитерами, архітекторами, офіцерами, вчителями тощо. З огляду на зростаюче значення Києва як економічного, культурного і політичного центру, у 1903 році уряд Швейцарії відкрив у місті консульство. Попри подальшу війну, революцію та політичну нестабільність після розпаду Російської імперії, воно продовжувало свою діяльність до 1919 року. Для відзначення цих ранніх швейцарсько-українських дипломатичних контактів ми плануємо відкрити пам'ятну дошку на історичній будівлі, де розташовувалося перше консульство Швейцарії у Києві.

У грудні 1991 року Швейцарія визначала незалежність України, а на початку 1992 року були встановлені двосторонні дипломатичні відносини. З того часу між нашими державами налагодилися потужні зв'язки, що охоплюють різноманітні сфери, зокрема зовнішню і безпекову політику, політичні консультації, економічну співпрацю, фінансову допомогу, повернення активів, технічну співпрацю, гуманітарну допомогу, побудову миру, культурні відносини та значні прямі інвестиції швейцарських компаній в економіку України. Ці відносини надалі активізувалися у зв'язку з головуванням Швейцарії в Організації безпеки і співробітництва в Європі у 2014 році. З часу здобуття Україною незалежності понад 20 високих зустрічей були проведені на міністерському та президентському рівнях. 20-23 липня 2020 року вперше в історії двосторонніх відносин відбувся візит в Україну Президента Швейцарської Конфедерації Сімонетти Соммаруги. Під час цього історичного візиту Швейцарія та Україна підписали чотири документи, спрямовані на розширення та поглиблення двосторонніх відносин.

2019 рік був особливо плідним в плані співпраці між українськими та швейцарськими істориками та увінчався проведенням двох історичних дискусій у Києві та Фрібурзі, за сприяння Посольства Швейцарії в Києві та Посольства України у Берні. Їхнім результатом стала поява фотодокументальної виставки про 200 років історії людських, культурних, економічних і політичних відносин між Швейцарією та Україною, що була представлена у Києві та Базелі. Ключову роль у всіх цих ініціативах відіграла проф. Ірина Матяш, яка зібрала статті українських і швейцарських авторів, щоб представити їх у цьому виданні.

Сподіваюсь, що даний збірник закладе солідну наукову основу для подальшого дослідження невідомих сторінок швейцарсько-українських відносин і призведе до активізації співпраці між істориками двох країн.

**Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарії в Україні
Клод ВІЛЬД**

УКРАЇНСЬКО-ШВЕЙЦАРСЬКІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(4)327(477+494) «1917/1926»

Ірина Матяш

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця відділу історії
міжнародних відносин та зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України, Київ, Україна,
(matio@ukr.net) ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

УКРАЇНА — ШВЕЙЦАРІЯ В 1918–1926 РОКАХ: СПРОБА ВСТАНОВЛЕННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

Анотація. В статті висвітлено діяльність швейцарського консульства у Києві та українського дипломатичного представництва в Берні та консульств у Цюриху й Женеві; з'ясовано персоналії учасників процесу становлення українсько-швейцарських відносин у 1918–1926 рр., встановлено функції і завдання українських та швейцарських дипломатичних і консульських представників. Хронологічні межі дослідження визначено відповідно до часу легалізації швейцарського консула Гавріїла Енні в Києві, реалізації першої спроби УНР встановлення дипломатичних відносин зі Швейцарією в квітні 1918 р. та формального завершення роботи дипломатичної місії УНР у Берні. В основі статті — виявлені автором в українських та зарубіжних архівах документи, утворені в діяльності цих установ, періодика, листування і мемуари українських та іноземних діячів, причетних до становлення українсько-швейцарських відносин у цей період. Аналіз джерельної бази засвідчує, що консульство Швейцарії діяло в Києві з 1903 р. й зберегло свої повноваження після проголошення УНР. Консул Г. Енні зосередив свою діяльність на захисті інтересів швейцарців в Україні й не займався політичними питаннями. Встановлення офіційних відносин зі Швейцарією — багатою країною (хоч і дещо послабленою економічною кризою, спричиненою Першою світовою війною) з демократичним устроєм та нейтральною позицією у світових конфліктах — ініціювала українська сторона. Для УНР це мало значення для реалізації можливості опосередкованої взаємодії з державами Антанти та участі в роботі міжнародних організацій. Окрім дипломатичного представництва в Берні, українська сторона скерувала до Швейцарії консульства в Цюриху і Женеві, торговельну місію, створила Українсько-швейцарську торговельну палату, Українське інформаційне бюро. Дипломатичне представництво УНР у Берні було офіційно ліквідовано лише 1926 р.

Ключові слова: Консульство Швейцарії в Києві, Надзвичайна дипломатична місія УНР у Швейцарії, Генеральне консульство Української Держави в Цюриху, Консульство Української Держави в Женеві.

Iryna Matiash

Doctor of History, prof., Senior Research Fellow of the Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine, (matio@ukr.net) ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

UKRAINE — SWITZERLAND IN 1917–1926: ATTEMPT TO ESTABLISH INTERSTATE RELATIONS

Abstract. The article covers the activities of the Swiss Consulate in Kyiv and the Ukrainian diplomatic mission in Bern and the consulates in Zurich and Geneva; the participants in the process of formation of Ukrainian-Swiss relations in 1918–1926 were determined, the functions and tasks of Ukrainian and Swiss diplomatic and consular representatives were established. The chronological boundaries of the study were defined in accordance with the time of the legalization of the Swiss consul Gabriel Annie in Kyiv, the implementation of the first attempt of the UPR to establish diplomatic relations with Switzerland in April 1918 and the formal completion of the UPR diplomatic mission in Bern. The article is based on the documents discovered by the author in Ukrainian and foreign archives, formed in the course of the activities of these institutions, periodicals, correspondence and memoirs of Ukrainian and foreign figures involved in the formation of Ukrainian-Swiss relations in this period. An analysis of the source database shows that the Swiss consulate has been operating in Kyiv since 1903 and retained its powers after the proclamation of the Ukrainian People's Republic. Consul G. Annie focused on protecting the interests of the Swiss in Ukraine and did not deal with political issues. The establishment of official relations with Switzerland as one of the richest countries in the world with a democratic system and a neutral position in world conflicts was initiated by the Ukrainian side. For the UPR, this was important for the realization of the possibility of indirect interaction with the Entente states and participation in the work of international organizations. In addition to the diplomatic mission in Bern, the Ukrainian side sent consulates in Zurich and Geneva to Switzerland, a trade mission as well, and established the Ukrainian-Swiss Chamber of Commerce and the Ukrainian Information Bureau. The diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in Bern was officially liquidated only in 1926.

Key words: Consulate of Switzerland in Kyiv, Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Switzerland, Consulate General of the Ukrainian State in Zurich, Consulate of the Ukrainian State in Geneva.

Посольство України в Швейцарській Конфедерації було відкрито в Берні в лютому 1993 р., після відновлення державної незалежності України в серпні 1991 р. та її визнання Швейцарією після Всеукраїнського референдуму в грудні 1991 р. У лютому 1992 р. у Києві розпочало діяльність Посольство Швейцарської Конфедерації в Україні. Проте інституційна історія українсько-швейцарських міждержавних відносин розпочалася за 75 років до того. В українській історіографії ці питання досліджені недостатньо. Вони розглядалися у контексті вивчення історії розвитку української державності доби Української революції 1917–1921 рр., формування української дипломатичної служби, вивчення персоналій її представників¹. Перші згадки про швейцарське консульство та створення і діяльність українського посольства в Швейцарії містить другий том неодноразово перевиданої праці Д. І. Дорошенка «Історія України»². Історію українського консульства в Цюріху поклала в основу свого роману «На еміграції»³ дружина О. В. Вілінського і племінниця видатного українського композитора М. В. Лисенка — Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська.

Консульство Швейцарії в Києві

Започаткований ухваленим Центральною Радою 7 листопада 1917 р.⁴ III Універсалом, що проголошував Українську Народну Республіку, та IV Універсалом, що декларував її незалежність, процес державотворення передбачав встановлення офіційних відносин із зарубіжними країнами. Перебування в Києві консульських установ іноземних держав, які започаткували дипломатичні та консульські зносини з Російською імперією, давав підстави для встановлення двосторонніх контактів УНР з цими державами. Відкрите ще 1903 р. Консульство Швейцарії очолював купець першої гільдії Гавриїл Енні (Enny). Він народився поблизу Санкт-Петербурга, в Новосаратовській колонії, заснованій у XVIII ст. німецькими колоністами, вихідцями з Бранденбургу і Вюртембургу. Середню освіту Г. Енні отримав у реальному училищі Цюріху, потому вступив до Дрезденського політехнікуму. Практичний досвід під час навчання він здобував у 1879–1880 рр. на машинобудівному заводі «*Cail, Halot et Co*» у Брюселі, диплом про вищу освіту отримав 1882 рр. зі званням інженера-механіка. В 1882–1883 рр. він працював у Варшаві на заводі Акціонерного товариства механічних і гірських заводів «*Лильпот, Рау и Левенштейн*», брав участь як представник підприємства в XV Всеросійській художньо-промисловій виставці (20 травня — 15 вересня 1882 р., Москва). На українські терени молодий інженер потрапив 1884 р., отримавши посаду директора-розпорядника на Кальниківському цукровому

заводі в Липовецькому повіті Київської губернії. Окрім керівництва заводом, він займався родинним бізнесом, пов'язаним з пивоварінням у Києві та Одесі. Входив швейцарський консул також до складу Товариства Маловисківського бурякоцукрового заводу (директором-розпорядником якого був деякий час його брат), Товариства машинобудівельного заводу «Прогрес» в Бердичеві, Товариства Черкаського цукрорафінадного заводу, був членом Ради Київського товариства взаємного страхування цукрозаводчиків. У власності Г. Г. Енні перебував двоповерховий житловий будинок № 53, на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині — Саксаганського), в якому з 1911 р. розташувалося швейцарське консульство.

Основні завдання іноземних консулів у цей час зосередилися на захисті прав громадян своїх держав та забезпеченні власної безпеки. Створену 15 жовтня 1917 р. консульську колегію очолював грецький консул П. Гріпарі. Основне завдання дуаена полягало в організації взаємодії з зовнішньополітичним відомством і захисті прав членів консульського корпусу у випадку їх порушення владою УНР. Зовнішньополітичне відомство реагувало практично на всі звернення консулів і колегії. Г. Енні видавав охоронні посвідчення підданам своєї країни, в яких просив *«військову, цивільну й громадську владу УНР надавати необхідний захист особі й майну»*⁵ швейцарських громадян. У такий спосіб він пробував зокрема захистити квартиру № 14 у будинку № 3 на вулиці Костельній, де мешкав підприємець і перший консул Швейцарії в Києві Карл Вюглер⁶. У зв'язку з систематичною загрозою для життя і майна консули на початку січня 1918 р. звернулися до Генерального секретарства міжнародних справ з проханням про дозвіл скористатися статусним привілеєм — отримати право мати вогнепальну зброю. Бажання мати *«право держання при себе револьвера»*⁷ виявив разом із іншими консулами Г. Енні⁸. А невдовзі він дізнався про пограбування його майна (зерна, солом, сіна, картоплі, інвентарю тощо) в Очеретянському маєтку (с. Очеретня Липовецького повіту Київської губернії) і нанесення збитків у сумі 458 239 62 руб.⁹. Консул письмово звернувся до зовнішньополітичного відомства з вимогою повернення майна, організації охорони з метою убезпечення від подальшого розкрадання, в разі неповернення наполегливо пропонував створити комісію з визначення причинених збитків на предмет відшкодування їх урядом УНР. На доказ правомірності своїх претензій він наводив витяги з *«Конвенції о водворенни и торговле»* між Росією і Швейцарією від 14/26 грудня 1872 р., якою передбачалася повна свобода на володіння нерухомістю громадян обох держав (ст. 4) та позбавлення їх військових реквізичій (ст. 5)¹⁰. Задля уникнення подальших непорозумінь із швейцарським консулом очільник відомства М. М. Любинський дав

розпорядження консульському відділу негайно скомунікувати з МВС УНР з цієї *«особливо пильної справи»* і просити *«по можливості скоро зайнятися цією справою і повернути швейцарському підданцеві його майно»*¹¹.

Після приходу до влади П. П. Скоропадського Г. Г. Енні залишився в Києві. 12 червня 1918 р. гетьман ратифікував своєю грамотою Брестський мирний договір¹², а німецька сторона — наступного місяця. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 24 липня 1918 р. у Посольстві Німецької імперії в Відні. Вже 27 липня П. П. Скоропадський дав доручення послу Української Держави в Німеччині барону Ф. Р. Штейнгелю порозумітися з представниками нейтральних країн (Швейцарії, Данії, Нідерландів, Норвегії та Іспанії) щодо форми оповіщення їхніх урядів про самостійність Української Держави і досягти їхнього визнання та укласти дипломатичні стосунки шляхом обміну представництвами¹³. Перебування в Києві швейцарського консульства давало підстави для сподівання Української Держави на встановлення офіційних відносин зокрема зі Швейцарією. Втім місія консула зосереджувалася передусім на захисті інтересів швейцарських громадян. Він не втручався в сферу політики. Г. Г. Енні вимагав сприяння МЗС Української Держави в поверненні арештованого в Юзівці (пізніше перейменованого: Сталіно, Донецьк) автомобіля швейцарської фірми «К. А. Семадені і К^о»¹⁴ та звільнення від реквізиції для потреб Ради оборони ресторану цієї фірми в Києві¹⁵. 10 вересня через відбуття з Києві П. П. Гріпарі Г. Г. Енні було обрано головою консульської колегії¹⁶. За його керівництва колегія домагалася повернення видворених з Києва іноземних консулів (С. С. Василіаді, П. П. Гріпарі, К. В. Фішмана). Та 28 жовтня 1918 р. він зібрав колег на засідання в зв'язку зі своїм виїздом з Києва *«в службових потребах»* для обрання виконувача обов'язків дуаєна на час його відсутності. В засіданні взяли участь Віктор Мозерт, Герман Гуревич та Ісаакій Вітенберг. Вирішили обрати старійшиною консульського корпусу перського консула І. М. Вітенберга, просити його взяти на себе всі клопоти, пов'язані зі справами корпусу *«нейтральних консулів»*¹⁷. 5 листопада Г. Г. Енні залишив Київ, передавши справи наступнику¹⁸.

Деякий час він провів в Одесі. Там працювало швейцарське генеральне консульство, яке займалося після розпаду Російської імперії захистом інтересів швейцарської громади в Одесі та франко-німецьких поселень швейцарців під Одесою — Шабо (Ашабаг) і в Таврії — колонії Цюрихтал (Швейцарська колонія, Джейлав). Його очолював впродовж багатьох років Еміль Венедиктович Вей. Г. Г. Енні повернувся до української столиці після приходу до влади Директорії. 19 грудня 1918 р. він разом з іншими іноземними представниками і тисячами киян зустрічав її лідерів — Володимира Винниченка, Симона Петлюру, Федора Швеця та

Панаса Андрієвського — на залізничному вокзалі¹⁹. Під час мітингу швейцарський консул мав слово як дуаен консульського корпусу, висловивши сподівання, що в Україні з утвердженням нової влади настане спокій і порядок, які принесуть всьому українському народові вільність, рівність і братерство²⁰. Але вже на початку лютого 1919 р. Київ захопили більшовики. Через наступ Червоної армії в останні дні січня більша частина іноземних представництв, що перебували в Києві, організовано виїхала до Вінниці, куди евакуювалися державні установи УНР.

Г. Г. Енні залишився в місті, прийнявши опіку над німецькими підданими. Разом із більшовиками в Києві з'явилися спартаківці. Вони створили Раду робітників і селян *«колишніх німецької і австро-угорської держав»*, претендуючи на виконання консульських функцій з захисту інтересів німецьких підданих. 25 лютого 1919 р. рада захопила силою управління більшості німецьких господарських і попечительних організацій, що існували в Києві, та конфіскувала гроші і належні цим організаціям цінності²¹. Швейцарське консульство висловило протест проти такого захоплення більшовицькому українському уряду. Створена для розслідування інциденту ревізійна комісія деякий час працювала в канцелярії ради, однак ніяких висновків не зробила. Швейцарський консул звернувся до Ради Народних Комісарів УСРР з проханням вжити заходів для негайного звільнення всіх німецьких господарських і попечительних організацій²² з-під контролю і керівництва ради та скласти протокол щодо конфіскованих грошей. Намагаючись отримати матеріальну компенсацію за розтрачені гроші, що належали німецьким громадським організаціям і приватним особам, які перебували під охороною консульства, Г. Енні пропонував забезпечити негайне депонування коштів і цінностей, що залишилися, в Державному банку до з'ясування їх належності, або забезпечити урядовий контроль над тими цінностями, якщо вони будуть залишені в будинку, що займає рада²³. Конкретної відповіді на свої ноти він не отримав. Натомість до консульства 2 квітня 1919 р. надійшла нота уряду УСРР, в якій вимагалось надати в десятиденний термін відповідь від уряду Швейцарії на питання про офіційне визнання Української СРР, підтвердження повноважень Г. Енні та згоду забезпечити приїзд офіційних представників УСРР²⁴. Анатолічні ноти отримали всі члени консульського корпусу. При цьому повідомлялося про можливість встановлення радіоконтакту зі своїм урядом і наголошувалося, що уряд УСРР демонстрував ставлення до іноземних консулів як до офіційних представників держав, однак досі не має жодного звернення від урядів цих держав щодо підтвердження повноважень своїх консулів і готовності застосувати принцип взаємності у відносинах з УСРР.

Через місяць після оголошення іноземним консулам з'ясувалося, що інформацію від своїх урядів отримали лише італійський та нідерланд-

ський консули, однак у нотах не було відповіді на основне питання щодо офіційного визнання УСРР та прийняття представників більшовицької України у себе. Відтак консули мали залишити Київ. У разі виконання умови радянське керівництво зобов'язувалося повернути висланих консулів до Києва²⁵.

Г. Енні разом з секретарем консульства, італійським і бельгійським консулом запланували виїзд на 17 травня 1919 р. Консули звернулися до Народного комісаріату закордонних справ УСРР із проханням дати відповідні розпорядження щодо повернення архівів та цінностей; збільшення ліміту валюти, дозволеної до вивезення з 100 000 франків до 200 000 франків для консулів і визначення суми, дозволеної до вивозу членами родин та секретарями; сприяння виділенню потяга до Одеси і видання паспортів²⁶. У відповідь їм видали паспорти й повернули вилучені предмети (лише «дозволені до вивозу»), грошові суми для вивозу збільшили до 150 000 франків, а членам родин дозволили вивозити по 3 000 франків, прохання про потяг залишили «без наслідків»²⁷. Майно консулів залишалося на розгляд терміново створеної Комісії з ліквідації консульських установ. Швейцарський консул змушений був надати дозвіл на зайняття кімнат у своєму будинок на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 53 «відповідальним співробітникам» Управління Головного Начальника Постачання при Народному Комісаріаті військових справ УСРР²⁸.

Таким чином, діяльність консульства Швейцарії у Києві припинилася в травні 1919 р. Визначивши своїм завданням захист інтересів швейцарських громадян у Києві, Г. Г. Енні намагався зберегти функцію консульства під час кількаразової зміни влади. Він активно використовував усі доступні консульському представникові інструменти: писав ноти до зовнішньополітичного відомства, брав активну участь в обговоренні важливих питань життєдіяльності іноземних представництв консульською колегією, організовував матеріальну допомогу співвітчизникам. Певний час він очолював консульську колегію і забезпечував взаємодію іноземних представників із українською владою. Поспіль із гуманітарною місією консула Г. Г. Енні мав особисті причини прагнення зберегти свою посаду: він тривалий час проживав у Києві, мав маєтки й підприємницькі інтереси в Україні, брав участь у родинному бізнесі. Діяльність швейцарського консула відповідала всім вимогам міжнародного права, була визнана українською владою, що надавала йому підтримку й забезпечувала виконання його звернень. Однак він не зміг задовольними вимогу більшовиків щодо визнання радянської України Швейцарією, його приміщення було націоналізовано, а сам консул був змушений залишити Київ.

Українські представництва в Швейцарії

Встановлення офіційних відносин зі Швейцарією — багатою країною (хоч і дещо послабленою економічною кризою, спричиненою Першою світовою війною) з демократичним устроєм та нейтральною позицією у світових конфліктах — ініціювала українська сторона. Відповідно до ухваленого в середині березня 1918 р. Центральною Радою Закону УНР «Про закордонні установи Української Народної Республіки» з метою з'ясування можливості започаткування дипломатичних відносин з Іспанією, Італією, Францією та Швейцарією мала вирушити делегація на чолі Миколою Шрагом²⁹. Безпосередньо до Берна для організації українського інформаційного бюро було скеровано особистого ад'ютанта генерального секретаря військових справ Симона Петлюри Юрія (Георга) Гасенка, що мав також дипломатичні і розвідувальні доручення. Дипломатичній місії, виїзд якої було призначено на 27 квітня, не вдалося розпочати роботу через прихід до влади П. П. Скоропадського.

В гетьманському уряді 21 травня посаду керуючим МЗС обійняв Д. І. Дорошенко. Одразу після призначення радники О. Я. Шульгин і Є. К. Лукасевич подали йому доповідну записку з обґрунтуванням потреби відрядити місію для встановлення відносин зі Швейцарією та «іншими країнами», подібну до планованої урядом УНР. Обидва автори записки висловлювали готовність очолити місію. Після попередніх консультацій з німецьким послом бароном А. фон Муммом і представником Австро-Угорщини графом Й. Форгачем було відхилено кандидатуру О. Я. Шульгіна через його прихильність до Антанти³⁰.

Для з'ясування можливості започаткування офіційних відносин зі Швейцарією до Берну в середині червня виїхав Євмен Кирилович Лукасевич (1871–1929). Він був заступником голови Всеукраїнської спілки лікарів, належав до організаторів медично-санітарної служби УНР та Українського Комітету Червоного Хреста, редагував часопис «Українські медичні вісті», упродовж січня–квітня 1918 р. очолював Департамент охорони здоров'я — перший державний орган УНР у сфері медицини. Спорядження відомого лікаря з дипломатичним дорученням зумовлювалося його особистими зв'язками з часів навчання в Цюриху і співпрацею з Міжнародним комітетом Червоного Хреста в Женеві. В «поміч» Є. К. Лукасевичу надали канцелярського урядовця 18-річного Ігоря Лоського — учасника бою під Крутами і сина першого очільника канцелярії зовнішньополітичного відомства Костя Лоського, невдзі призначеного послом Української Держави у Фінляндії³¹. Завдання Є. К. Лукасевича полягало в підготовці ґрунту для скерування в Швейцарію постійного дипломатичного представництва³². Попередньо було складено й штатний розпис майбутнього посольства. Його мав очолити Є. К. Лукасевич в

ранзі міністра-резидента³³. На посаду секретаря планувалося призначити старшого діловода дипломатичного відділу МЗС Віктора Якубовського, перекладача — Апостола Миколаїва (його було призначено 1 серпня 1918 р. секретарем посольства Української Держави в Османській імперії, але він не виїхав до Стамбула), на інші посади — майбутнього заступника начальника Генерального штабу Дієвої армії УНР Євгена Кельчевського³⁴, Олександра Ван дер Бріггена; інженера-архітектора і громадського діяча Дмитра Андрієвського, Всеволода Соколовського, Юрія Білеця, Григорія Білянкіна, Ірену Добродієву, художника Сергія Мако³⁵.

До Берна Є. Лукасевич прибув 22 серпня 1918 р. Лист П. П. Скоропадського з проханням про відкриття українського представництва в Швейцарії він невідкладно передав до тамтешнього Політичного департаменту МЗС. Після обговорення звернення гетьмана Федеральною радою Швейцарської Конфедерації 5 вересня українського послання прийняв Едмунд Шультесс — федеральний радник, відповідальний за департамент народного господарства. Вважаючи, що для Швейцарії економічні питання мають найбільший інтерес, Є. К. Лукасевич заявив під час розмови, що Україна без особливих труднощів може поставити Швейцарії 300 тис. тонн зерна за умови вирішення питання транзиту³⁶. Його тактика розмови ґрунтувалася на висновках швейцарських представників, які побували в Києві у березні–червні 1918 р. з метою вивчення інформації про можливість поставок зерна з України й переконалися в достатніх запасах збіжжя та наголошували на негайній потребі організації його експорту в економічно виснажену Швейцарію³⁷. Таку інформацію з 20 квітня по 18 червня 1918 р. в Україні збирав майор генерального штаб Моріс дю Буа³⁸. В своєму звіті він наголошував, що організація експорту зерна з України до Швейцарії можлива за умови згоди на це Центральних держав та логістичного забезпечення. На транспортування закупленого Швейцарією зерна залізницею бракувало вагонів, не можливим також видавалося й перевезення збіжжя Чорним морем та Дунаєм до Регенсбургу як проміжного пункту³⁹. Для проведення заготівлі продовольства Федеральна рада постановила 9 червня 1918 р. вислати спеціальну економічну місію, не уповноважуючи її на визнання Української Держави, а лише для встановлення «фактичних стосунків»⁴⁰. З приводу пропозиції Є. Лукасевича Е. Шультесс консультувався з австро-угорською делегацією в Берні й отримав пораду ставитися до неї «з великою обережністю»⁴¹. Втім український представник дещо поспішно повідомив керівництву про зацікавленість швейцарського уряду і торговельно-промислових кіл Україною. Невдовзі керівник управління зовнішньої політики Федерального політичного департаменту Швейцарії Лярді надав йому листа до Д. І. Дорошенка з подякою за візит та підтвердженням готовності швейцарського

уряду прийняти в Берні «будь-якого іншого представника, який користується довірою Його Високоповажності пана Міністра закордонних справ, як і найкращим чином поводитися з усіма повідомленнями, що їх через нього вирішить нам направити нам уряд України»⁴². В Києві ці слова потрактували як готовність прийняти українське дипломатичне представництво⁴³.

10 жовтня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила Закон про заснування посольства 2-го розряду Української Держави в Швейцарії. Попри заввагу швейцарської сторони про «будь-якого іншого представника», посольство очолив Є. К. Лукасевич. Штат місії формувався до кінця жовтня. До нього увійшли переважно раніше заплановані кандидатури. Великі надії посол покладав на доньку Євгена Чикаленка і дружину німецького науковця Георга Келлера Ганну Чикаленко-Келлер (1884–1964), призначивши її наказом № 1 по місії від 31 жовтня 1918 р. урядовцем посольства. Журналістка й перекладачка, вона вільно володіла німецькою, французькою, англійською мовами, навчалася в Лозанні й Женеві, брала участь у жіночому русі⁴⁴.

Одночасно створювалися консульські представництва. 7 жовтня 1918 р. тимчасовим виконувачем обов'язки генерального консула в Цюріху Д. І. Дорошенко призначив Олександра Валер'яновича Вілінського (1872–1928), секретарем консульства — Олександра Дем'яненка⁴⁵. Для О. В. Вілінського Швейцарія була близькою країною: він працював як інженер у 1905–1907 рр. у Давосі й Цюріху. Від 1907 р. О. В. Вілінський мешкав у Києві, працював за фахом і викладав у Київському політехнічному інституті, 1917 р. став членом Центральної Ради, очолював департамент професійної освіти Генерального Секретаріату⁴⁶, видавничу спілку у Львові. Секретар генконсульства мав європейську освіту — після закінчення технічного вишу в Україні, спеціалізувався в Брюселі, але перервав освіту з початком Першої світової війни і пішов добровольцем до французької армії⁴⁷.

О. В. Вілінський мав конкретний план налагодження українсько-швейцарських економічних зв'язків (за його спостереженнями, «всі швейцарці на перший план ставлять торговельні справи, а не політичні»)⁴⁸. Він збирався влаштувати Музей зразків товарів і виробів з України, домовився про надання експонатів з міністром промислу і торгівлі з І. А. Феценком-Чопівським, з головою кустарно-промислового відділу Міністерства народної освіти А. Ф. Середою, контактував із представниками Дніпросоюзу, Українобанку, Товариства цукроварів. Однак на місці, куди консул з членами своєї родини та секретарем дісталися 29 жовтня 1918 р., з'ясувалося, що швейцарський уряд не мав наміру офіційно визнавати його повноваження. Втім він винайняв у Цюріху

помешкання для консульства на Universitatstrasse, 8 і почав приймати українських громадян. Йому вдалося встановити деякі контакти з місцевими підприємцями, зокрема з представниками фірми «Брати Куоні», з виробниками взуття, тканини тощо; відправити в Одесу замовлені українським керівництвом товари на 2 млн карб. Секретар генерального консульства довго на посаді не втримався. У нього не склалися стосунки з головою місії, а повернутися в Україну він уже не міг, тому знайшов посаду в Дипломатичній місії США в Швейцарії⁴⁹.

Другу консульську установу планувалося відкрити в Женеві. 11 листопада 1918 р. її очільником було призначено Євгена Олександровича Соковича (1864–1946)⁵⁰ — міністра залізничних шляхів УНР (у січні–квітні 1918 р.), голову комунікаційної комісії при українській делегації під час мирних переговорів Української Держави і РСФРР у Києві. Його досвід практичної діяльності, як і перебування на відповідальній державній посаді та життєва позиція, мали важливе значення для роботи в консульській службі. Проте консульство в Женеві також не отримало офіційного визнання з боку швейцарської влади.

Тим часом дипломатичне представництво організувало свою роботу в Берні на вул. Глюкевені, 4а. 2 листопада 1918 р. Є. К. Лукасевич був де-факто визнаний українським представником у Швейцарії, а дипломатичне представництво — «офіційною місією» (формально не пов'язаною з урядом УНР, але такою, що представляла його інтереси у Швейцарії). Однак про юридичне визнання не йшлося. Зносини посольства зі швейцарським зовнішньополітичним відомством координувалися через відділ захисту швейцарських громадян на території колишньої Росії при Федеральному політичному департаменті. Є. К. Лукасевич отримав дозвіл опікуватися українськими громадянами, інтернованими в Швейцарію, та студентами-українцями. Посольство допомагало їм матеріально і сприяло поверненню додому. Особливе навантаження відчував консульський відділ, який видавав паспорти, дозволи на виїзд в Україну та інші держави, підтверджував ідентичність підписів, завіряв переклади, готував шлюбні сертифікати тощо. Кількість звернень до нього помітно збільшилася: народжені на території України росіяни просили поміняти їм видані більшовиками паспорти на українські, щоб уникнути виселення зі Швейцарії, оскільки українські паспорти визнавалися швейцарським урядом⁵¹.

Відповідальним завданням посольства стало забезпечення першого візиту до Берна міністра закордонних справ. Виїхавши 22 жовтня 1918 р. до Берліну з метою переконати канцлера Німецької імперії Максиміліана Баденського не виводити з України німецькі частини до приходу військ Антанти, Д. І. Дорошенко планував провести в Берліні переговори з представниками місій Антанти⁵² про встановлення дипломатичних зносин та

відвідати з аналогічною метою Берн, Лондон і Париж. Однак до його приїзду в Берн відбулися значні зміни як геополітичній ситуації, так і в особистому становищі міністра. В день підписання Комп'єнтського перемир'я, що припиняло Першу світову війну, Д. І. Дорошенко вирушив до Берна через Мюнхен і Ліндау. Напередодні він отримав декілька телеграм від Є. К. Лукасевича про готовність його візиту до швейцарської столиці та домовленість про зустрічі з представниками голови коаліційного уряду, прем'єр-міністра Королівства Італія Вітторіо Е. Орландо та представниками держав Антанти⁵³. До Ліндау міністр прибув у день початку Генерального страйку в Швейцарії — 12 листопада. Лише через три дні він дістався Берну й зупинився в готелі «Бернергоф» на Marktgasse, 39.

Першим представником Антанти, з яким у Д. І. Дорошенка відбулася незаплановна зустріч, був керівник французького прес-бюро. Він повідомив про зміну 14 листопада 1918 П. П. Скоропадським Кабінету Міністрів і призначення міністром закордонних справ Г. О. Афансьєва. Ця новина фактично позбавляла повноважень Д. І. Дорошенка, хоч офіційного повідомлення про це з Києва ні міністр, ні Є. К. Лукасевич не отримали. Не маючи прямого зв'язку з гетьманом і розуміючи надзвичайність змін в Києві, Д. І. Дорошенко вирішив не робити офіційних кроків, лише наніс візит державному секретареві закордонних справ Лярді⁵⁴. Водночас негативне враження «антантських кіл у Швейцарії» від тривалого перебування міністра в Берліні стало на заваді спробам посла організувати Д. І. Дорошенку зустрічі з бернськими представниками Англії, Франції і США⁵⁵. Через тиждень міністр виїхав до Києва, не виконавши програми візиту.

Невдовзі Є. К. Лукасевич отримав з Берліну телеграму про відсторонення від керівництва представництвом. Завідування справами посольства тимчасово доручалося полковнику Є. Кельчевському⁵⁶. На початку грудня місцева преса повідомила про призупинення повноважень Є. К. Лукасевича та відсутність офіційного підтвердження цього факту з боку українського уряду⁵⁷. Становище посла залишалося невизначеним до приходу до влади Директорії і відновлення УНР.

Наказом Директорії від 24 січня 1919 р. посольство було переіменовано на Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Швейцарії з наданням статусу посольства першого розряду, а Є. К. Лукасевича перезатвердили на посаді глави місії. В штаті дипустанови, окрім очільника, залишилося 9 співробітників. 16 лютого до Берну прибув Дмитро Іванович Донцов (1883–1973) — перший голова Співки Визволення України в Швейцарії, директор Української Телеграфної Агенції УНР та очільник Бюро преси при Міністерстві внутрішніх справ Української Держави. Він виїхав у складі української делегації на Паризьку мирну конференцію, однак за-

тримався у Відні аж до виходу наказу про повернення членів місії, які не доїхали до місця призначення⁵⁸. Звідти на запрошення Є. К. Лукасевича очолити пресове бюро посольства вирушив до Берну.

Одночасно в Берні зупинилася Надзвичайна торгівельно-промислова місія УНР до Франції, Бельгії та Італії на чолі з колишнім членом Центральної Ради Павлом Івановичем Чижевським (1860–1925)⁵⁹. Він навчався в Женевському університеті, де формувався під впливом ідей М. П. Драгоманова як громадський і політичний діяч. Обов'язки радника місії виконував директор департаменту зовнішнього торгу міністерства торгівлі Ф. Л. Королів, секретаря — урядовець з особливих доручень при цьому департаменті Ф. Ф. Динівський, заступника секретаря — Зиновій Курбас⁶⁰. Завдання місії полягали в забезпеченні встановлення офіційних торговельно-економічних відносин та налагодженні особистих контактів з торговельно-фінансовими колами країн, на які поширювалися її повноваження, веденні переговорів про одержання потрібних державним установам машин, технічного приладдя та інших виробів, їх замовлення і закупівлі, досягнення домовленостей про реалізацію державних і гарантованих державою позик. Місія мала право засновувати спільні торгівельні палати з метою реалізації поставлених завдань.

В Швейцарії співробітники місії очікували дозволу французького посольства на в'їзд до Франції, налагоджуючи контакти зі швейцарськими промисловими і фінансовими колами. В звіті міністру народного господарства УНР П. І. Чижевський характеризував Швейцарію як «Америку Західної Європи в мініатюрі» і вказав на потребу встановлення торговельних відносин УНР і Швейцарії. За сприяння посла Є. К. Лукасевича до уряду було скеровано телеграму з проханням розширити повноваження місії на Швейцарію. Йшлося також про створення Українсько-швейцарської торговельної палати в Женеві та відкриття українського банку⁶¹. Питання про створення торговельної палати члени місії розглянули 27 березня за участі швейцарського правника др. Мексіна, який розробив статут палати, ухваливши скликати установчі збори 2 квітня 1918 р. та розпочати видання економічних бюлетенів⁶². Однак до окресленої дати справу завершити не вдалося. В березні місія розташувалася в Женеві. 7 травня Рада народних міністрів УНР ухвалила рішення поширити повноваження місії на Швейцарію⁶³. Отримання офіційного статусу місії не поліпшило її фінансових можливостей, хоч уже 20 травня члени палати провели збори і визначили план діяльності.

Складне фінансове становище мало й дипломатичне представництво. Є. К. Лукасевич згадував, що «матеріальні засоби посольства скінчилися навесні 1919 року»⁶⁴. Проте українська місія виконувала свої повноваження. В її приміщенні збиралися представники Литви, Латвії, Грузії

для обговорення стратегії досягнення визнання самостійної цих держав. З метою проведення спільних виступів проти російських більшовиків було засновано Українсько-литовський союз.

Проте 10 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР в «порозумінні з урядом ЗУНР» призначила главою швейцарської місії Миколу Миколайовича Василька (1868–1924)⁶⁵. Представник буковинського шляхетського роду, багаторічний посол Буковинського сейму, австрійського Рейхстагу, учасник мирних переговорів у Брест-Литовську, перший дипломатичний представник ЗУНР у Відні, активний учасник Української Національної Ради, координатор Українського крайового комітету Буковини мав довіру Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР С. В. Петлюри. Про призначення М. М. Василька було повідомлено листом. Йому доручалося активізувати стосунки з представниками дипломатичного корпусу з метою досягнення визнання УНР державами, які мали дипломатичні представництва в Берні, та делегувався нагляд за всіма українськими місіями (політичними, військовими, економічними), і представниками державної влади, які перебували чи мали прибути в Швейцарію. На посаду заступника глави місії за пропозицією М. М. Василька отримав призначення колишній український представник у Стамбулі Микола Левитський з дорученням вести справи місії в разі відсутності посла⁶⁶.

Вже як новопризначений посол М. М. Василько разом з М. Левитським взяв участь у проведеній В. М. Темницьким нараді послів і голів дипломатичних місій, що відбулася у Відні 18–22 червня 1919 р. Ключове питання наради полягало в обговоренні основних пріоритетів зовнішньополітичного курсу Директорії, які було визнано незмінними: соборність та державна незалежність усіх українських земель⁶⁷. У цьому контексті велике значення надавалося діяльності українського представництва на Паризькій мирній конференції, орієнтованого на досягнення визнання незалежності УНР державами-учасниками конференції, виведення з української території іноземних військ, отримання допомоги в боротьбі з більшовиками. Участь у нараді очільників НДМ УНР у Швейцарії була важливою з огляду на те, що згідно з рішенням Паризької мирної конференції осідок у Женеві отримала нова міжнародна міжурядова організація Ліга Націй. Відповідно до викладеного в 14 пунктах Вудро Вільсона плані мирного влаштування повоєнного світу, держави-члени Ліги Націй зобов'язувалися взаємно допомагати в разі зовнішньої агресії, сприяти процесу роззброєння, користуватися методами відкритої дипломатії. Членами Ліги Націй стали держави Антанти і запрошені ними держави Європи, Америки і Азії. Відтак українська дипломатична місія отримувала додаткові завдання. Після завершення наради М. М. Василько

деякий час залишався у Відні. А міністр М. В. Темницький скерував до Є. К. Лукасевича листа з подякою за роботу на чолі дипломатичної місії та пропозицією очолити дипломатичну місію УНР в Іспанії і взяти до складу нового дипломатичного представництва співробітників посольства в Швейцарії, яких він вважав би за потрібне⁶⁸.

Свої міркування щодо штату місії мав і новопризначений посол. Він пропонував перевести радника Є. Соковича на посаду керівника економічного та консульського відділу, директора канцелярії О. Вандербрігена та співробітників канцелярії Вс. Соколовського, М. Шульгина, Л. Г. Чикаленко залишити на посаді, секретаря посольства О. Гладишовського та урядника В. Якубовського перевести до іншого посольства. На посаду першого радника планувався Володимир Залозецький переведенням з місії в Парижі, секретаря — др. Осип Райс, син першого єврейського бургомистра Чернівців, колишній секретар президента Англо-Австрійського банку у Відні, керівник бюро президії крайового буковинського уряду. М. М. Василько був високої думки щодо його працьовитості, незвичайної інтелігентності та мовної підготовки (О. Райс володів німецькою, французькою, англійською, італійською, російською, румунською і українською мовами)⁶⁹. На посаду офіцера посол планував взяти отамана армії ЗУНР Карла Євгена Турка-Бреверна, аташе — князя Сергія Трубецького, аташе зі справ преси — Володимира Бандрівського⁷⁰. Для посилення «літературного впливу в пресі» просив дозволу міністра прийняти доцента женецького університету др. Едмунда Привата⁷¹. За погодженням з міністерством 27 червня М. М. Василько здійснив відповідні призначення.

30 червня 1919 р. посол отримав від відділу чужоземних зносин політичного департаменту Швейцарії повідомлення про визнання його федеральним радником, міністром-президентом Феліксом Калондером керівником офіційної місії УНР у Швейцарії⁷². Того ж дня Є. К. Лукасевича було звільнено, він виїхав до Варшави. М. М. Василько прибув до Берна 11 липня. Свої ключові завдання він убачав у боротьбі проти більшовиків, поширенні інформації про Україну, пошуках допомоги Великої Британії в протистоянні О. Колчаку, А. Денікіну та В. Маклакову і участі в засіданнях Ліги Націй. Офіційну роботу посол розпочав з вручення 21 липня міністру-президенту Ф. Калондеру вірчої грамоти та візиту до очільника зовнішньополітичного відомства Карла Паравічіні⁷³. Посол подякував Ф. Калондеру від імені С. В. Петлюри за прихильність Швейцарії до українців і гостинність для «працівників розумової праці», наголосивши, що насамперед це «зобов'язує його нічого не робити всупереч намірам уряду Швейцарії» та обговорив питання про визнання Швейцарією України та завдання Ліги Націй⁷⁴.

Після візитів державного рівня М. М. Василько взявся за налагодження контактів з дипломатичним корпусом. Першим він відвідав тимчасового повіреного в справах Чехо-Словаччини Павла Барачека-Яцкерка, зустрівся також з послами Японії, Італії, Греції. Не вдалося М. В. Васильку встановити контакти з посольством Великої Британії (посла перевели до Варшави) та Франції (посол не повернувся з Паризької мирної конференції). Великою публічною акцією за участі посла М. М. Василька стали гастролі у Швейцарії Української Республіканської Капели під керівництвом О. А. Кошиця. Дізнавшись, що, перебуваючи в Відні, капела довго не могла отримати візи до Франції, М. М. Василько забезпечив українським артистам візи до Швейцарії. Так у гастрольному графіку капели з'явилася ще одна країна. Вже 10 жовтня 1919 р. у залі базельського «Stadt Casino» відбувся перший концерт капели. До 1 листопада українська пісня лунала в Берні, Цюриху, Женеві й Лозанні. Всього відбулося 10 концертів, кожен з яких викликав шквал позитивних рецензій в місцевій пресі⁷⁵. На завершення гастролей, зворушений успіхом артистів, М. М. Василько влаштував на їхню честь банкет, запросивши на нього дипломатів, журналістів, представників політичних і економічних кіл. З Берна артисти виїхали до Франції.

15 листопада 1919 р. Директорія УНР ухвалила рішення про скорочення штатів дипломатичних представництв та видатків на їх утримання. В швейцарській місії з 1 грудня мали залишитися 7 штатних співробітників⁷⁶. Проте прилюдну урочисту обіцянку (відповідно до своєї посади) про службу УНР та її Верховній владі 26 листопада склали всі співробітники місії.

У січні 1920 р. у руках посла М. М. Василька зосередилося фінансування дипломатичних представництв. Іноді йому доводилося фінансувати заходи і діяльність зокрема місії в Швейцарії власним коштом. В одному з фінансових звітів посол наголошував: «як би п. Президент або Уряд не знайшли б оправданими мої видатки на прийняття 26 лютого або інших виплати, то я, вповні свідомості, що ті видатки були корисні і потрібні для Держави, готов відмовитися від моїх претензій до Уряду на своєчасне повернення цих сум»⁷⁷. Відтак скорочення штату місії перетворилося на реальну потребу: було звільнено Д. Андрієвського, С. Старосольського. Натомість з проханням про допомогу заступнику секретаря Торговельно-економічної місії місії З. Курбасу, який через роботу з ліквідації місії змушений був затриматися в Женеві, не отримував платні і витратив всі свої збереження, звернувся до М. Василька П. Чижевський⁷⁸. Так З. Курбас опинився в складі дипломатичної місії.

Навіть у таких скрутних обставинах місія використовувала всі можливості та майданчики для пропаганди української ідеї. Проведення в

Швейцарії різноманітних міжнародних заходів сприяло реалізації цього завдання. Важливою подією був зокрема виступ співробітниці місії Ганни Чикаленко-Келлер на Міжнародному конгресі Союзу для виборчих прав жінок, що відбувся 6–12 червня 1920 р. у Женеві. Вона стала першою українською жінкою, яка виголосила доповідь англійською мовою на заході такого рівня, висвітливши становище жінки в Україні, участь жінок у державному управлінні та парламентських і муніципальних виборах⁷⁹.

М. М. Васильку вдавалося виконувати й урядове завдання щодо забезпечення повернення українських вояків, які опинилися за кордоном, їх обліку з метою поповнення лав Української армії. В цьому напрямку він співпрацював зі швейцарськими гуманітарними організаціями та іншими зарубіжними місіями. 30 червня 1920 р. українське представництво на запит міністра закордонних справ УНР звернулося до штаб-квартири Міжнародного Червоного Хреста в Женеві щодо сприяння звільненню заложників, взятих російськими більшовиками. Посаду заступника очільника комітету тоді обіймав син видатного художника Микола Ге (молодший). Випускник юридичного факультету Київського університету св. Володимира, він здобував освіту в Італії та Франції, на деякий час повертався в на Чернігівщину, де жив батько, але знову виїхав до Європи і мешкав у маєтку Женжен поблизу Женеви. Завдяки його особистій зустрічі з керівником Міжнародного Червоного Хреста листа міністра закордонних справ УНР потрапив до адресата⁸⁰.

На авторитет і зв'язки М. М. Василька розраховував міністр закордонних справ, звернувшись 24 червня 1920 р. до нього з проханням взяти участь у складі української делегації на Міжнародну конференцію у бельгійському місті Спа, куди збиралися представники країн Антанти, Польщі, Чехословаччини та Німеччини. Конференція мала розпочатися 5 липня й розглянути питання виконання постанов Версальської мирної конференції, обговорювалися суми німецьких репарацій і претензії Антанти до Німеччини, радянсько-польський конфлікт та територіальні суперечки. Крім М. М. Василька, до складу делегації планувалися М. С. Тишкевич, А. Д. Марголін, А. І. Яковлів. Йшлося про можливість залучення послом свого впливу для реалізації державних потреб України та створення солідарного духа і єдиної тактики всієї делегації⁸¹. Крім того, М. М. Василько отримав також пропозицію обійняти посаду посла в Італії, яку він прийняв. Проте досягти розгляду українського питання на конференції у Спа М. М. Василькові не вдалося. Українська делегація змушена була констатувати, що «всі зусилля Українського Уряду і його представників за кордоном в справі досягнення співчуття країн Антанти в настільки справедливій боротьбі Українського народу щодо визнання права на самовизначення... залишилися безплідними»⁸².

Напружена праця М. М. Василька позначилася на його здоров'ї: у нього почала розвиватися важка форма асми. Фінансуючи діяльність очолюваної ним місії з власних коштів, він не лише сам не отримував заробітної плати, але змушений був скорочувати платню співробітникам та скорочувати штат. При цьому його функції розширювалися. Наприкінці 1921 р. до обов'язків М. М. Василька щодо керування місіями в Швейцарії та Італії, контролю за діяльністю посольства в Німеччині та місії в Будапешті, додало керівництво посольством у Відні⁸³ з відповідним зверненням про це до канцлера і бундесміністра Австрії др. Шобера⁸⁴. До кінця року становище місії, як і інших українських дипломатичних представництв, значно ускладнилося. Не визнаним офіційно дипломатичним установам, які репрезентували державу без території і часто не мали зв'язку з державними органами та фінансування, виконувати свої функції ставало дедалі важче. Після тривалого лікування в санаторії 7 листопада 1921 р. М. М. Василько переїхав до Берліну, залишивши порядкувати справами місії З. М. Курбаса і доручивши заступати його в разі відсутності «як повірений у справах»⁸⁵.

Посол докладав зусиль, щоб не припинити діяльності місії в Берні та водночас скоротити всі видатки на її утримання. Утримувати посольство власним коштом погодився голова фірми «Брати Куоні» Симон Куоні, купець і власник нерухомості в Цюриху⁸⁶. Клопотання про призначення його консулом у Цюриху М. М. Василько подав до МЗС. Штатні й структурні зміни були затверджені відповідними наказами: в штаті місії від 1 грудня залишилися секретар-керуючий посольством, канцелярський урядовець і служник, а в Цюриху створювалося консульство УНР. Видатки місії на помешкання, паливо, освітлення, телефон, передплату газет, поштово-телеграфні та інші мали покриватися з сум консульських зборів⁸⁷. Однак до червня 1922 р. Симон Куоні не отримав консульського посвідчення. Лише після повторного звернення М. Василька до МЗС питання було вирішено наприкінці 1922 р. На той момент більшість українських дипломатичних представництв припинила діяльність, а Українська РСР увійшла до складу Радянського Союзу.

У середині 1923 р. З. Курбас за дорученням М. Василька долучилася до організації переїзду Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР С. В. Петлюри з Будапешту до Парижу через Швейцарію. Перебування в угорській столиці С. В. Петлюри і короткотермінового там перебування підготував голова НДМ УНР в Угорщині В. В. Сікевич. Саме в Будапешті відбулася остання зустріч С. В. Петлюри та М. М. Василька, який пішов з життя 2 серпня 1924 р. З. Курбас забезпечив перебування С. В. Петлюри з кінця травня по 7 серпня в Цюриху, в готелі «Сімплон» на Шюценгасе та з 8 серпня по 15 жовтня у пансіоні на rue

Candole в Женеві. Формальне існування НДМ УНР у Швейцарії після смерті М. М. Василька тривало до 1926 р. Після ліквідації місії її архів зберігався у родині Ернета фон Бергена й 1969 р. за зверненням сина Е. Бергена документи прийняв Федеральний архів Швейцарії. 17 березня 1999 р. колективними зусиллями швейцарських громадських діячів, швейцарських та українських дипломатів і архівістів архів місії повернувся в Україну і зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

Таким чином, перебування швейцарського консульства в Києві, діяльність українського дипломатичного представництва в Берні та консульств у Цюриху і Женеві впродовж 1917–1926 рр. заклали підвалини українсько-швейцарських дипломатичних відносин. Спробу встановлення міждержавних відносин ініціювала українська сторона. Всі національні уряди визнавали необхідність скерувати до Швейцарії дипломатичні місії з метою досягнення порозуміння в питанні встановлення дипломатичних відносин, що мало велике значення не лише як формування двосторонніх контактів, а й як можливість опосередкованої взаємодії з державами Антанти та вихід на майданчик спілкування міжнародних міжурядових організацій. Водночас економічна криза, що істотно вплинула на соціально-економічне становище Швейцарії, сприяла пробудженню інтересу швейцарської сторони до встановлення торговельних відносин з Україною. Місія майора генерального штабу Моріса дю Буа, що тривала з квітня по червень 1918 р. полягала в зборі інформації про ситуацію в Україні та аналізі експортного потенціалу зернових. Водночас у Києві та Одесі ще з часів Російської імперії працювали швейцарські консульства. Вони опікувалися як економічними питаннями, так захистом прав та інтересів швейцарських підданих. Відносини швейцарських консулів з національними урядами та більшовицькою владою мали істотну відмінність: від контактів у межах міжнародного права до припинення повноважень і націоналізації приміщення консульства. Ключова особливість взаємної дипломатичної присутності України і Швейцарії в 1917–1926 рр. полягає в несиметричності діяльності представництв у часі, їх «офіційному» статусі та взаємній відкритості влади до потреб представництв.

¹ *Веденєєв Д.* Становлення зовнішньополітичної служби України, 1917–1920: Дис. ... канд. іст. наук. Київ: Ін-т української археографії а джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1994. 209 с.; *Заруда Т. В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1995. 189 с.; *Соловійова В. В.* Дипломатичні представництва Укра-

їнської Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 1999. 20 с.; *Матяш Ірина*. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 482 с.; *Її ж*. Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 556 с. та ін.

² *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1918–1923 рр.: У 2-х томах: Документально-наукове видання / Упоряд. К. Ю. Галушко; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ: Темпора, 2002. 352 с.

³ *О'Коннор-Вілінська Валерія*. На еміграції: роман. Львів: Світ, 2005. 232 с.

⁴ Дати в 1917 році подано за старим стилем.

⁵ Там само. Арк. 35.

⁶ Там само.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 4. Спр. 16. Арк. 15.

⁸ Там само.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 65–65 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 66.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 65.

¹² Українська Держава (квітень–грудень 1918). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. XX + 412 с. Українська Держава. Т. 2. ... С. 51.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 2.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 36.

¹⁵ Там само. Арк. 45.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 5.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 32.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 14.

¹⁹ *Юркова Оксана*. Молебень, парад та банкет. Як Київ у хугу Директорію зустріча // URL: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/moleben-parad-ta-benket-yak-kiyiv-u-hugu-direktoriyu-zustrichav-20122018093000

²⁰ Привітання дипломатичного корпусу // Трибуна. 1918, 21 грудня. Ч. 3. С. 2.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1.

²² Німецько-австро-угорська господарська комісія в стані ліквідації; Німецько-австро-угорська господарська комісія — картель жирів і олив у стані ліквідації; транзит-контора; Товариство для вивозу з Німеччини з обмеженою відповідальністю в стані ліквідації; Центральна каса для закупок в Україні в стані ліквідації, Німецька центральна установа для закупок сировини в стані ліквідації, Німецьке центральне касове управління, Відділ для ліквідації Німецького військового майна, Центральне управління для ліквідації німецьких залізничних справ в Україні; Німецький відділ для надання допомоги військовополоненим і солдатам; Німецький гуртожиток для художників у Києві.

²³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1 зв.

²⁴ Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917–1923 рр.) / Упоряд.: К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль. Київ: Наукова думка, 1966. С. 90.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 99.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 100.

²⁷ Там само.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 5.

²⁹ Микола Шраг — син відомого чернігівського правника, громадського, політичного і культурного діяча, депутата І Державної думи Російської імперії і члена

Центральної Ради УНР Іллі Шрага, мав юридичну освіту і достатній досвід політичної і громадської діяльності: керував редколегією партійного журналу есерів «Боротьба», був членом Ради селянських депутатів на Чернігівщині, працював у постійній комісії для розробки проекту статуту автономії України, був заступником Голови Центральної Ради.

³⁰ *Донцов Д. І.* Рік 1918. Київ... С. 41.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3; Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 77.

³² Там само.

³³ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 1.

³⁴ За даними Я. Ю. Тинченка, у лютому 1918 р. Є. А. Кельчевський перейшов на службу до більшовиків, був начальником штабу у командувача радянських військ М. А. Муравйова, разом з яким згодом перевівся на Східний фронт РСЧА. Протягом 15 серпня — 13 вересня 1918 р. обіймав посаду начальника штабу 2-ї армії РСЧА. Після придушення заколоту Муравйова перейшов на бік білих, де командних посад не обіймав. Див.: *Тинченко Ярослав*. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. 536 с.

³⁵ Історія української дипломатії... С. 223.

³⁶ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 435.

³⁷ Там само. С. 433.

³⁸ *Сліпченко Олександр*. Місія майора дю Буа // Україна дипломатична. 2017. Вип. XVI. С. 715–723.

³⁹ Україна між самовизначенням та окупацією... С. 434.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. С. 435.

⁴² *Сліпченко Олександр*. Місія майора дю Буа... С. 722.

⁴³ *Дорошенко Дмитро*. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ, 2007. С. 273.

⁴⁴ Див.: Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упоряд. В. А. Просалова. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 516 с.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 95.

⁴⁶ Вілінський Олександр Валер'янович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 75–76.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 138. Арк. 102.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4455. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 64.

⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 138. Арк. 103.

⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 98.

⁵¹ *Лукаевич Є.* Швейцарські перипетії... С. 304.

⁵² Украина и Державы Согласия // Киевская мысль. 1918, 2 ноября (30 октября). № 212. С. 2.

⁵³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле ... С. 670.

⁵⁴ Там само. С. 378.

⁵⁵ *Лукаевич Є.* Швейцарські перипетії... С. 304.

⁵⁶ В министерстве иностранных дел // Киевская мысль. 1918, 27 (14) ноября. № 225. С. 2.

⁵⁷ *Лукаевич Є.* Швейцарські перипетії... С. 305.

⁵⁸ Йшлося про 25 січня 1919 р. *Донцов Д. І.* Рік 1918. Київ... С. 138.

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 19.

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 3877. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9.

- ⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 9.
⁶² Там само. Арк. 10.
⁶³ ЦДАВО України. Ф. 3877. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 15.
⁶⁴ *Лукаевич Є.* Швейцарські перипетії... С. 306.
⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 14–14 зв.
⁶⁶ Там само. Арк. 14.
⁶⁷ Див.: *Жук Ю.* Спогади про батька // Політика і час. 1994. № 4. С. 61–62.
⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 18.
⁶⁹ Там само. 22–22 зв.
⁷⁰ Там само. Арк. 22 зв.
⁷¹ Там само. Арк. 23.
⁷² Там само. Арк. 71.
⁷³ Там само.
⁷⁴ Там само. Арк. 35.
⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 7–10.
⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 3512. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 11.
⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 533. Арк. 97.
⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 3877. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 21.
⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 9–11.
⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 531. Арк. 21.
⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 21.
⁸² Історія української дипломатії... С. 406.
⁸³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 533. Арк. 143.
⁸⁴ Там само. Арк. 148.
⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 533. Арк. 19.
⁸⁶ Там само. Арк. 18.
⁸⁷ Там само. Арк. 26.

УДК 327 (477) УНР "1919"

Тіна Пересунько

наукова співробітниця відділу джерелознавства
новітньої історії України Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
Київ, Україна, (tina.peresunko@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7998-9015>

ЄВРОПЕЙСЬКА ОЦІНКА КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УНР: ГАСТРОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КАПЕЛИ В ШВЕЙЦАРІЇ У ЖОВТНІ 1919 РОКУ

Анотація. У статті на підставі архівної інформації подано оцінку гастролей Української Республіканської Капели під проводом диригента Олександра Кошиця як державної інституції УНР. Зокрема розглядається перебіг швейцарських гастролей Капели УНР у жовтні 1919 року (Базель, Женева, Берн, Лозанна, Цюрих): контакти хору з Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Швейцарії на чолі з Миколою Васильком, комунікація з іноземним мистецьким та дипломатичним середовищем, відгуки швейцарської преси. Аналізується інформаційний та репутаційний резонанс європейських та швейцарських концертів Української Республіканської Капели як складова успішної політики культурної дипломатії Української Народної Республіки упродовж 1919–1921 рр.

Ключові слова: Українська Республіканська Капела, культурна дипломатія Української Народної Республіки, Олександр Кошиць, Симон Петлюра, Швейцарія.

Tina Peresunko

Research Fellow at M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine, (tina.peresunko@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7998-9015>

EUROPEAN ASSESSMENT OF UNR CULTURAL DIPLOMACY: TOUR OF THE UKRAINIAN REPUBLICAN CHAPEL IN SWITZERLAND IN OCTOBER 1919

Abstract. Based on the processing of archival documents, the article submits a European assessment of the tour of the Ukrainian Republican Chapel under the direction of conductor Alexander Koshyts, as a state institution of the Ukrainian Democratic Republic in 1919–1921. In particular, the course of the Swiss tour of the

UR Chapel in October 1919 (Basel, Geneva, Bern, Lausanne, Zurich) is examined: cooperation of the choir with the UDR diplomatic mission in Switzerland led by M. Wasylko, communication with foreign art and diplomatic environment, reviews of the Swiss press.

The Ukrainian Republican Chapel was created on the initiative of Symon Petliura, Head of the Directorate, Chief Otaman of the Army and Navy of the Ukrainian Democratic Republic, in order to promote international recognition of Ukraine's independence and the image of Ukrainian culture in the world. It gave 200 concerts in 74 most prestigious concert halls of 45 European cities. More than 600 reviews with compliments to Ukraine, Ukrainian state institutions and Ukrainian culture came out on the pages of the leading Western European press, and Ukrainian diplomatic missions abroad as well as the Chapel's Office received several hundred letters from leading European artists and politicians with enthusiastic reviews on musical art and the UDR's aspirations for independence. The reputation resonance of the European and Swiss concerts of the Ukrainian Republican Chapel is analyzed as a component of the successful policy of cultural diplomacy of the Ukrainian Democratic Republic and the first project of cultural diplomacy in the history of modern Ukraine.

Key words: Ukrainian Republican Chapel, Cultural Diplomacy of the Ukrainian Democratic Republic, Olexandr Koshyts, Symon Petliura, Switzerland.

«Український хор у Швейцарії виступив зі справді тріумфальним турне. Українська Республіка прагне відновити свою незалежність, а тому вирішила наочно показати, що вона справді є. «Я співаю, отже я існую», — potwierджує вона, переінакшуючи Блезя Паскаля. А співає вона дивовижно. Хор підкоряє слухача точністю і граничною відвертістю, справляючи надзвичайно сильне враження. Це зразок гарної та хорошої патріотичної пропаганди»

«La Patrie Suisse», 29 жовтня 1919 року (Женева).

У січні 1919 року, коли уряд Директорії Української Народної Республіки спорядив ряд дипломатичних місій до європейських країн з метою просування української ідеї на міжнародній арені¹, Голова Директорії та Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра ініціював відрядження за кордон також мистецької місії УНР — Української Республіканської Капели під орудою видатного диригента Олександра Кошиця. Створена на підставі Закону УНР від 24 січня 1919 р., фінансована з державного бюджету, підпорядкована Головному управлінню мистецтв та національної культури УНР (80 співаків у статусі держслужбовців відомства) Капела за сприяння Міністерства закордонних справ гастролювала упродовж 1919–1921 рр. як представницька державна установа («висока Державна культурна інституція»²) в 10 країнах Західної Європи (Чехословаччина, Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія, Нідерланди,

Велика Британія, Німеччина, Польща, Іспанія). За цей час Капела дала близько 200 концертів у найпрестижніших концертних залах 45 міст Європи, а в європейській пресі було надруковано більше півтисячі схвальних відгуків про високий статус української музичної культури та успішну діяльність українських державних інституцій в реалізації закордонної культурної політики УНР. Анонс української прем'єри у Відні (липень 1919 р., Wiener Konzerthaus) сповіщав: «Українська Республіканська Капела відряджена Українським Міністерством Мистецтва та Національної Культури в концертне турне Європою та Америкою». Відтак українські гастролі за кордоном чітко позиціонувалися як державна ініціатива українського уряду і проєкт культурного відомства УНР.

В архівних документах Капели УНР³ (листи, спогади, державні звіти, тощо) цей проєкт характеризувався як «культурна пропаганда української ідеї за кордоном», «культурно-національна пропаганда», «перша музично-дипломатична місія України на міжнародній арені», «політично-музично-агітаційна місія», «пропаганда української ідеї між чужоземцями», «висока місія агітації за утворення Самостійної Української Народної Республіки на Мировій Конференції». В зарубіжній пресі турне Капели оцінювали в категоріях: «nationale Kulturpropaganda» (Allgemein Musik-Zeitung, 7 травня 1920), «propaganda artistique» (Le Peuple, 11 січня 1920), «Ukrainian propaganda» (Christian Science Monitor, 20 липня 1922). А відтак закордонні гастролі Української Республіканської Капели можна вважати першим державно-інституційним проєктом модерної України в галузі культурної дипломатії⁴.

«Українці мудрі у виборі форми своєї пропаганди»

Виступити український хор мав передовсім у Парижі, де з січня 1919 р. розпочала роботу Мирна конференція. Там Українська Республіканська Капела мала створити позитивний образ України засобами пісенної промоції і сприяти зусиллям офіційної дипломатії УНР в лобіюванні української державної самостійності. Затьмарена російськими впливами Антанта мала відкрити очі на українське питання і завдяки «Щедрику» та іншим музичним шедеврам з репертуару Капели⁵ — побачити окремішність української культури від російської, відчутти Україну душею і засимпатизувати її національним прагненням. «Українці мудрі у виборі форми своєї пропаганди, — писатиме у своїй статті «Нова музична сенсація» журналіст британського видання «The Sketch» за 11 лютого 1920 року після концертів Капели в Лондоні. — Їхнє звернення до музики є непереможним. Не будучи певним щодо існування багатьох нових держав, що з'явилися після війни, я стояв при співі Українського Національного Гімну зі змішаним почуттям. В кінці я був абсолютно пере-

конаний щодо справедливості їх національних прагнень — принаймні, емоційно»⁶.

Концерти українців в кожній країні Європи викликали захоплення і готували сприятливе підґрунтя для зміни політичних уподобань на користь української ідеї. «Подбайте про те, щоб Українська Республіканська Капела могла приїхати до Парижу для демонстрування багатств української музично-пісенної творчості. В Чехії ця капела творила фурор і багатьох москвофілів перетворила в українців. Я певен, що Європа немає чогось подібного. Можливо, що перебування Капели в Парижі улегшить і прочистить атмосферу упередження»⁷, — давав доручення Голові української делегації в Парижі Михайлу Тишкевичу Симон Петлюра 18 вересня 1919 р.

І дійсно в першій країні закордонних гастролей українців — Чехословаччині (Прага, Пльзень, Брно, Простейов, Оломоуц, Хрудім, Турнов, Млада-Болеслав, Їчін: 1 травня — 18 липня 1919 р.) — музична місія УНР досягла морально-політичних перемог. «Українці прийшли і перемогли! Я думаю, що ми мало про них знали і тяжко кривдили, коли несвідомо і без інформацій з'єднували їх проти волі в одне ціле з народом російським, — писав у празькому журналі «Hudebni Revie» один з найавторитетніших чеських диригентів Ярослав Кржічка у червні 1919 року, котрий за місяць до прибуття українських співаків не сприймав ані українського питання, ані навіть української мови»⁸. — Саме наше бажання «великої і неподільної Росії» є слабим аргументом проти природи цілого українського народу, для якого самостійність є всім, як була колись і нам»⁹. Так само відгукувався про УНР-івський проєкт провідний чеський музикознавець, майбутній міністр освіти і президент академії наук Чехії Зденек Неєдли: «Хто полюбив і відчув прекрасні співи Української Республіканської Капели, не може не полюбити України всією душею». Та не лише творча інтелігенція і професура Праги стали українофілами — змінилися настрої і в середовищі проросійськи налаштованих чеських ЗМІ й політикуму. «Загалом русофільська й українофобська чеська преса почала трактувати українців солідніше і прихильніше, ніж то робила перед тим. У Празі Олександр Кошицеві та Капелі з великим признанням gratulювали навіть такі тверді москвофіли, як голова чехословацької народносоціалістичної партії В. Клофач»¹⁰.

В Австрії (20 липня — 8 жовтня 1919 р.: Відень, Баден, Інсбрук), Франції (4 листопада — 31 грудня 1919 р., січень, лютий, березень 1921 р.: Париж, Бордо, Тулуза, Марсель, Ніцца, Ліон), Бельгії (січень, березень 1920 р., лютий, березень 1921 р.: Льєж, Брюссель, Антверпен, Гент), Нідерландах (18–31 січня 1920 р.: Роттердам, Гаага, Амстердам), Великій Британії (1 лютого — 1 березня 1920 р.: Лондон), Німеччині (1 квітня —

25 липня 1920 р., червень 1921 р., квітень 1922 р.: Берлін, Кельн, Зальцведель, Дуйзбург), Польщі (вересень 1920 — січень 1921 р.: Варшава, Люблін, Лодзь), Іспанії (28 січня — 8 лютого 1921 р.: Барселона, Більбао, Ов'єдо) — усюди концерти Капели викликали не лише захоплення українською пісенною культурою, але й зміну політичних уподобань на користь української ідеї.

І хоча на момент прибуття Капели до Франції українське питання вже було вирішено на користь сусідніх держав, Капела Кошиця продовжувала лишатись рупором державних інтересів УНР, аж поки у вересні 1922 р. хористи не переїхали до США вже без державного протекторату. Хоча й тоді Симон Петлюра листувався з Олександром Кошицем, виявляючи інтерес до долі диригента і Капели¹¹. Саме відтоді «Щедрик» уперше потрапив на американський континент і став невдовзі всесвітньовідомим «Carol of the Bells».

Швейцарія: «Ось приклад однієї з найкращих пропаганд»

Концерти Капели в Швейцарії			
1	10.10.1919	Базель	Stadt Casino
2	13.10.1919	Женева	La salle de la Réformation
3	15.10.1919	Берн	Casino Bern
4	17.10.1919	Лозанна	Maison du Peuple
5	18.10.1919	Цюрих	Kaufleufen
6	21.10.1919	Берн	Casino Bern
7	22.10.1919	Женева	Victoria Hall
8	25.10.1919	Цюрих	Town Hall
9	29.10.1919	Базель	Stadt Casino
10	01.11.1919	Берн	Kursaal Schanzli

В Швейцарії Українська Республіканська Капела гастролювала з 10 жовтня по 1 листопада 1919 р., давши 10 концертів у провідних музичних центрах Базеля, Женеви, Берну, Лозанни й Цюриха. За цей час у швейцарській пресі вийшло понад 60 рецензій з оцінкою музичної і політичної складової хорового проєкту УНР¹². Так само багато листів з позитивними відгуками про концерти українців надійшло на адресу хору та диригента Олександра Кошиця від швейцарських інституцій та культурних діячів.

Прем'єрний концерт відбувся 10 жовтня 1919 р. у Базелі у «Stadt Casino» за участі Надзвичайної голови дипломатичної місії УНР в Швейцарії Миколи Василька. За день до цього посол Василько телеграфував до диригента Олександра Кошиця: «Сердечно вітаю Вас та наш національний хор з приїздом до швейцарської землі. Щиро бажаю повторення ваших мистецьких успіхів в Швейцарії, важливість яких для нашої національної справи за кордоном я високо ціную»¹³. Окрім українського посла на прем'єрі були присутні Дмитро Донцов та Микола Левицький. З боку швейцарської публіки було запрошено провідних мистецтвознавців, дипломатів, представників політичних та економічних кіл, вчителів, студентів, пресу.

Про цільову аудиторію української прем'єри в Швейцарії дізнаємось зі спогадів Олександра Пеленського: «Моїм старанням було заповнити залу на перший концерт, бо від цього концерту в такому співацькому місті як Базель, яке надавало тон цілій Швейцарії, залежала судьба інших концертів. Вмить їду до Базелю, відбуваю коротку конференцію з імпресарієм, кажу собі подати адресову книгу, спільно з ним вибираю імена найчільніших музиків, рецензентів, композиторів, людей науки, політиків, фінансистів, посилаю запрошення разом із білетами, що в західній Європі є загально прийняте і ніхто за це не гніваєсь, ані не вважаю цього за понижуюче, походив до редакцій усіх базельських часописів і коли хор приїхав, мав наповнену залу найдобрішою публікою»¹⁴.

Архівні документи підтверджують, що така робота менеджменту хору з цільовою аудиторією за кордоном дійсно провадилась. У фондах Капели зберігаються зразки запрошень на українські концерти (англійською та французькою мовами з державною печаткою УНР), а також сотні листів з боку іноземних діячів та інституцій з подяками за запрошення на українські концерти чи перепросинами в разі неможливості їх відвідати. Приміром, в Швейцарії українські хористи отримали листи з відгуками від Посла Франції в Берні (Paul Eugène Dutasta), Консула Нідерландів в Женеві (J. C. van Notten), латвійського дипломата в Берні (M. J. W. Klavin-Ellansky), керівництва Центрального офісу поліції з питань іноземців в Берні (Office central de la Police des étrangers), студентського братства Гельвеція (Studentenverbindung HELVETIA BERN), Асоціації викладачів Берну (Société des instituteurs bernois), Асоціації травмованих швейцарських громадян (Vereinigung geschadigter Auslandschweizer — Association des Suisses lésés ou expulsés de l'Etranger) тощо.

Контакт українського хору не лише з музикантами, але й дипломатами, політиками і публічними інституціями Швейцарії сприяв пізнаваності Української Народної Республіки як суспільно-політичного явища. «Ми будемо раді почути народні пісні Вашої країни і таким чином

познайомитись із душею цієї чарівної молоді Республіки», йдеться у листі Центрального офісу поліції з питань іноземців в Берні; «Із задоволенням завтра ввечері аплодуватиму українському хору», — з відгуку французького посла; «Плекаємо надію, що Ваші надзвичайні концерти великою мірою сприятимуть ще більшому поглибленню в майбутньому тих дружніх зв'язків між нашими державами, які вже існують сьогодні», — з листа від Асоціації травмованих швейцарських громадян до диригента Олександра Кошиця після благодійного концерту Капели спільно з бернським оркестром на користь швейцарців.

Україноцентричними у жовтні 1919 р. були й відгуки швейцарської преси. УНР-івська термінологія, українські політичні змісти і мистецькі явища потрапляли на перші шпальта провідних газет Берну, Женеви, Цюриху, Базеля. «Die Ukrainer», «Les Ukrainiens» (українці німецькою й французькою), «Choeur de la République d'Ukraine» (хор Української Республіки), «Simon Petlioura, président du Directoire ukrainien (Президент української Директорії Симон Петлюра), «le gouvernement de l'Ukraine a charge la section de musique du Ministère de Culture National (музичний відділ Міністерства національної культури у підпорядкованні уряду України), Lyssenko, Leontowytch, Wachnianyn, Stecenko, Koschitz (українські композитори Микола Лисенко, Микола Леонтович, Анатоль Вахнянин, Кирило Стеценко, Олександр Кошиць). Ну і звісно «наполегливий» «Щедрик» на «чотири ноти»: «Chchedryk» avec son «ostinato» de quatre notes».

Провідна газета Женеви «Tribune de Geneve» писала в числі за 12 й 14 жовтня 1919 р.: «Ось приклад однієї з найкращих пропаганд... З ініціативи Симона Петлюри, голови української Директорії, уряд України доручив музичному відділу Міністерства національної культури відрядити до Західної Європи мішаний хор на близько 80 осіб, обраних на підставі конкурсу з-поміж найталановитіших співаків країни. Українські пісні вражають чистотою своєї прадавньої форми, чуйним ліризмом, меланхолійною настроєвістю та багатою експресивністю... У той час як молода республіка бореться в задушливих обіймах Денікіна і більшовиків, її уряд намагається довести своє право на самостійне життя, на власну національну культуру. Учасники хору відчувають, що виконують патріотичний обов'язок, їх устами говорить душа цілого народу, який серед страшних терпінь зберіг оптимізм, добрий гумор, здорову мораль і віру в національне життя і свободу. Цей спів є найкращою мовою 40-мільйонного народу, який не хоче ні більшовизму, ні царизму, а бажає управляти своєю державою самостійно»¹⁵.

Базельська газета «Basler Volksblatt» друкувала 13 жовтня 1919 р.: «Концерт Українського Хору був справжньою подією, бо дари, які нам

принесли Україні, були такої незвичайної вартості, що їх ніхто не забуде. І диригент, і хор співають абсолютно на пам'ять, а це заслуговує на тим більше визнання, оскільки ця народна музика в її чотириголосому складі є дуже складною. Вона нагадує нам мадригали з 16 та 17 століть. Правдивий скарб невідомої досі літератури, і хотілося б побажати, щоб нам хтось зробив її доступною шляхом доброго німецького перекладу»¹⁶.

З проханням про переклад канту «Почаївська Божа Матір» в обробці Миколи Леонтовича звернувся до українських співаків швейцарський журналіст August Erb під час дипломатичного прийому на честь Капели, влаштованого послом Васильком 16 жовтня 1919 р. у фешенебельному готелі Bernerhof. На захід було запрошено дипломатів, журналістів, культурну інтелігенцію Берну.

Українська музика викликала захоплення у швейцарських музикознавців. Женевський видавець Анрі Шаланде (Henri Challande) закликав Олександра Кошиця у своєму листі від 14 жовтня 1919 р. зробити видання українських пісень: «Пане директоре! Вчора ввечері я радо прослухав у Женеві Ваш дивовижний концерт і хочу привітати Вас із цією подією, а також подякувати Вам і Вашим співакам за отриману нами насолоду. Я також опікуюсь народною музикою і радо познайомлюся ближче з Вашими чудовими творами. Чи видавали їх, чи є збірки творів? І де їх можна розшукати? Чи не думаєте Ви, що з цих творів можна зробити справді чудове видання?»¹⁷. Диригент Бернського міського театру Альберт Неф (Albert Nef) після відвідин українського концерт писав у листі до Олександра Кошиця від 16 жовтня 1919 р.: «З захопленням спостерігав за вчорашнім концертом і зачарований глибиною співу, якістю голосів виконавців та геніальністю диригента. Там, де є така талантивість, можна ще багато сподіватись від музичного майбутнього!»¹⁸.

Музична презентація України супроводжувалась промоцією літературного канону й національної символіки молодої держави. Афіші у синьо-жовтому стилі, двомовні лібретто з перекладами на французьку та німецьку українських пісень, довідкова інформація про культурно-національну політику УНР, біографії українських композиторів. На титульних сторінках програмок — державний тризуб, уривки творів Лесі Українки й Миколи Гоголя про значення пісні в українській культурі. Саме з Лозанської брошури до програмного арсеналу Капели взято «легенду» про пісню як спасенний дар від Бога українцям¹⁹.

Успішний прийом Української Республіканської Капели в дипломатичному центрі Європи сприяв досягненню тоді найважливішої мети — отриманню французьких віз. Захоплений українськими концертами в Берні посол Франції надіслав міністру закордонних справ Франції Стефану Пішону рекомендацію дати дозвіл на приїзд українського хору (досі

французький уряд не задовольняв прохання Капели прибути з гастроллями до Парижа). Завдяки цьому «Щедрик» вже в листопаді 1919 р. залунав в Парижі, а згодом і по всьому світу.

«Петлюрівська» культурна дипломатія і зусилля співаків Української Республіканської Капели під орудою Олександра Кошиця закріпили за українським мистецтвом високий статус явища світового масштабу. Закордонні гастролі Капели тривали до травня 1924 р. За цей час культурний престиж України здобув позитивний резонанс у 17 країнах світу, розповідаючи мовою мистецтва різних народам світу про українську боротьбу за незалежність. У вересні 1923 р. авторитетний бразильський письменник, член Бразильської академії літератури Енріке Коельйо Нето (Henrique Coelho Neto) написав після концертів Капели у виданні «*Journal do Brasil*»: «Співай же, чаруюча Україно, співай, щебетушко! Розсипай по світу пісні синів твоїх — прийде час, коли настане весна, якої ти так чекаєш!».

¹ Було сформовано 5 посольств (у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині, Фінляндії), 17 Надзвичайних дипломатичних представництв (у Великій Британії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, Естонії, Італії, Польщі, Румунії, Угорщині, Франції, Чехословаччині, Швеції, Швейцарії, на Кавказі) та 6 консульських установ (у Тбілісі, Мюнхені, Гданську, Ризі, Батумі, Баку). Джерело: *Матяш І.* Репрезентація української ідеї за кордоном доби Директорії // *Зовнішні справи*. 2011. № 7–8. Ст. 19.

² Зі статуту Української Республіканської Капели. ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 14.

³ ЦДАВО України. Фонд № 3965 «Українська Республіканська Капела Української Народної Республіки». Оп. 1. Спр. 1–24; Оп. 2. Спр. 1–114.

⁴ Про світові гастролі Української Республіканської Капели у 17 країнах світу упродовж 1919–1924 років, як інструмент культурної дипломатії УНР див. більше у виданнях: *Пересулько Т.* «Світовий тріумф «Щедрика» — 100 років культурної дипломатії України» (збірник архівних документів). Київ, АртЕК, 2018. 200 с.; *Пересулько Т.* «Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924)». Київ, АртЕК, 2019. 312 с.

⁵ Репертуар українських концертів складався з обробок народних пісень композиторів-етнографів: Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Миколи Леонтовича, Олександра Кошиця. Серед виконуваних творів були колядки, щедрівки, козацькі думи, релігійні канти, світські народні пісні і національний український гімн. «Найулюбленішими були пісні Леонтовича, а саме: “Кант про Матір Божу Почаївську”, “Щедрик”, “Ой пряду, пряду”; з Лисенкових композицій співали “Веснянки”, купальні пісні, колядки, “Опеньки” й “Черевички”; з Стеценкових його Щедрівки й Колядки. Дуже любленими були й твори самого Кошиця, особливо його “На вулиці скрипка грає”, “Ой у полі Барішполі” (Лисенка-Кошиця). Співали Василя Барвінського колискову “Ой ходить сон”». Джерело: *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. Частина Перша. Прага, 1942. С. 32.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 16.

⁷ *Мартиненко О.* Закордонна місія Української республіканської капели: між політикою і мистецтвом // *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського: науковий журнал.* К., 2012. № 1 (14). С. 100.

⁸ Про це пише у своїх спогадах співак і кур'єр Капели Олександр Пеленський, котрий за місяць до українських концертів прибув до Праги налагоджувати зв'язки з чеською інтелігенцією: «Як тяжко нам приходилось шукати зв'язків у русофільських Чехів, видно хоч би з того, що ми навіть на вулицях Праги, коли питались адреси або вулиці, мусіли обстоювати своє ім'я, коли нам заперечували цього імені й заявляли, що немає українського народу в Європі. Не диво отже, що я з Ярославом Кржічкою переговорював кілька годин і говорив на різні теми, та він навіть не бажав, щоб я з ним говорив по українськи, а тільки на його прохання говорив з ним по російськи. По кількохгодинній розмові з ним я виніс враження, що не зміг переконати його про слушність наших змагань, і так ми розійшлись». Пеленський О. *Світова концертна подорож Української республіканської капели: спомини учасника.* Львів, 1933. С. 10.

⁹ *Кошиць О.* З піснею через світ. К.: Книга Роду, 2008. С. 60.

¹⁰ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. Частина Перша. Прага, 1942. С. 23.

¹¹ В листі до Олександра Кошиця від 5 лютого 1923 року Симон Петлюра писав: «Можу запевнити, що ми тут в «Старому» Світі стежимо за Вашими виступами, радіємо Славі Вашій і шлемо свої найкращі чуття і благословенство у Вашій, незамінній для нашої справи діяльності!». *Джерело:* ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 118.

¹² Статистика газетних публікацій за підсумками концертів Української Республіканської Капели в кожній з країн Західної Європи подається в спеціальному зведеному звіті («Список рецензій Української Республіканської Капели»), зробленому адміністрацією хору під час гастрольного турне і зберігається за посиланням: ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 7–10. У справах зазначеного фонду зберігається понад 30 публікацій швейцарської преси мовою оригіналу, зокрема таких видань: Basler Volksblatt, Der Bund, Basler Anzeiger, La Tribune de Lausanne, Berner Tagblatt, Neueste Morgenzeitung, Junsbruckles Nachrichten, Allgemeiner Tiroles Anzeiges, La tribune de Genève, National-Zeitung, Basler Nachrichten, La Suisse, Tirol Junsbrucks, Berner Landeszeitung, La feuille, Die Berner Woche in Wort und Bild, Feuille d'avis de Lausanne, Berner Tagwacht, Neue Zürcher Zeitung, Zürcher Volkszeitung, Tages Anzeiger, Zürcher Post, Gazette de Lausanne, L'Ukraine тощо.

¹³ Телеграма голови дипломатичної місії УНР в Швейцарії Миколи Василька до диригента Української Республіканської Капели Олександра Кошиця від 9 жовтня 1919 року (Базель).

¹⁴ *Пеленський О.* Світова концертна подорож Української республіканської капели: спомини учасника. Львів, 1933. С. 14.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 62. Арк. 11, 13.

¹⁶ Там само. Арк. 27.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 50.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 19.

¹⁹ Починаючи з швейцарських концертів в епіграфі до європейських програмок Української Республіканської Капели (французькою, англійською мовами) друкувалось: «Напередодні Різдва Господь Бог прикликав до себе дітей усіх народів світу, аби роздати їм подарунки. Швейцарцям Він подарував гостинність, французам — ораторську майстерність, англійцям — завзятість, італійцям — хист до красних мистецтв, німцям — точність, іншим — ще дещо. Коли всі дітлахи пішли, Господь Бог зауважив у закапелку

Раю злиденну дитину в лахміттях: хлопчик плакав, не зронивши й пари з вуст. «Що з тобою?» — запитав Він його, — «І хто ти?». «Я — син України, — відповів хлопчик, — але ж такий бідний, що навіть підійти боявся». Розчулений Господь Бог замислився, адже він уже пороздавав усе, що мав. Тоді Всевишньому сяйнуло натхнення і Він подарував хлопчику пісню, аби та розраджувала його на віку та допомогла здобути незалежність і свободу».

УДК 94(930.85) «1964»

Вікторія Печиборщ

кандидат історичних наук,
спеціаліст з консульських питань Посольства України
у Федеративній Республіці Німеччина,
Берлін, ФРН, (viktory.pechyborsh@gmail.com)

ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ШВЕЙЦАРСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ

Анотація. На основні архівних матеріалів Федерального архіву Швейцарської Конфедерації, вивчення яких стало можливим завдяки їх розміщенню у відкритому доступі дигіталізованого проєкту «Дипломатичні документи Швейцарії», автором статті було здійснено аналіз політики Швейцарії у контексті побудови міждержавного діалогу з Радянським Союзом у сфері культури. Розуміючи роль, яку СРСР відігравав у контексті Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, Швейцарія була не в змозі ігнорувати його та після спаду міжнародної напруженості у 1960-х рр. шукала можливих контактів у сфері культурної дипломатії. Водночас традиційним для Швейцарії, як і раніше, залишалось завдання захисту власного нейтрального статусу та традиційних демократичних цінностей швейцарського суспільства.

Після численних дискусій на вищих щаблях керівництва країни та опору з боку громадських об'єднань здебільшого з німецькомовних кантонів, Швейцарія зрештою визнала небезпеку, яку несе у собі поширення радянської культури, і, зокрема, проведення гастролів хору Радянської Армії. Серед основних факторів, що спонукали швейцарське вище керівництво до розуміння цієї небезпеки, було визначено відсутність взаємності у відносинах СРСР із будь-якою державою світу, пропаганда соціалістичного устрою та ідеології через радянську культуру та нездатність європейців зрозуміти справжній стан речей, що характеризують радянську дійсність.

Ключові слова: культурна дипломатія, Швейцарська Конфедерація, СРСР, хор Радянської Армії, Большой театр, безпека держави.

Victoriia Pechyborshch

Candidate of Historical Sciences, Specialist in consular issues
of the Embassy of Ukraine to the Federal Republic of Germany,
Berlin, Germany, (viktory.pechyborsh@gmail.com)

THE IMPORTANCE OF CULTURAL DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF THE COUNTRY'S FOREIGN POLICY SECURITY: THE EXPERIENCE OF THE SWISS CONFEDERATION

Abstract. Pursuant to the archive documents of the Federal Archive of the Swiss Confederation, research of which became possible due to publication of a digitalized project 'The Diplomatic Documents of Switzerland', the author analyzed the experience of Switzerland in the context of establishment of relations with the USSR in the realm of culture. Taking into account the role of the USSR in the Yalta-Potsdam system of international relations, Switzerland was not in a position to ignore its strength after receding international tensions in the 1960s and searched for establishment of potential relations in the realm of cultural diplomacy. In the meantime, the protection of a status of a neutral state and of traditional democratic values of Swiss society remained the priority for Switzerland as before. After the numerous heated discussions in the political structures of the state and opposition of civil groups, primarily from German-speaking cantons, Switzerland at last admitted the danger of proliferation of Soviet culture, inter alia organization of tours of the Soviet Army choir. Among the key factors that urged the Swiss leaders to realize this threat were the absence of reciprocity in relations with the USSR worldwide, propaganda of socialist system, order and ideology through Soviet culture, and a failure of Europeans to see the true state of affairs, characterizing Soviet reality.

Key words: cultural diplomacy, the Swiss Confederation, the USSR, the Soviet Army choir, the Bolshoi Theater, state security.

У червні 2016 р. верховний представник Європейського Союзу з іноземних справ та політики безпеки Федеріка Моргеріні представила стратегію культурного співробітництва з країнами-партнерами ЄС. У своєму інтерв'ю з цієї нагоди політикиня зауважила: «Культура має бути невід'ємною частиною нашої зовнішньої політики. Культура — ефективний інструмент для створення мостів між людьми і, насамперед, молоді та кращого взаєморозуміння. Культура також може бути двигуном економічного та соціального розвитку. Ось чому культурна дипломатія має бути все більш важливою у наших відносинах із сьогодишнім світом»¹.

Україна як держава, що беззастережно визначає своє майбутнє як європейська країна, безумовно поділяє такий підхід до розбудови гар-

монійних відносин із країнами ЄС. Водночас особливість культурної дипломатії України нині полягає не лише у веденні активної пропаганди власної культури та створенні позитивного іміджу держави, а й у визначенні стратегії оборони від дестабілізуючого впливу ззовні, що може здійснюватися шляхом нав'язування суспільно-політичних та духовно-ідеологічних цінностей, протилежних завданням, які визначають стратегію розбудови нашої держави.

Сферу культури та стратегію культурної дипломатії неможливо ігнорувати при аналізі сприйняття країни у світі та характері побудови її відносин з іншими державами світу. Як наголошує дослідниця політики культурної дипломатії О. П. Розумна: «Культурна дипломатія має неабиякий спектр можливостей впливати на питання національної безпеки, формування міжнародного іміджу, стимулювання розвитку культури та економіки, зміцнення національної ідентичності, тощо. Необхідність України позиціонувати себе на міжнародній арені засобами культури надзвичайно загострилась у зв'язку з потребою протидіяти агресивній політиці Російської Федерації. Культура виявилась ефективною зброєю й, водночас, стратегією в неоголошеній інформаційній війні»².

Не менш важливими у визначенні культурної дипломатії є питання оборони держави. Дослідник у галузі методології наукового пізнання А. А. Кокорін у праці «Ідеологія: теорія, методологія, методика» доводить, що система безпеки держави включає в себе заходи, які формуються в усіх сферах суспільного життя. Це дає право розрізняти види (типи) державної безпеки: економічну (націлена на функціонування її економіки, здатної забезпечити її нормальну життєдіяльність); політичну (гармонізація відносин між суб'єктами політичного процесу, з метою забезпечити адекватну реакцію з їх сторони на всі загрози державі); правову (створення такої правової системи в державі, яка б гарантувала забезпечення всіх сфер життя конкретного суспільства), духовно-ідеологічну (формування такого стану суспільної психології і суспільної свідомості, які б мобілізували людей конкретної держави на протидію будь-яким силам, що прагнуть дестабілізувати ситуацію в ній), соціальну (найбільш ефективно вирішення всього комплексу соціальних питань, що підвищує безпеку країни); науково-технічну (підтримка науки і техніки на такому рівні розвитку, яке б забезпечувало їх адекватну реакцію на можливі виклики і загрози їх безпеці); екологічну (охорона і збереження навколишнього середовища); військову (забезпечення ефективного функціонування системи оборони); інформаційну (розповсюдження в суспільній свідомості людей конкретної країни ідей, що працюють на збереження життєздатності конкретної держави); антитерористичну (протидія, відвернення, недопущення здійснення терористичних актів на території

конкретної держави)³. На нашу думку, в один ряд із цим визначенням складових державної безпеки може стати сфера культури та культурної дипломатії, завданням якої є не лише збереження та розповсюдження основних культурних цінностей всередині країни та формування позитивного іміджу держави, але й оборона від негативного впливу ззовні.

Приклади вдалої побудови оборонної стратегії зовнішніх зносин у сфері культури демонструє Швейцарська Конфедерація в умовах системи міжнародних відносин періоду холодної війни, зокрема у відносинах між Швейцарією та Радянським Союзом усередині 1960-х рр. Мета дослідження полягає в аналізі політики Швейцарії у контексті побудови відносин з СРСР у сфері культурних контактів за документами 1964 р. Його джерельну базу склали фонди Федерального архіву Швейцарської Конфедерації, репрезентовані ресурсами, підготовленими групою дослідників та чолі з А. Флері за підтримки Швейцарського інституту історії, в проєкті «Дипломатичні документи Швейцарії» («Diplomatische Dokumente der Schweiz»)⁴.

Відносини між Швейцарською Конфедерацією та країною-правонаступницею колишньої Російської імперії після Жовтневого перевороту 1917 р. зумовлювалися чинниками негативного характеру. Ключовим серед них було видання «Декрету про землю», який порушував права близько 8 тис. швейцарських підприємців. Офіційний Берн вислав за звинувачення у революційній пропаганді дипломатичну місію Яна Берзіна. Згодом крапкою у відносинах новоствореного СРСР та Швейцарії стало вбивство на конференції у Лозанні 10 травня 1923 р. радянського повноважного представника Вацлава Воровського та виправдання його вбивці Моріса Конрадів. Ці події призвели до того, що 20 червня 1923 р. через видання ВЦВК РСФРР Декрету «Про бойкот проти Швейцарії» дипломатичні відносини між двома країнами було розірвано. У міжвоєнний період чи не єдиним контактом між обома державами став так званий «берлінський компроміс» 1934 р. — прийняття СРСР до Ліги Націй. Доволі складним шляхом пошуків точок дотику між країнами у економічній (пошук нових торговельних партнерів) та політичній (проблема інтернованих військовиків) царині двосторонні контакти між державами було відновлено 18 березня 1946 р. через обмін нотами у Белграді, а вже у квітні 1946 р. відбулось взаємне призначення послів.

У повоєнний час, у роки холодної війни контакти між країнами могли реалізовуватися лише в сфері культури, однак і до них швейцарська сторона ставилася з обережністю. В основному, культурні відносини між країнами після 1945 р. концентрувались на розповсюдженні радянських фільмів у Швейцарії та швейцарських — у Радянському Союзі. Багатьом швейцарським діячам культури було заборонено приймати запрошення із

СРСР. З іншого боку, радянські митці асоціювались у представників швейцарської влади із шпигунською діяльністю. Важливою рисою, яка продовжувала визначати політику Швейцарської Конфедерації по відношенню до СРСР у період після завершення Другої світової війни залишалося застосування на державному рівні ідеології «духовної оборони».

Історичний словник Швейцарії подає таке визначення «духовної оборони» («Geistige Landesverteidigung»): це політика, впроваджена у 1930–1960 рр., культурницький рух, який мав на меті посилення декларованих швейцарських цінностей у протистоянні фашизму, націонал-соціалізму, комунізму і тоталітаризму. Витоки «духовної оборони» сягають Першої світової війни, яка продемонструвала тотальний характер нової війни і значення оборони у невійськовій сфері. Вона особливо проявилась у таких галузях як економіка і культура⁵.

Маємо відзначити, що у кінці 1940-х — на початку 1950-х рр. акцент «духовної оборони» Швейцарії остаточно змістився в бік саме культурного виміру загальнодержавної ідеології, а економічні засади відійшли на другий план. Чи не найголовніша мета держави полягала в посиленні позицій власних демократичних цінностей, а основними інструментами захисту від імовірної загрози ззовні у 1950-х рр. було визначено антикомунізм. В 1956 р. в Швейцарії було відновлено практику регулярних армійських зборів, яка мала на меті не стільки військово-оборонні навчання, скільки проведення патріотичних та ідеологічних занять. 1959 р. було створене Робітниче товариство духовної оборони (AGGLV), яке мало виконувати подібні завдання і серед представників цивільного населення, незадіяних у військових зборах.

Загальний спад напруженості міжнародних відносин у контексті холодної війни, що охопив світ після вирішення карибської кризи 1962 р., не обійшов стороною і Швейцарську Конфедерацію. Так, швейцарські інтелектуальні та культурні кола почали виступати проти радикалізації ідеології «духовної оборони» у швейцарському суспільстві. Зокрема з різкою критикою проти практики постійних військових зборів та діяльності Робітничого товариства духовної оборони виступав швейцарський історик та письменник Жан Рудольф фон Саліс, після чого воно, зрештою, було розпущене, практика загальновійськових навчань обмежена, а основним осередком розповсюдження ідей духовної оборони, як і на початковому етапі її існування, залишилась організація «За Гельвецію» («Pro Helvetia»).

На період 1960-х рр. припадає новий етап у відносинах між Швейцарською Конфедерацією та СРСР. Його можна охарактеризувати як період складних пошуків шляху реалізації контактів між двома країнами. При цьому, для Швейцарії, як і у попередні роки, основне завдання

полягало в збереженні політики нейтралітету та абсолютного захисту власних демократичних цінностей.

Політична та інтелектуальна еліта Швейцарії обрала особливий підхід для аналізу поведінки СРСР у 1960-х рр. з метою визначення такого напрямку міждержавного діалогу, який би не поставив під загрозу статус швейцарського нейтралітету. У ході засідання на тему «Східні контакти»⁶ робочої групи з символічною назвою «Визначення місця в історії» («Historische Standortsbestimmung») на чолі з міністром економіки др. Альбертом Вайтнауером за участі міністрів, членів Національної та Федеральної рад, послів та професорів провідних швейцарських університетів 16 травня 1964 р. швейцарський історик і політик, проф. Вальтер Гофер визначив три основні питання, на які слід звернути увагу під час розгляду можливості розвитку двосторонніх відносин зі східним блоком, і зокрема з СРСР⁷. Першим питанням була виправданість та доцільність самих спроб налагодити відносини зі східноєвропейськими країнами у контексті швейцарського нейтралітету. На думку В. Гофера, аналіз останніх дій Радянської армії на Європейському континенті ставив під сумнів доцільність таких контактів.

У разі, якщо Федеральна Рада визнала б необхідність розширення швейцарських контактів на схід, проф. Гофер окреслив друге питання: в який спосіб швейцарське суспільство може отримати реалістичне уявлення про комуністичний світ? Він не бачив такої можливості через те, що усіх опозиційних до радянського режиму представників інтелігенції радянська пропаганда показувала як сліпих, ворожих, фашистських, або таких, що приховано несуть фашистські ідеї. В. Гофер зауважував, що «лише із ознайомлення з творами радянських митців» можна отримати дуже спотворену картину: «Червона армія, хор якої виконує за кордоном пісню миру Євтушенка (*пісня на слова Євгена Євтушенка «Хотят ли русские войны»* — прим. авт.), являє собою окрему країну, як видно зі зведень преси. Сам Євтушенко звертаючись до оспівування СРСР представляє конфлікт із «іншою» радянською реальністю. Тому необхідно поставити питання, чи є контакти у сфері культури придатними для того, щоб передати справжню картину радянської реальності; таке ж питання можна поставити і до галузі торгівлі і спорту, вигода від яких, з нашої точки зору, може бути дуже низькою»⁸. Зауважимо, що радянська пропаганда у виконання згаданого твору Є. Євтушенка вклала інший сенс. С. Бенуа писав у книзі «Александр Александров. Ансамбль и жизнь»: «Кожне виконання цієї пісні двічі Червонопрапорним імені А. В. Александрова ансамблем пісні і танцю під час його зарубіжних гастролей стає свого роду політичною акцією. Ось так вона і продовжує звучати, несучи людям планети правду про нашу країну, про наш миролюбний народ,

ставши провісником миру і борцем за мир»⁹. Те ж саме стосувалось і контактів обох країн у галузі спорту. Проф. Гофер наголосив, що газета «Правда», оспівуючи перемоги радянських спортсменів як показник переваги радянської людини і соціалістичного суспільного ладу, використовувала прийоми націонал-соціалістів під час Берлінської олімпіади 1936 р. Тому зайняття комуністів спортом він прирівняв до занять політикою¹⁰.

Третім питанням, порушеним під час засідання робочої групи швейцарської Федеральної Ради проф. Гофером, була відсутність взаємності у відносинах СРСР із будь-якою іншою країною світу. На його думку, посилення контактів Швейцарської Конфедерації із Радянським Союзом, не лише не сприяло б спаду міжнародної напруженості, а призвело б до посилення ідеологічного протистояння через можливу реакцію на такий діалог з боку провідних країн Європи.

Отже, серед швейцарської політичної та наукової еліти панувало переконання, що встановлення контакту у сфері культури із Радянським Союзом може нести у собі більше потенційної загрози іміджу Швейцарії як традиційно нейтральної країни, ніж переваг. Водночас, розуміння того, що ігнорувати радянський чинник у системі міжнародних відносин періоду після Другої світової війни, було б безглуздом, спонукало урядові кола і політичну та інтелектуальну еліту Швейцарської Конфедерації шукати шляхи міждержавного діалогу з СРСР.

Показовим прикладом радянської пропаганди у сфері культурної дипломатії вважаємо гастролі згаданого хору Радянської армії. Створений ще у 1928 р. Академічний двічі Червонопрапорний, ордену Червоної Зірки ансамбль пісні і танцю Російської Армії імені А. В. Александрова активно гастролював у 1960-х рр. у країнах Варшавського договору. Зокрема, багато гастрольних турів хор здійснював по території Німецької Демократичної Республіки та Чехословаччини. Проте виступи хору Радянської армії у зруйнованих війною містах і регіонах отримували чимало негативних коментарів з боку жителів німецькомовних кантонів Швейцарії. Один з інцидентів виник навколо організації гастролей хору у самій Швейцарії: 25 січня 1964 р. відбулося обговорення графіку гастролей хору в Лозанні, Женеві та Берні, попередньо запланованих 13–15 лютого 1964 р.¹¹.

Під час бесіди 28 січня 1964 р. з цього питання зі співробітником Федерального департаменту Антоніо Йаннером радянський посол у Швейцарії Сергій Логінов звернувся з проханням посприяти у вирішенні труднощів, що виникли навколо надання приміщення для виступу хору, оскільки в ці дні визначені зали були зарезервовані для проведення тренувань спортивних команд. А. Йаннер обговорив телефоном з директором виставкового залу «Аллменд» Вернером Штрамом питання надання

приміщення для виступу радянських музикантів. Зазначивши, що проведення репетицій та виступів хору може бути вирішене без особливих проблем, директор виставкового залу все ж таки наголосив, що він боїться можливих демонстрацій з боку невдоволених, оскільки вже отримав застереження від організації «Про Лібертате» («Pro Libertate»)¹² про можливість публічних протестів проти виступів радянського хору. В. Штрам зауважив, що вже оговорив це питання з керівництвом кантону Берн, яке також поділяє його побоювання¹³. За результатами цих переговорів Антоніо Йаннер вирішив обговорити з головою Федерального політичного департаменту ймовірність протестів у ЗМІ та відкритих демонстрацій офіцерського товариства Санкт Галлену, пов'язану з запланованими гастролями хору Радянської Армії. На думку дипломата, такий стан речей в черговий раз ставив під питання саму доцільність контактів у сфері культури із Радянським Союзом¹⁴.

Незважаючи на те, що виступи хору Радянської Армії не відбулися, на адресу Федеральної Ради продовжували надходити листи невдоволених, пов'язані із запрошенням цього колективу до Швейцарії. Один з таких листів (скарга Ради німецькомовного кантону Гларус та організаційного комітету швейцарської національної виставки ЕКСПО) розглядався на засіданні Федеральної Ради Швейцарської конфедерації 21 лютого 1964 р.¹⁵.

Таким чином, для вищого керівництва та голів кантонів Швейцарії пріоритетом діяльності залишалися спокій та суспільна рівність, що, в свою чергу, визначалося традиційною ціннісною складовою швейцарського нейтралітету. Тому кантони продовжували чинити опір готовності керівництва країни на федеральному рівні до поступового, обережного зближення з СРСР у сфері культури. Так, під час обговорення президентами кантону Берн Едуардом Фраймюллером та кантону Люцерн Паулем Коппом за участі радника кантону Берн Роберта Баудеа в лютому 1964 р. можливості підписання угоди про культурну співпрацю між СРСР та Швейцарською Конфедерацією, було висловлено різку критику цього наміру. Місцева влада чинила перепони культурному обміну двох країн, висувала вимогу погодження отримання в'їзної візи для радянських митців і артистів з керівництвом кантону або громади¹⁶. Керівництво кантонів висловлювало побоювання, що надання дозволу на гастролі радянських артистів (провідні швейцарські театри, у тому числі державний театр м. Берн, регулярно розглядали пропозиції щодо проведення вистав трупю Большого театру) може призвести до порушення суспільного спокою та демонстрацій¹⁷. Наприкінці січня 1964 р. з метою обговорення запланованих гастролей трупи Большого театру президенту кантону Люцерн Паулю Коппу наніс візит секретар Посольства СРСР Суслін. Його завдання полягало в тому, щоб «у будь-який спосіб спровокувати

запрошення голови Московської ради і підготувати візит Посла Лотчакова»¹⁸. Розуміння представником швейцарської влади того, що за культурною дипломатією Радянського Союзу обов'язково стоїть бажання реалізації зовнішньополітичних цілей, стримувало, як інших чиновників від безперешкодного надання дозволів на виступи радянських митців на території Швейцарської Конфедерації.

Зрештою, після недовгого потепління у відносинах та спроби швейцарського керівництва піти на зустріч у побудові так званих «східних контактів», Швейцарія перейшла у вичікувальну позицію та намагалася уникати обговорення нових контактів у сфері культури. Натомість радянська сторона не полишала спроб повернутися до питання підписання угоди про культурне співробітництво між СРСР та Швейцарією. Так, під час першої зустрічі в травні 1964 р. новопризначеного Посла Швейцарської Конфедерації у Москві Антона Роя Ганца з Головою Комітету з культурних зв'язків із закордоном С. К. Романовським радянський представник протягом розмови неодноразово вказував на те, що незважаючи на відсутність угоди про співробітництво у сфері культури, між СРСР і Швейцарією існує активний культурний обмін: відбулися концерти кількох швейцарських музикантів у Радянському Союзі та виступи радянських солістів і балетних труп у Швейцарії. Водночас Голова Комітету зауважив, що йому не зрозуміло, чому хор Радянської Армії негативно сприйняли в німецькій частині Конфедерації і наголосив, що подібні компанії не сприятимуть культурному обміну¹⁹.

Реакція радянської сторони на відмову швейцарської влади надавати дозвіл на виступи хору Радянської Армії та обережність у питанні організації гастролей Большого театру непрямо вказувала на її цілі. Незважаючи на те, що Швейцарія у роки холодної війни не була активним учасником міжнародної політики у Європі, радянське керівництво намагалось чинити вплив на неї методами культурної дипломатії. Однак, як і у період Другої світової війни, захист традиційних демократичних цінностей, серед яких і мирне співжиття різних за національним складом та віросповіданням суб'єктів конфедерації, стало для Швейцарії пріоритетом у питанні налагодження культурного діалогу з СРСР. Розуміння швейцарською стороною важливості захисту суспільної рівноваги в середині країни та розпізнання потенційної загрози дестабілізації, що несла в собі культурна дипломатія СРСР, спонукало її до поступового послаблення тенденції на зближення у сфері культурного обміну між країнами, яка виникла на хвилі спаду міжнародного напруження в роки холодної війни. Розуміння ролі, яку Радянський Союз відігравав у системі міжнародних відносин періоду після Другої світової війни, змушувало Швейцарію із нею рахуватись та шукати можливості для налагодження між-

державних контактів принаймні у сфері культури та спорту, оскільки участь у будь-яких спільних міжнародних форумах, що мали політичне підґрунтя, була виключена через традиційний нейтральний статус Швейцарської Конфедерації. Основна причина непідписання міжурядової угоди в сфері культури між Швейцарією та Радянським Союзом, стосовно підписання якої у Федеральній Раді точилося чимало дискусій, а радянська сторона чинила помірний тиск при будь-якій нагоді двосторонніх контактів, полягала в визнанні Швейцарією радянської культури такою, що несе чітку політичну пропаганду, відсутність почуття рівності у відносинах між країнами та неможливість створення об'єктивної картини радянської дійсності, а звідси — відсутність розуміння того, які наслідки матиме укладення угоди для Швейцарії. Слід наголосити, що при розумінні ролі культурної дипломатії як сили, здатної сприяти взаєморозумінню між державами, налагодженню гармонійних відносин з партнерами, у сучасному світі та особливо в умовах інформаційної війни керівництвом нашої держави не може бути проігнороване її значення у питанні захисту від негативного дестабілізуючого впливу ззовні.

¹ EU legt Strategie zur Kulturdiplomatie vor. https://ec.europa.eu/germany/news/eu-legt-strategie-zur-kulturdiplomatie-vor_de (25.11.2018).

² Розумна О. П. Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи. Аналітична доповідь. Київ, 2016. 4 с.

³ Кокорин А. А. Идеология: теория, методология, методика (хрестоматийные заметки). М.: Изд-во МГОУ, 2009. С. 261–265.

⁴ Diplomatische Dokumente der Schweiz — <https://www.dodis.ch/>

⁵ Jorio M. Geistige Landesverteidigung / Historische Lexikon der Schweiz (HLS) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17426.php>

⁶ Protokoll der Sitzung vom 16.3.1964. Thema: "Ostkontakte" <https://dodis.ch/34193>

⁷ Protokoll der Sitzung vom 16.3.1964. Thema: "Ostkontakte" <https://dodis.ch/34193> (с. 6–11).

⁸ Protokoll der Sitzung vom 16.3.1964. Thema: "Ostkontakte" <https://dodis.ch/34193> (с. 7–8).

⁹ Бенуа С. Александр Александров. Ансамбль и жизнь. — «Алгоритм», 2017. 160 с.

¹⁰ Protokoll der Sitzung vom 16.3.1964. Thema: "Ostkontakte" <https://dodis.ch/34193> (с. 8–9).

¹¹ Aktennotiz- Tournée des Chores der Roten Armee. Bern, den. 28. Januar 1964 <https://dodis.ch/31024> с. (1–2).

¹² Організація, яку дослідники називають явищем породженим холодною війною, створена у 1956 р. у Берні під впливом від подій угорської революції. Від початку її мета полягала у боротьбі з комунізмом, захист «перевічених цінностей Швейцарії» та підтримці сильної армії. У роки холодної війни організація вбачала величезну небезпеку у комунізмі, з якою вона боролась публікаціями у ЗМІ та різного роду політичними акціями.

¹³ Aktennotiz- Tournée des Chores der Roten Armee. Bern, den. 28. Januar 1964 <https://dodis.ch/31024> с. (1–2).

¹⁴ Aktennotiz- Tournée des Chores der Roten Armee. Bern, den. 28. Januar 1964 <https://dodis.ch/31024> с. (2).

¹⁵ Verhandlungsprotokoll der 15. Sitzung des Bundesrates vom 21. Februar 1964 <http://dodis.ch/31970> с. 8.

¹⁶ Aktennotiz. Ostkontakte. Bern, den 12. Februar 1964 <https://dodis.ch/31023>

¹⁷ Aktennotiz. Ostkontakte. Bern, den 12. Februar 1964 <https://dodis.ch/31023> с. 1.

¹⁸ Aktennotiz. Ostkontakte. Bern, den 12. Februar 1964 <https://dodis.ch/31023> с. 2.

¹⁹ Schreiben. Moskau, den 19. Mai 1964 <http://dodis.ch/31017>

Інна Хоменська

директорка дирекції «Медіацентр»
Державного підприємства «Генеральна дирекція
з обслуговування іноземних представництв»,
кандидатка філологічних наук,
Київ, Україна, (inna.khomenska@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1555-1879>

ІНСТРУМЕНТИ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ПОСОЛЬСТВА УКРАЇНИ В ШВЕЙЦАРСЬКІЙ КОНФЕДЕРАЦІЇ В (2017–2019 рр.)

Анотація. У статті висвітлено історію запровадження до наукового обігу поняття «м'яка сила», розглянуто сутність поняття «культурна дипломатія» як сфери зовнішньополітичних відносин і складової культурної політики держави. Прикладом застосування культурної дипломатії у своїй діяльності є робота колективу Посольства України в Швейцарській Конфедерації, проаналізовано основні методи і прийоми культурної дипломатії Посольства; структуровано напрями культурної взаємодії, які сприяють інтенсифікації культурного діалогу між Україною та Швейцарією. Охарактеризовано основні події, реалізовані за останні роки, зокрема, показ кінофільмів, відзначення Дня незалежності, вшанування пам'ятних дат, музичні концерти й фестивалі, фотовиставки, гастролі артистів, музикантів тощо. Окреслено співпрацю у науковій сфері: проведення круглих столів, дискусій, презентації виставок тощо. Розглянуто двосторонні проекти у науково-технічній сфері, тривають спільні дослідження медичного спрямування, з фізики, хімії, астрономії, математики тощо як вагомий чинник українсько-швейцарської взаємодії на міждержавному рівні. Констатовано, що до реалізації проектів культурної дипломатії залучено не лише штат посольства, а й урядові відомства та громадські організації, які займаються питаннями мистецтва, науки, освіти, спорту, туризму, масової інформації. Відзначено, що окрему роль у реалізації проектів публічної дипломатії відіграє постать Посла, як представника країни.

Ключові слова: культурна дипломатія, вирішення дипломатичних завдань, інструменти «м'якої сили», Посол, дипломатична місія України в Швейцарській Конфедерації.

Inna Khomenska

Director of the Mediacenter Directorate
of the GDIP SE, PhD in philology,
Kyiv, Ukraine, (inna.khomenska@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1555-1879>

INSTRUMENTS OF CULTURAL DIPLOMACY OF THE UKRAINE EMBASSY IN SWISS CONFEDERATION (2017–2019)

Abstract. The article covers the history of introduction of the notion of “soft power” and the constituents of the term “cultural diplomacy” into scientific circulation. Cultural diplomacy is not exclusively a realm of foreign policy matters; it can also be a component of a state’s cultural policy in case it meets the pressing societal needs. The work of the staff of the Embassy of Ukraine in the Swiss Confederation, inter alia, is a glaring example of application of cultural policy.

In this paper the core methods and practices of Embassy’s cultural diplomacy as well as their diversity are analyzed; as it was estimated, they cover the entire spectrum of potential instruments in this area. The directions of cultural interaction of a higher state level and ones contributing to the intensification of cultural dialogue between Ukraine and Switzerland are structured in this material. This article describes the major events organized in recent years, in particular, film screenings, Independence Day celebrations, memorable dates, music concerts and festivals, photo exhibitions, tours of artists, musicians and more.

Mention was also made of cooperation in the scientific field, in particular, holding of round tables, discussions, exhibitions, etc. At the intergovernmental level, bilateral projects in science and technology serve as a significant factor of interaction; researches in the field of physics, chemistry, astronomy, mathematics and other sciences are underway.

Not only is the staff of the Embassy involved in implementation of cultural diplomacy priorities, but so do governmental and public agencies, responsible for the areas of arts, science, education, sports, tourism and mass media. It is noted that as a representative of the country the Ambassador plays a special role in realization of public diplomacy projects.

Key words: cultural diplomacy, resolution of diplomatic issues, soft power, Ambassador, the diplomatic mission of the Embassy of Ukraine in the Swiss Confederation.

У сучасному світі публічна та культурна дипломатія набули значення активного інструменту для досягнення виконання дипломатичних завдань. Зокрема, у Франції культурна дипломатія належать до справ найвищого державного значення, модель публічної дипломатії Великої Британії є взірцем для багатьох країн, у Німеччині створення потужної

публічної дипломатії було способом змінити сприйняття держави і народу, Швейцарія формує свій позитивний образ, підтримуючи інші держави, а Канада відносно небагато вкладає у формування іміджу за кордоном, але інвестує у своє внутрішнє життя задля забезпечення комфорту населення. Поняття культурної дипломатії ввійшло до світового наукового і практичного обігу з американської політології завдяки працям Джозефа Найя та його концепції «м'якої сили»¹. Головна ідея концепції полягала в тому, що культура може формувати позитивний міжнародний імідж держави та поліпшувати відносини з іншими країнами. Завдяки її інструментам можна переконувати без примусу і приваблювати без тиску². Попри те, що терміни «м'яка сила» і культурна дипломатія увійшли в ужиток в XX ст., ідея культурного обміну не нова і має безліч історичних прикладів. А на сучасному етапі дипломатичних відносин між країнами світу очевидно, що мистецтво, творчі та наукові контакти у перспективі можуть відкривати двері для бізнесу.

В українській науковій думці питання важливості впливу культури на різноманітні процеси побутує давно, проте дослідження питання взаємозв'язку культури та дипломатії постало близько десяти років тому та викликало бурхливий інтерес серед представників державних установ, дослідників та практиків у 2014 р. Після Революції Гідності й з урахуванням російської агресії, яка триває, виникла внутрішня мобілізація представників різних сфер, зокрема й культурної, для пошуку шляхів позиціонування нового іміджу України. Такі обставини сприяли і науковому активуванню дослідження цього напрямку.

Нині серед представників української наукової спільноти питаннями культурної дипломатії, зокрема в теорії міжнародних відносин, займаються С. Гуцал, О. Зернецька, М. Ожеван, О. Кучмій, Ю. Константинова, О. Литвиненко, А. Луценко, І. Місюк, Н. Мусієнко, Є. Макаренко, О. Розумна, Т. Пересунько, І. Піскорська, О. Потехіна, М. Процюк, Г. Почепцов, І. Сухорольська, О. Тищенко-Тишковець, Н. Сербіна, Я. Турчин та ін.³

Історія українсько-швейцарських контактів тривала. В інституційній площині дипломатичних відносин вона сягає 1918–1926 рр., коли у Берні діяла Надзвичайна дипломатична місія УНР на чолі з Євгеном Лукасевичем (до початку вересня 1919 р.) та Миколою Васильком (до серпня 1923 р.). Після смерті останнього до закриття місії у 1926 р. обов'язки її керівника виконував Зенон Курбас⁴.

Швейцарія визнала незалежність України 23 грудня 1991 р., дипломатичні відносини було встановлено через півтора місяці. У липні 1992 р. Швейцарія відкрила своє посольство в Києві, в лютому 1993 р. Україна — в Берні. Відтоді робота дипломатичних місій обох країн у напрямі культурної дипломатії набирає все більших обертів.

У Базельському університеті діє програма «Українознавчі студії в Швейцарії» (URIS), яку фінансово підтримує швейцарський Державний секретаріат освіти, досліджень та інновацій (SBFI). Реалізацію «Українознавчих студій у Швейцарії» було передбачено на 2017–2019 рр. Мета ініціативи — розвиток україністики у Швейцарії, заохочення й підтримка молодих науковців, сприяння у розбудові мережі наукових досліджень з питань України, які мають бути внеском у глибше розуміння історії, суспільства, політики та культури України⁵.

Українсько-швейцарська взаємодія відбувається на найвищому державному рівні й сприяє інтенсифікації культурного діалогу. Про це свідчать зустрічі з часу встановлення дипломатичних відносин. За досліджуваній період протягом 2017 р. відбулися зустрічі Президента України П. О. Порошенка з Президентом Швейцарії Д. Лойтхард на полях Щорічного засідання ВЕФ у Давосі (17 січня), Міністра закордонних справ України П. А. Клімкіна з Федеральним радником, керівником ФДЗС Д. Буркхальтером в межах сегмента високого рівня 34-ї сесії Ради ООН з прав людини у Женеві (27 лютого), візит до України керівника Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії Д. Буркхальтер та зустріч Президентом України П. О. Порошенком й переговори з Міністром закордонних справ України П. А. Клімкіним (5–7 червня), зустріч Міністра закордонних справ України П. А. Клімкіна з Федеральним радником, керівником ФДЗС Швейцарії І. Кассісом під час міністерського засідання ОБСЄ у Відні. У 2018 році пройшли зустрічі Президента України П. О. Порошенка з Президентом Швейцарії А. Берсе і Міністра закордонних справ України П. А. Клімкіна з Федеральним радником, керівником ФДЗС Швейцарії І. Кассісом на полях Щорічного засідання ВЕФ у Давосі (25 січня). У 2019 р. Президент України П. О. Порошенко провів зустріч з Президентом Швейцарії У. Маурером на полях Щорічного засідання ВЕФ у Давосі (24 січня), відбулася зустріч Міністра закордонних справ України В. В. Пристайка з Федеральним радником, керівником ФДЗС Швейцарії І. Кассісом під час заходів сегменту високого рівня 74-ї сесії ГА ООН у Нью-Йорку (25 вересня). У 2020 р. безпосередня комунікація між главами держав триває 22 січня Президент України В. О. Зеленський провів зустріч з Президентом Швейцарії С. Зоммаругою під час 50-го Щорічного засідання ВЕФ у Давосі. 20–23 липня 2020 р. відбувся триденний візит Президента Швейцарської Конфедерації Симонетти Соммаруги до України на запрошення Президента України Володимира Зеленського⁶.

Важливим інструментом культурної дипломатії України, як і решти країн світу, є **святкування державних свят, вшанування пам'яті видатних діячів, важливих подій та дат**. Помітними заходами для

залучення громадськості є річниці незалежності, які зазвичай проводять у форматі прийняття, що супроводжують виставки, виступи представників держави, презентації тощо. У 2018 р. відзначення Дня незалежності України відвідали члени Федеральних зборів, зокрема співголови Групи дружби з Україною, представники Федерального департаменту закордонних справ та інших державних установ Швейцарії, іноземного дипломатичного корпусу у Швейцарії, місцевих ЗМІ, підприємницьких, експертних та аналітичних кіл. Спеціальним гостем заходу став колишній голова комітету у закордонних справах Європейського парламенту Ельмар Брок. На прийнятті також були присутні представники духовенства, керівництво Українського Товариства в Швейцарії та місцевих осередків української громади. У 2019 р. офіційне дипломатичне прийняття з нагоди 28-ї річниці незалежності України провели у ратуші міста Берн. Захід відвідали члени Федеральних зборів, представники Федерального департаменту закордонних справ та інших державних установ Швейцарії, іноземного дипломатичного корпусу у Швейцарії, місцевих ЗМІ. Почесним гостем заходу став мер міста Берн Алек фон Граффенрід, який виступив із промовою щодо перспектив розвитку регіональної співпраці між Україною і Швейцарією.

У 2019 р. у Берні відбулося Шевченківське свято за участю українців з Лозанни і Берну та Посольства України. Під час свята лунали поезія і проза, а також музичні твори на вірші Кобзаря. Посол України А. Рибченко наголосив на особливому значенні постаті Т. Шевченка для сучасної України, яка сьогодні відстоює свою свободу і право власного демократичного шляху⁷.

У Базелі представники Посольства України в Швейцарії здійснюють урочисте покладання квітів до пам'ятника у День пам'яті та примирення, перемоги над нацизмом у Другій світовій війні відбулося вшанування пам'яті загиблих. Такою акцією Україна закликає до вшанування усіх борців з нацизмом, загиблих у роки Другої світової війни, жертв нацизму та тих, хто виборов мир і подарував світові право розбудовувати демократичні та вільні суспільства. На Почесній алеї кладовища «Хернлі» у Базелі встановлено мармуровий монумент з двома десятками прізвищ загиблих, серед яких є й українські воїни.

У листопаді українці у Швейцарії долучаються до у міжнародної акції «Запалімо свічку пам'яті!», вшановують пам'ять жертв Голодомору. Поминальні богослужіння відбуваються у Цюриху та Лозанні за участі представників української громади, Посольства України і Постійного Представництва України при відділенні ООН та інших міжнародних організацій у Женеві. У концертному залі «Yehudi Menuhin Forum Bern» останні роки проходять концерти класичної музики як символ пам'яті

роковин пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У 2018 р. захід відвідали депутат Національної Ради Швейцарії, співголова Групи дружби з Україною К. Марквальдер, голова Українського товариства в Швейцарії А. Лужницький, представники Федерального департаменту закордонних справ, іноземних дипломатичних представництв, української діаспори та швейцарської громадськості⁸. У 2019 р. під час такого концерту лунали твори українських композиторів ХХ ст.: А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, Д. Сушинського й Б. Фільца. У 2017 році учасники заходу також ознайомилися із експозицією **виставки** «Страчені голодом: невідомий геноцид українців», а у 2019 р. — виставкою документальних світлин про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

Круглі столи, форуми та конференції. Важливе значення мають заходи, присвячені 100-річчю української дипломатії. Зокрема, 3 жовтня 2018 р. у Медіацентрі ДП «ГДП» у Києві було проведено круглий стіл на тему «Україна–Швейцарія: 100 років дипломатичної присутності», організований Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин. Серед запрошених доповідачів були Посол України у Швейцарії Артем Рибченко, заступник глави місії Швейцарської Конфедерації в Україні Сімон Піду, голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин Ірина Матяш, доктори історичних наук Валентина Піскун, Ігор Гирич, директор Музею Української революції 1917–1921 рр. Олександр Кучерук⁹.

Важливим заходом культурної дипломатії та обміну думок стала Міжнародна наукова конференція «Україна–Швейцарія: століття взаємної дипломатичної присутності», присвячена українсько-швейцарським дипломатичним відносинам, яка відбулася у Фрібурзькому університеті (м. Фрібург) 21 листопада 2019 р. Її організували Посольство України у Швейцарській Конфедерації та Українське товариство у Швейцарії за сприяння Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин, члени якого, разом із представниками ДП «ГДП», увійшли до складу української делегації. Захід відкрили Посол України у Швейцарії Артем Рибченко, президент Українського товариства у Швейцарії Андрій Лужницький і співробітниця Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії, чільна регіональна координаторка у справах Східної Європи, Центральної Азії та ОБСЄ Крістін Гонеггер. У своїй промові посол Артем Рибченко, зокрема, наголосив на символічності цього дня для спільної європейської історії, адже українці, які виходили на вулиці з мирним протестом 21 листопада 2004-го та 2013 рр., прагнули вибороти гідність і свободу для України й захистити демократичні цінності для всієї Європи.

У конференції взяли участь науковці з України — Лілія Білоусова, Людмила Вовчук, Володимир Макуха, Ірина Матяш, Наталія Татаренко,

Олександр Тригуб, Інна Хоменська; учені зі Швейцарії — Бернгард Альтерматт і Гейді Гандер-Вулф; перші послы двох країн — Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарської Конфедерації в Україні Анна Бауті (1992–1996 рр.), Надзвичайний і Повноважний Посол України у Швейцарській Конфедерації Олександр Сліпченко (1992–1997 рр.), а також генеральний директор ДП «ГДП» Павло Кривонос. Тематика доповідей охоплювала історію формування та сучасний стан двосторонніх відносин України та Швейцарії. Доповідали про швейцарську діаспору Одещини й заснування поселення виноробів Шабо; перші українські представництва у Швейцарії початку ХХ ст. та відновлення двосторонніх відносин; культурну дипломатію в сучасних українсько-швейцарських відносинах; модернізацію української економіки й інтеграцію українських енергетичних ринків у контексті Договору про європейську енергетичну спільноту тощо. У межах конференції демонстрували фотодокументальну виставку «Українсько-Швейцарські контакти в епоху (пост) імперій», підготовлену під керівництвом професорки Ірини Матяш¹⁰. Її було вперше презентовано в Києві під час проведення у серпні 2019 р. «Swizz night» до 100-річчя встановлення дипломатичних відносин. У виставці відображено й колонії швейцарців на Півдні України, діяльність швейцарців в Одесі, Києві, діяльність консульства у Києві в 1917–1919 рр., роботу української дипломатичної місії в Швейцарії в 1919–1926 рр., організацію економічних відносин та початки культурної дипломатії, які сягають 1919 р.

Фестиваль як інструмент культурної дипломатії належить до найбільш ефективних способів кількісного охоплення аудиторії (включно з регіонами), він дає можливість залучення для репрезентації якнайширшого культурного пласту. Українські творчі представники долучаються до участі у фестивалях у Швейцарії, зокрема у 2018 р. один з провідних українських музичних колективів «New Era Orchestra» з Києва виступив під час міжнародного фестивалю класичної музики у Монтр'ю-Беве «Septembre Musical». Один з найпопулярніших фестивалів «Septembre Musical» щорічно проходить у Швейцарії вже понад 70 років. За всі роки проведення колектив з України долучився вперше до цього музичного заходу. Їхній виступ став справжньою подією культурної дипломатії України у Швейцарії. Участь оркестру під керівництвом диригентки, Тетяни Калініченко, стала ще однією новацією, яку подарували українці одному з найдавніших музичних свят Європи. За сприяння Посольства України у вересні того ж року оркестр «New Era Orchestra» дав сольний концерт у Берні, глядачами якого стали представники дипломатичного корпусу, бізнес-кіл, а також громадськості Швейцарії¹¹.

Кінофестивалі є важливою частиною презентації культури країни, тож зусилля колективу Посольства України та громади були спрямовані

на проведення подібного заходу. У 2019 р. їм це вдалося і 23–24 листопада у Цюріху відбувся перший в Швейцарії фестиваль українських фільмів «Світанок», організований українською громадою німецькомовних кантонів країни за підтримки Посольства України в Швейцарії, Українського товариства в Швейцарії та Почесного консульства України в Цузі. У програмі фестивалю було представлено 15 українських сучасних стрічок, серед яких фільми «Плем'я», «Чужа молитва», «Моя бабуся Фані Каплан», «Коли падають дерева», «Дике поле», короткометражки та мультфільми. Під час показу двох стрічок — «Війна химер» та «Етапом через пів землі» — відбулися відкриті дискусії за участю режисерів фільмів, Посла України в Швейцарії Артема Рибченка, колишнього в'язня Кремля Олександра Кольченка й українських громадських активістів: координаторки Всеукраїнської волонтерської премії Євромайдану SOS, активістки міжнародної глобальної кампанії #SaveOlegSentsov, продюсерки «Linza Production» Дар'ї Бичкової, а також режисерки Громадського телебачення Анни Цигими. Головними темами обговорення стали питання про звільнення українських політичних в'язнів в російських тюрмах, порушення прав людини в Криму та у зоні збройного конфлікту на Донбасі. Кінофестиваль «Світанок» / «Morgenrot» став першим великим проектом української діаспори Швейцарії у сфері культурної дипломатії та привернув увагу місцевої громади та прихильників сучасного кіно, яких чимало у Цюріху.

Діяльність Посольства України в Швейцарії у різних сферах, зокрема в публічній площині, формує серед іноземних громадян образ «прогресивної, гостинної, історично багатой країни». Такі асоціації можна зміцнити за результатом активної, постійної роботи в сфері дипломатичних відносин. Всі найбільш впливові інструменти культурної дипломатії сприяють реалізації класичних дипломатичних цілей, що дозволяє підвищити ефективність зовнішньої політики; зміцнити авторитет успішної, реформованої держави — прикладу та мотивації для наслідування; продемонструвати відкритість суспільства і його демократичні цінності; розширити багатополюсність системи культурного різноманіття; сформувавши позитивний економічний клімат; посприяти розвитку туристичної індустрії; представити культуру як важливу складову формування державного бренду; позиціонувати політику держави, яка має високий науковий, інтелектуальний і культурний потенціал; подолати упередженість, зменшити вплив негативних тенденцій або стереотипів політико-ідеологічного походження¹².

Загалом інструменти культурної дипломатії в діяльності Посольства України у Швейцарській Конфедерації відіграють помітну роль і забезпечують ефективність розвитку українсько-швейцарських відносин у

сфері культури. Культурна дипломатія є інструментом державної політики, розрахована на тривалу перспективу й не має бути конкретним знаряддям політичних інтересів¹³.

¹ Nye J. Soft Power: the means to success in World Politics. — N.Y.: Perseus Publishing, 2004. 191 p.

² What is Soft Power? // The soft power 30. URL: <https://softpower30.com/what-is-soft-power/>

³ Гуцал С. Публічна дипломатія та стратегічні комунікації: концептуальні засади їх взаємозв'язку та взаємодії Міжнародні відносини Серія «Політичні науки», № 9 (2015). URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/view/143

⁴ Детальніше див.: Матяш І. Українсько-швейцарські відносини в 1918–1926 рр.: особливості дипломатичної присутності // Український історичний журнал. 2020. Чис. 2. С. 94–106.

⁵ У Базельському університеті започатковано «Українознавчі студії в Швейцарії» // Посольство України в Швейцарії. URL: <https://switzerland.mfa.gov.ua/news/56089-u-bazelysykomu-universiteti-zapochatkovano-ukrajinoznachchi-studiji-v-shvejcariji>

⁶ У Києві відбулася офіційна церемонія зустрічі президентів України та Швейцарії // Сайт Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-kiyevi-vidbulasya-oficijna-ceremoniya-zustrichi-prezidenti-62333>

⁷ Сторінка Посольства у Facebook. URL: <https://www.facebook.com/UkrBotschaftSchweiz>

⁸ Сторінка Посольства у Facebook. URL: <https://www.facebook.com/590623101051991/posts/1884475211666767/>

⁹ Наукові хроніки у медіацентрі ГДП: «Україна–Швейцарія: сто років дипломатичної присутності». Електронний ресурс. URL: https://gdip.com.ua/pages/view/naukov_hronki_u_meda-tcentr_gdp_ukrana_shveytcarya_sto_rokv_diplomaticchno_prisutnost

¹⁰ Міжнародна наукова конференція «Україна–Швейцарія: століття взаємної дипломатичної присутності» // Сайт ДП «ГДП». URL: https://www.gdip.com.ua/pages/view/mzhnarodna_naukova_konferentcyia_ukrana_shveytcarya_stolttya_vzamno_diplomaticchno_prisutnost

¹¹ Історія // Сайт New Era Orchestra. URL: <https://biggggidea.com/project/vistup-new-era-orchestra-u-shvejtsari/>

¹² Культурна дипломатія // Міжнародна інформація: терміни і коментарі. Навчальний посібник / Макаренко Є. А., Рижков М. М., Кучмій О. П., Фролова О. М. К.: Центр вільної преси, 2014, 480 с.

¹³ Культурна дипломатія та її фундамент // Тиждень.ua. 13.01.2018. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/207449>

УДК (477):(494):327

Олександр Сліпченко

Надзвичайний і Повноважний Посол України
в Швейцарській Конфедерації (1993–1997)

ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ...

Анотація. Спогади першого Надзвичайного і Повноважного Посла України в Швейцарській Конфедерації новітньої доби Олександра Сліпченка містять інформацію про відкриття Посольства України в Швейцарії 1993 р. та роздуми дипломата про розвиток українсько-швейцарських відносин упродовж 1990-х рр. У публікації використано матеріали з особистого архіву О. Сліпченка. Автор вказує на тяглість традиції української дипломатичної служби доби Української революції 1917–1921 рр., прийнятих сучасною дипломатією України, висвітлює обставини вручення ним вірчої грамоти Президенту Швейцарської Конфедерації Адольфу Огі, перші місяці роботи посольства, особливості становлення контактів з українською громадою в Швейцарії, реалізацію культурних проєктів, розглядає напрями державної допомоги, наданої Швейцарією Україні.

Ключові слова: Посольство України в Швейцарській Конфедерації, допомогіві акції Швейцарії Україні, українсько-швейцарські відносини.

Oleksandr Slipchenko

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine
to the Swiss Confederation (1993–1997)

HOW IT ALL BEGUN...

Abstract. Memoirs of Oleksandr Slipchenko, the first Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to the Swiss Confederation of modern times, contain information about the opening of the Embassy of Ukraine to Switzerland in 1993 and the diplomat's reflections on the development of Ukrainian-Swiss relations during the 1990s. The article includes materials from the personal archive of O. Slipchenko. The author points out the longevity of the traditions of Ukrainian diplomatic service during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, adopted by modern Ukrainian diplomacy; highlights the circumstances of his presentation of credentials to President of the Swiss Confederation Adolf Ogi, the first months of activity of the Embassy, features of establishing contacts with the Ukrainian community in Switzerland, implementation of cultural projects; considers areas of state aid provided by Switzerland to Ukraine.

Key words: Embassy of Ukraine to the Swiss Confederation, auxiliary actions of Switzerland to Ukraine, Ukrainian-Swiss relations.

...Пізнього січневого вечора 1993 року до маленького пропускнуго пункту на французько-швейцарському кордоні підійшли дві автівки. На

пред'явлених водіями дипломатичних паспортів значилася назва країни, якої вже більше року не існувало. Лише на останніх сторінках документів «громадян СРСР» стояли маленькі, невідомо ким зроблені штампи українською та англійською мовами: «Цей паспорт є власністю України. This passport is the property of Ukraine». Штамп дещо роз'яснював, проте не давав переконливої відповіді, якої ж країни громадянами є пред'явники паспортів. Але візи були справжніми, і прикордонник перемкнув увагу на фірмові картонні коробки, якими були щільно напаковані автомобілі, наводячи на думки про контрабанду.

— Що це у вас? — суворо спитав він у прибульців.

— Дипломатичний вантаж, — пролунало у відповідь.

Це було правдою лише частково, адже там були й особисті речі, що належали мені — людині ще без швейцарської акредитації. Але все ж таки основній частині багажу, як і одній з машин, належало стати законним майном першого посольства України у Confoederatio Helvetica, тобто у Швейцарській Конфедерації. А мені — стати Надзвичайним і Повноважним Послом України в цій країні, через 75 років переймаючи естафету українського в ній представництва.

До цього я вже певною мірою при звичаївся за півтора року роботи у Франції, куди прибув ще у липні 1991 р. як Постійний представник України при ЮНЕСКО. Через місяць у Москві трапився «славетний» путч, потім на референдумі українці проголосували за незалежність, і на мене були додатково покладені обов'язки Тимчасового повіреного України у Франції. Також — без приміщення, штатів... А ще доводилось нерідко виконувати доручення, пов'язані з нашим співробітництвом з НАТО, у брюсельську штаб-квартиру якого ми вперше зайшли 10 січня 1992 р. За кілька місяців дещо вдалося зробити для налагодження більш-менш нормальної дипломатичної діяльності, з'явилися і помічники, необхідні контакти, невеликі фінансові ресурси. І от тепер — нове, не менш відповідальне призначення.

Поки що посольство існувало лише на папері: не було ані приміщення, ані співробітників, ані, навіть, печатки. Все треба було створювати з нуля... Проте до перших швейцарських кроків я вже був певною мірою підготовлений. Тим більше, що на відміну від моїх попередників — Євмена Лукасевича та Миколи Василька, які, починаючи з серпня 1918 р., один за одним очолювали Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Швейцарії, вже мав для своєї роботи надійну правову основу. І паспорт — один з перших дипломатичних паспортів нової України мені теж невдовзі з Києва доставили.

Швейцарія визнала Україну в грудні 1991 року, ще через два з чимсь тижні між нами були встановлені дипломатичні відносини і тимчасовим

повіданим, як і я у Франції, став наш постпред при Європейському відділенні ООН в Женеві Андрій Озадовський. Та вираз «на голому місці» я дещо вище вжив не дарма. Я прибув до Берну в січні 1993 р. На той момент присутність України у Швейцарії, за межами розташованих тут міжнародних організацій, відчувалась, м'яко кажучи, досить слабо. За минулий рік, крім ознайомчого обміну парламентськими делегаціями, була напрацьована лише «пост-чорнобильська» Угода про співробітництво між Держатомнаглядом України і Федеральним інспекторатом ядерної безпеки. Обережні швейцарці поки що розмірковували, навіщо їм потрібна нова Україна і з чого слід починати формування відносин з нею.

Почалося, як годиться, з вручення вірчих грамот новопризначеним послом. Цій процедурі передують переговори з певних організаційно-протокольних питань, які зазвичай вважаються технічними, але в дипломатії важить кожна, здавалося б, дрібниця. І тут вповні відчулося доброзичливе ставлення швейцарської сторони до України. Насамперед у тому, що мені дозволили суміщати посольські функції з посадою постійного представника при Європейському відділенні ООН та інших міжнародних організаціях, акредитованих у Женеві, відступивши від своїх же правил, які цього не допускають. Посол є посол, і він має бути цілковито зайнятий двосторонніми контактами і не відволікатися на інші справи, які звичайно ж забирають його дорогоцінну увагу і енергію. Але в той час через брак кадрів і коштів подібні суміщення кількох закордонних посад були у нас вимушеним явищем, і швейцарці це зрозуміли. Як і мою потребу жити не в Берні, як годилося б, а в Женеві, де було безліч ще не завершених поточних справ у півтора десятках міжнародних агенцій на кшталт Європейської економічної комісії, Міжнародної організації праці, Конференції ООН з торгівлі та розвитку, Генеральної угоди з тарифів і торгівлі та ін., де ми традиційно виявляли активність.

Були й інші ускладнення. Так, відповідно до усталеної церемонії, посла, що вступає до своїх функцій, протокольний лімузин має забрати з будівлі його посольства і доставити на зустріч з президентом країни. Тому мені запропонували влаштуватися у будинку колишнього посольства СРСР, яке на той час вже стало російським через одноосібний указ президента Бориса Єльцина. Я, природно, відмовився і на один день зняв номер у найкращому (сподіваюсь, це не реклама!) готелі Берна «Бельвю», куди й попросив прислати за мною машину. Це рішення моїм швейцарським колегам далось не зразу — адже суть освяченої століттями церемонії полягав у тому, що нового посла мали показати громадянам, урочисто провозячи його вулицями міста. Готель «Бельвю» ж розташувався у якійсь сотні метрів від резиденції уряду. Зрештою, зійшлися ми на тому, що лімузин надішлють-таки до готелю, але потім ми у супроводі герольда

у червоній мантиї і трикутному капелюсі з плюмажем зробимо невеличке «коло пошани» прилеглими вулицями, перед тим як під'їхати до Федерального палацу, де нас зустрічатиме стрій почесної варті — з десятків вершників на вороних конях.

Вдалося, хоч і з нервуванням, вирішити й проблему одягу. Виявилося, що звичайний костюм не підійде, а потрібна так звана «візитка» — строкаті штани, фракний сюртук з довгими полами і сіра шовкова краватка. Все це знайшлося тільки в Женеві, в ательє прокату театральних костюмів. Це вбрання за ніч більш-менш підігнали, і я в ньому ж поїхав назад до Берна, щоб трохи звикнути до цих «фалдів», побачених вперше в житті. А вже о десятій ранку мене в усьому цьому вбранні зустріли президент країни Адольф Огі та керівник зовнішньополітичного відомства Рене Фельбер.

Мушу зізнатися, що у перші хвилини значну частину моїх думок займали переживання, чи не розійшлися на спині і ще десь нашвидкоруч зроблені шви. Але я зразу ж про це забув — настільки наша розмова виявилася невимушеною, приязною і водночас змістовною. Вона тривала понад півгодини, і більшу її частину я відповідав на запитання зацікавлених співрозмовників про різні аспекти життя нової України. Короткий звіт про аудієнцію, підкресливши висловлене швейцарським керівництвом бажання надати прискорення розвитку наших відносин, я відразу відправив до Києва. Для цього скористався підручними засобами: на ліжку у своєму готельному номері я на доволі примітивному за сучасними стандартами ноутбучі і такому ж принтері виготовив короткого листа на ім'я міністра закордонних справ України Анатолія Зленка, а далі допоміг готельний факс.

Звичайно, нормально працювати у таких умовах було неможливо. Довелось негайно зайнятися пошуком необхідного приміщення, де можна було б розмістити привезену з Парижа техніку і розташувати майбутніх співробітників посольства. Звичайно, при відкритті посольства туди виїжджає передова група, яка займається усіма цими питаннями, а потім зустрічає посла. Мені ж, як деяким іншим моїм колегам по маленькому нашому МЗС, довелося самому виконувати обов'язки такої «групи», і вже у якості гостинного господаря готуватися до прибуття своїх підлеглих, кандидатури яких, до речі, наша новонароджена кадрова служба сама чекала від мене.

Але все це були приємні турботи. Невдовзі, дякуючи допомозі місцевої української громади на чолі з її поважним «патріархом» Романом Прокопом, було знайдено підходящий будинок мало не у центрі міста, просто навпроти (через нешироку Аару) урядового комплексу. Коли шеф швейцарського протоколу покійний вже, на жаль, амбасадор фон Саліс,

вперше відвідавши посольство, жартома «застеріг» мене, що зараз зі свого кабінету він може стежити за тим, що у нас відбувається, я відповів, що, своєю чергою, за швидкістю його переміщень власним кабінетом дізнаюсь, чи працює його відомство у звичному режимі або там трапився якийсь аврал. Це був очевидний жарт, оскільки, як добре відомо, Федеральний департамент зовнішніх справ Швейцарії працює без авралів. Подібні «обміни думками» з швейцарськими колегами траплялись нерідко, засвідчуючи загальний приязний клімат, що встановився у наших відносинах з перших днів моєї роботи в Берні.

Тимчасом, хоча й з певною напругою, ми виплатили розстрочку за будинок, і вже через кілька місяців змогли урочисто відкрити наше посольство для відвідувачів. Будинок довелось дещо пристосовувати до особливих потреб роботи такої установи: обладнання консульського відділу, залу для прийомів з прямим виходом до саду, квартири для коменданта та ін. Все це працює й досі, і, згадуючи про ці «турботи», із задоволенням відчуваєш, що був (разом з місцевим архітектором Тоні Маті) співавтором цих перебудов, що значно поліпшили умови посольської роботи і зробили «український будинок» у Берні зручним і затишним. Серед іншого, вдалося викроїти окремий закуток на кілька квадратних метрів, де розмістилось невеличке ліжко з тумбочкою під лампу і телефон і де спочивала «його високоповажність» під час доволі частих ночівель. Аж поки, через кілька років, після розділення двох моїх посад, у нього (чи у неї?) не з'явилося нормальне помешкання. З урахуванням того, що Женеву від Берна відділяють 160 кілометрів, це було необхідно. Адже траплялося, що цю дистанцію я покривав і по два рази на день, щоб вранці встигнути, приміром, взяти участь у якомусь засіданні у Палаці націй, потім провести діловий ланч у Берні, повернутися до Женеви на зустріч у секретаріаті, скажімо, Міжнародної організації праці, а звідти знову відбути до Берна на прийом у якомусь посольстві. Трасу я вивчив до найменших подробиць, і зараз вже можу зізнатись, що інколи вів машину немов би «на автоматі», обдумуючи деталі наступних розмов, оскільки водії у обох наших швейцарських «точках» з'явилися далеко не відразу. Але все це, так би мовити, були побутові дрібниці.

Оновлену будівлю Посольства України у Швейцарській Конфедерації ми представили місцевому і дипломатичному співтовариству 15 грудня 1993 р. в урочистій обстановці. Будинок освятив єпископ Михайло Гринчишин, запрошений нами з Франції; схвилювано співав хор Київської музичної академії, що був тут на гастролях... Вітаючи гостей, я спробував дещо розширити історичні рамки нашого «знайомства»: *«Україна і Швейцарія багато в чому відмінні, але є в них і чимало спільного. Взяти хоча б те, що обидві наші держави утворилися в місяці серпні, причому*

того ж самого року — 91-го. Правда, для Швейцарії це був 1291-й, а для України — 1991-й. Отже, різниця все ж таки певна є, і ми сьогодні з великим інтересом вивчаємо ваш сімсотрічний досвід державотворення, дуже своєрідний і ефективний з погляду чіткого функціонування різних інститутів прямої демократії, взаємодоповнення центрального і місцевого рівнів урядування, співжиття різних етнічних та релігійних спільнот. Ми віддаємо належне й вашим значним здобуткам в економічній і науково-технологічній сферах і гадаємо, що тут є чималий потенціал для співробітництва наших країн. Саме у максимальному сприянні розвитку наших розмаїтих двосторонніх зв'язків, поглибленню взаємопізнання наших народів, у поширенні людських контактів і обмінів вбачає своє основне завдання Посольство України. Я щойно сказав, що ваша державна історія набагато довша від нашої. Але це не зовсім так. Адже коли ваші предки зійшлися на гірській галявині Рютлі, щоб закласти підвалини сьогоднішньої конфедерації, вже рівно п'ятдесят років лежала в руїнах, залишених татаро-монгольською навалюю, наша древня столиця величний Київ — центр однієї з найбільших держав тодішнього світу. І у подальші століття доля народу України складалася нелегко. Але сьогодні ми, сповнені віри й надії, відновлюємо свою національну державність, спираючись на засади демократії, гарантування найширших прав і свобод людини, поваги до прав і інтересів інших націй і держав».

Слід сказати, що швейцарці не відразу відгукнулися на наш «романтичний» посил, хоча загальна атмосфера наших відносин була, повторюся, дружелюбною. Але їй якось не вистачало реальної відкритості і практичних кроків. Протягом першого року нам вдалося вийти лише на одну, хоча й важливу, угоду — про пряме авіаційне сполучення (лінія між Києвом та Цюрихом відкрилась через кілька місяців — 5 травня 1994 р.). Але, мабуть, найвагомішим політичним підсумком початкового етапу розвитку двосторонніх відносин можна було вважати офіційне визнання швейцарською стороною пріоритетного статусу України (разом з Росією і Киргизстаном) у загальному контексті «східної» політики країни. І тоді, як кажуть, відкрилися «шлюзи» допомоги.

Швейцарці активно розпочали надання нам державної підтримки у справі створення демократичних інституцій і розвитку ринкової економіки. Відповідно до швейцарського прагматичного менталітету, допомога концентрувалась на чітко визначеному наборі «точкових» програм, здатних принести негайний і помітний ефект. Так, 14 млн швейцарських франків було виділено на програму реабілітації гідроенергетики, 20 млн — внесено до фонду закриття Чорнобильської АЕС, 30 млн — надано під державні гарантії на реалізацію проєкту водоочищення у Львові, трохи більше шести з половиною мільйонів — на розвиток неонатології, 7,5 млн —

на поліпшення якості питної води у Маріуполі тощо. Окремо слід згадати про грант в 1 млн франків (потім ця сума зросла учетверо) на програму реабілітації кримських татар, яку швейцарці взяли близько до серця. Вони запропонували призначити свого спеціаліста головою місії ОБСЄ з цього проєкту, а у травні 1995 р. провели в Лугано представницьку зустріч, яка дозволила нашим політикам і експертам інших профілів краще уявити гуманітарну суть проблеми і специфіку її розв'язання у світлі сучасних правозахисних концепцій. Я був на цій зустрічі, і добре пам'ятаю, як деякі «авторитетні» діячі висловлювали в дискусії погляди, які зараз навряд чи насмілилися б представити громадській увазі. Тому дуже важливим було заключення Верховного представника ОБСЄ з питань національних меншин М. ван дер Стула, який вів цю зустріч, а надалі опікувався реалізацією всієї програми, про те, що будь-яке рішення у її рамках має виходити з поваги суверенітету та територіальної цілісності України і принципів її Конституції. Саме на цьому й базував свою наступну діяльність представник Швейцарії посол Андреас Кольшуттер.

Тоді, в дуже складній політичній обстановці, саме швейцарська присутність, їхня активна заангажованість у розв'язання вибухонебезпечної проблеми, підтримана фінансово, дозволили, як мені здається, внести у цей процес необхідний прагматизм і європейську позитивну розсудливість. Хотів би у цьому зв'язку навести уривок з одного з його виступів, який водночас засвідчує й загальний «накал» ситуації, в якій йому доводилось діяти. Коментуючи прийняття конституції Криму у червні 1995 р., посол А. Кольшуттер заявив: *«Немає жодних сумнівів, що ОБСЄ стала на захист прав кримських татар. Причому такою мірою, що це навіть стало причиною закидів на нашу адресу, що ми надто глибоко ангажуємось у внутрішні проблеми. Але я не розумію... причин відмови кримських татар голосувати за конституцію. Треба, щоби цей процес розпочався, і тоді вносити свої поправки, обстоювати свої права легітимним, конституційним способом. Я також повторю, що ви не маєте наполягати на своїх національних привілеях. Ця країна належить усім людям, які тут живуть, незалежно від національності. Ви не маєте вимагати для себе прав більших, ніж для інших національностей, — інакше ви не отримаєте міжнародної підтримки. Найкращий захист від дискримінації — це не добиватися дискримінації інших народів»...*

Поступово зростала й економічна активність швейцарського бізнесу в Україні. Вже до кінця 1995 р. за долею своєї участі у загальному обсязі інвестицій в Україну і у нашому зовнішньоторговельному обороті Швейцарія вийшла на 5–6 місця, випереджаючи таких традиційних партнерів України, як Велика Британія, Китай, Польща, Індія та ін. Але цей факт говорив тоді не стільки про раптову потугу швейцарського проникнення

на наш ринок, але скорше про загальну «скромність» нашого економічного «кошика», де кожна, іноді близька до символічної, вкладена «копійка» відразу ставала помітною. Проте про стале зростання інтересу швейцарського бізнесу до України говорила й кількість ділових поїздок до нас підприємців з цієї країни: з 600 1993 року вона збільшилась до 1900 1995-го. Важливою подією, що відкрила хороші перспективи економічної співпраці, став візит в Україну у квітні 1995 р. держсекретаря із зовнішньоекономічних питань Ф. Бланкарта у супроводі групи відомих бізнесменів. Я кілька разів відвідував його перед поїздкою, передавав потрібні документи, а після повернення повідомив Київ про його враження і настрої. В цілому вони були позитивними і досить оптимістичними, хоча швейцарці ледь приховували своє здивування тим, що ділових контактів шукають насамперед вони, а не керівники київських відомств, попри те, що часто бувають у Швейцарії для участі у міжнародних форумах або у приватних справах. Чесно кажучи, мене це теж дивувало, хоча швейцарським співрозмовникам я пояснював таку «сором'язливість» недостатнім знанням нашими щойно народженими «ринковиками» особливостей функціонування ліберальної економіки. З іншого боку, самі швейцарці теж надто покладали свої бізнесові надії на якісь загальні домовленості у «вищих сферах», не наважуючись до самостійного підприємницького ризику.

«Притирання» йшло досить важко. Пам'ятаю, як ми своїми слабкими посольськими силами переклали отримані з Києва (українською мовою!) більш-менш зведені до купи ділові пропозиції сотень наших підприємств, які з великим трудом МЗС буквально «вибило» від обласних властей. Один з цюрихських бізнесменів, на наше прохання, керуючись цим реєстром, з великим ентузіазмом взявся встановлювати відповідні контакти. Малося на меті, як нам разом удавалося, створення свого роду українсько-швейцарської товарної біржі, принаймні на перший час, поки не налагодяться нормальні ділові контакти. Але, на жаль, з того не вийшло практично нічого. І товарні специфікації, і якість, і ціна, і, навіть, упаковка — не стикувалося буквально нічого, а пристосовуватися до нелегкої специфіки швейцарського ринку наші підприємства, нерідко ще з зашкарублою ментальністю «червоних директорів», не хотіли або не мали необхідних коштів. Тутешні ж партнери хотіли мати все готовим, просто як у магазині, та ще й найдешевшому. Яскравий приклад — історія з мочевиною, моєї «протекції» у придбанні якої в Україні деякі спритняки домагалися мало не на вулиці.

Проте поступово українсько-швейцарські економічні зв'язки набули значно більшої серйозності і систематичності. Цьому, серед іншого, сприяв і обмін президентськими візитами — Л. Кучми до Берна 1996 р. і

Ж.-П. Деламюра до Києва 1997 р. На цей час договірна база двосторонніх відносин складала вже 17 документів, укладених внаслідок численних контактів і переговорів на міністерському рівні, в ході міжпарламентських обмінів, взаємних поїздок інших офіційних осіб і представників бізнесових кіл. Швейцарія вийшла на третє місце (після Німеччини і США) за обсягами наданої Україні гуманітарної допомоги...

Вдалося реалізувати й кілька значущих культурних проєктів, як то початок багаторічної швейцарської підтримки нашого кінофестивалю «Молодість», виявлення і наступне винесення нашим посольством на публічний огляд комплексу цінних історичних документів щодо української присутності у Швейцарії доби визвольних змагань 1918–1920 рр., відкриття у Женеві меморіальної дошки Михайлу Драгоманову, успішні гастролі в альпійській республіці наших відомих танцювальних і хорових колективів, передача до Києва багатой книжкової колекції Сержа Лифаря...

За кожним таким фактом багато годин наших перемовин з швейцарськими колегами, роз'яснювальної роботи, іноді зовсім непростого погодження окремих положень угод або деталей протоколу, десятки довідок, пропозицій і, звичайно ж, звітів з узагальненнями й міркуваннями щодо наступних кроків. Ми навіть спромоглися власними силами підготувати і видати німецькою мовою досить солідну і щедро ілюстровану брошуру про Україну — «52-мільйонний ринок у центрі Європи», а також збірку архівних документів з історії українсько-швейцарських взаємин.

Дивлячись сьогодні на всі ці справи, думаєш, а що ж тут такого особливого — це ж рутинна дипломатична робота. Але багато в чому і для мене, і, особливо, для моїх молодих колег все це було новим, робилося уперше — і вже рутинними наші дії аж ніяк не назвеш. Та й справи підступали валом — від складних, певної державної ваги до начебто буденних, звичайних людських контактів. У моїх записниках тих років залишилися безліч прізвищ та імен, нагадуючи про зустрічі, розмови, посмішки, сімейні подробиці. І все тою чи іншою мірою пов'язане з нашими справами, з життям України, її турботами і надіями. Скільки тоді у нас з'явилося нових знайомих — деякі немов би «проявились» з емігрантського небуття, було чимало й тих, хто полюбив незнайому досі країну через симпатію до кількох, майже випадково зустрінутих її громадян. У когось добрі почуття до нас закріпились під час благодійницьких акцій чи туристичних поїздок. Хтось осягнув в українських можливостях свій діловий інтерес...

Або відчув таке зрозуміле почуття ностальгії за далеким минулим, як група мешканців кантону Во, які відвідали ще 1988 р. селище Шабо поблизу Білгорода-Дністровського. Я зустрівся з ними через шість років

після їхньої поїздки і отримав, разом з їхніми розповідями, щойно видану книгу «Швейцарські винороби царя» з абсолютно унікальною, часом зворушливою, часом трагічною історією першої швейцарської колонії на українській землі. Вона почалась липневим ранком 1822 р., коли вісім важко навантажених фургонів, запряжених четвірками коней, рушили з містечка Ве́ве у далеку путь — через Баварію, Австрію, польські землі до берега такого співзвучного їхньому рідному озеру Леман — Дністровського лиману. Місцевість називалась Шабаг (від турецького Ашабаг, тобто «сад у низині»). Там цар Олександр І, вихований їхнім земляком, відомим просвітителем і гуманістом Лагарпом, виділив для емігрантів з спустошеної наполеонівськими війнами Швейцарії 16 тис. гектарів на досить пільгових умовах. Землю вони отримували безкоштовно, на десять років звільнялись від податків та повинностей царської служби, їхні товари не обкладалися митом. За дотриманням цих прав і привілеїв наглядали «попечитель іноземних колоністів Півдня Росії» генерал-лейтенант Інзов і генерал-губернатор Новоросії граф Воронцов. Роком раніше «натхненник і організатор» усього цього проекту 34-річний педагог, ботанік і виноградар Луї-Венсан Тардан вже побував тут з «розвідувальною» метою і встиг затоваришувати з засланим сюди Олександром Пушкіним, який був приписаний до канцелярії Інзова. Як згадував друг поета Іван Ліпранді, *«Вранці мені забажалося побачитись із швейцарцем Тарданом, який заснував колонію у с. Шабо, у трьох верстах на південь від Аккермана (Білгород-Дністровський — О.С.). Пушкін поїхав зі мною. Тардан йому дуже сподобався, а Пушкін Тардану, який задовольняв численні запитання мого супутника. Ми там пробули з дві години, а потім запросили Тардана пообідати з нами у полковника Непеніна (майбутнього декабриста — О.С.)»*.

У двадцятому столітті в історії Шабо було небагато світлих сторінок, під час революції та двох воєн його мешканці зазнали чимало лиха і випробувань долі. Перемога 1945-го знайшла тут лише 38 швейцарців — переважно жінок і старших людей. У селищі розмістилася військова частина, надовго перервавши вільний доступ до нього ззовні.

Аж до часів так званої перебудови, коли невелика група швейцарців змогла нарешті сюди дістатися. Один з цих людей привіз з собою у подарунок традиційний коров'ячий дзвін на широкому шкіряному ремені з емблемою кантону Во. Він розповідав мені про свої враження: *«Військові були ще там, і нам не дозволяли фотографувати. А мій дзвін я не знав, куди подіти: корови були такі маленькі, що його треба було б одягати їм не на шию, а на тулуб. Тоді Горбачов боровся з пиятикою, але директор радгоспу був дуже привітним, він запросив нас знову приїхати сюди обробляти виноградники...»*.

Проте у червні 1994 р., коли я зустрічався з багатьма учасниками цієї поїздки і розповідав їм про нову Україну, у їхній реакції не відчувалося гіркоти. І журналіст Олів'є Гріва, — автор великої книги про рідкі радості і роки поневірянь жителів Шабага/Шабо, на останній її сторінці говорив про інше: *«Новий Шабаг? Самим українцям належить його зберегти або реконструювати... пляшку з вином нового врожаю відкорковано, зараз треба його пити...»* І подарував він свою книгу мені з такою присвятою: *«Від усього серця і в передчутті більш тісного співробітництва між Україною та Швейцарією!»*.

Приємно згадати, що наочним символом реалізації цих побажань і живим пам'ятником засновникам Шабо, є сьогодення цього селища, що стало одним з провідних центрів українського виноробства.

І таких ознак плідності наших стосунків можна знайти ще чимало. Понад два з половиною десятиліття тому, відкриваючи будинок першого українського посольства у Швейцарській Конфедерації, я завершив свій виступ такими словами: *«Багато чого ми робимо вперше, трапляються невдачі й помилки. Але ми вийшли у широкий світ, вповні відчуваючи свою високу відповідальність як члена європейської і світової спільноти народів, розуміючи свій основний обов'язок — брати активну участь у міжнародних зусиллях по зміцненню миру і безпеки, розвитку дружніх, добросусідських відносин з усіма миролюбними країнами. Ми впевнені, що у цій справі ми маємо в особі Швейцарії щирого і доброзичливого партнера»*.

А у ті роки, про які пишу, ми тільки почали працювати над концепцією українсько-швейцарських взаємин, що народжувалась у роздумах і дискусіях, в тому й з швейцарськими колегами. Адже ця своєрідна країна начебто не належить до політичної картини сучасної Європи, до тих структур, що визначають її загальний «профіль» у світових справах. Швейцарія дійсно відрізняється своїм особливим станом, особливою позицією з більшості питань, що стосуються проблематики європейського будівництва. У той час, про який пишу, ще тільки починались важкі переговори за знаменитими «шістнадцятьма досье», які через роки зблизили Швейцарію з Європейським Союзом. А тоді у мене відбувся цікавий діалог з колегами з Федерального департаменту закордонних справ. Я їх спитав: *«Чи ви помічали, що на сучасних схематичних мапах Європи, коли зображують Європейський Союз, скажімо, у вигляді суцільного білого простору, Швейцарія виглядає маленькою чорною плямкою десь посередині. А інколи цей простір заливають чорною або сірою фарбою, і тоді Швейцарія постає у вигляді такої ж невеличкої білої цяточки. Так от, яка символічна роль вашої країни у новій Європі? Чи буде вона залишатися непізнаною «білою плямою» світової політики чи буде певним*

«чорним карликом», астрономічною «чорною дірою», що лише втягує у себе космічну речовину?». Це був, скорше, жарт, але він досить виразно характеризував реальне становище Швейцарії у сучасній Європі, і не тільки. Тоді саме точилися серйозні міжнародні дискусії навколо «цюріхських гномів», таємниці банківських рахунків тощо, що згодом змусили швейцарців дещо «відкрити» свою фінансову політику. Так от, ми з колегами з цього приводу посміялися, але відповіді я тоді не отримав. Можливо, тому, що країна об'єднує в собі обидві ці якості. І «білої плями», оскільки не можна сказати, що вона (вірніше, її устремління) пізнана до кінця, попри її роль міжнародного перехрестя, де вивчена й протоптана кожна стежина. Але її державний устрій, психологічні мотиви внутрішніх чи зовнішніх акцій настільки своєрідні, що порівняння з «білою плямою» мені здається цілком виправданим. З іншого боку, якщо говорити про «чорну діру», то ця маленька країна дійсно являє собою певний центр міжнародного тяжіння. Йдеться не лише про капітали, але й про ту увагу — політичну й економічну, яку вона до себе привертає. Значно більшу, ніж її питома вага, так би мовити, у цифровому вираженні. Тому-то й можна стверджувати, що важливість розвитку співробітництва України з Швейцарією обумовлена, поруч з суто економічними інтересами, іншими вагомими обставинами. Адже Швейцарія, завдяки її всесвітньо визнаній ролі міжнародного центру співробітництва, економічній стабільності, виваженій зовнішньополітичній лінії, має високий рейтинг серед країн світу. Вона істотно впливає на формування усього європейського та й світового політичного та економічного ландшафту. З огляду на це, динамічний і цивілізований, спертий на неухильне дотримання відповідних міжнародних стандартів і норм розвиток українсько-швейцарських відносин може відігравати суттєву роль у процесі формування світового іміджу України, утвердження довіри до неї як надійного партнера, що забезпечуватиме більш широку та ефективну міжнародну підтримку подальшої розбудови української держави, зміцнення її національної економіки.

ШВЕЙЦАРЦІ В УКРАЇНІ

УДК 94[477.74-21]:(494):316.7:33“18/192”

Лілія Білоусова

кандидат історичних наук,
заступниця голови Наукового товариства
історії дипломатії та міжнародних відносин,
редактор телерадіокомпанії «Град»,
Одеса, Україна, (gaoo@te.net.ua)

ШВЕЙЦАРСЬКА ГРОМАДА ОДЕСИ: ВНЕСОК У ЕКОНОМІКУ І СОЦІО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Анотація. Стаття висвітлює деякі аспекти історії швейцарської громади в Одесі та українсько-швейцарських зв'язків на підставі переважно документів Державного архіву Одеської області, що відображають вагомий внесок швейцарців у розвиток економіки регіону, зокрема торгівлі, банківської справи, броварної промисловості, кондитерсько-ресторанного бізнесу. Прикладами найбільш успішного підприємництва стала діяльність купецьких родин Тработті, Єнні, Санценбахерів, Фанконі. Яскравий слід у культурно-мистецькій і будівельній сфері залишили архітектори у кількох поколіннях Торічеллі, Томазіні, Вей, Бернардацци, Скведер, художник К. Боссолі. Осередком збереження соціальних зв'язків з батьківщиною і етнічних франко-німецько-італійських традицій стали Швейцарське консульство в Одесі і Швейцарське благодійне товариство. Висвітлено наукові і культурні контакти між Новоросійським університетом і університетами Лозанни, Цюриха, Женеви, Берна, участь освітян та фахівців інших галузей у швейцарських наукових заходах, а також духовно-релігійне життя громад, демографічні дані. Заснування і розвиток швейцарських колоній у Причорноморському регіоні є прикладом успішної адаптації мігрантів в умовах надання колоністам пільг і привілеїв. Позитивним наслідком переселення стали впровадження у Бессарабії та Криму новітніх європейських технологій у виноградарстві і виноробстві, вівчарстві, садівництві й городництві. У статті привертається увага до проблем збереження історичної пам'яті на прикладах популяризації швейцарської теми в музейних експозиціях, топонімах, екскурсійних і рекламних заходах сучасних підприємств, що позиціонують себе наступниками і продовжувачами традицій минулого. Наголошується на актуальності і перспективах розробки низки історичних джерел, що зберігаються в архівних установах України, Швейцарії, Молдови, Росії, Румунії, та створенні комплексної електронної бази даних.

Ключові слова: Швейцарія, Одеса, міграція, швейцарська громада Одеси, українсько-швейцарські зв'язки.

Liliia Bilousova

Candidate of Historical Science,
Editor of the TV & Radio Company GRAD (Odessa),
Deputy Head of the Scientific Society of History of
Diplomacy and International Relations,
Odessa, Ukraine, (gaoo@te.net.ua)

THE SWISS COMMUNITY IN ODESSA: CONTRIBUTION TO THE ECONOMY AND SOCIO-CULTURAL LIFE

Abstract. The article deals with some aspects of the history of Swiss community in Odessa and Ukrainian-Swiss relations and based mainly on the documents of the State Archives of Odessa Region which represent a significant contribution of the Swiss to the development of regional economy, particularly trade, banking, brewing industry, confectionary and restaurant business. Examples of the most successful enterprise were operation of the merchant families of Trabotti, Annie, Sanzenbacher, Fanconi. A bright trace in the cultural-artistic life and construction industry was left by the architects in few generations Torricelli, Tomazzini, Wey, Bernardazzi, Skveder, also artist K. Bossoli. The Swiss Consulate General in Odessa and the Swiss benevolent society became the centers for the preservation of social ties with the homeland and ethnic French-German-Italian traditions. The article also reflects the religious life of community, demographic changes, the scientific and cultural contacts between Novorossiiskii University and the universities of Lausanne, Zurich, Geneva and Bern, the participation of teachers and specialists of other sectors in the Swiss scientific congresses, symposia, conferences.

The founding and development of the Swiss colonies in the Black Sea Region is an example of successful adaptation of migrants in acceptable conditions of providing them benefits and privileges from the Russian State. A positive consequence of resettlement became the implementation of the modern European technologies in viticulture and wine production, sheep breeding, gardening and horticulture in Bessarabia and Crimea.

The article draws attention to problems of preservation of historical memory in the examples of the popularization of the Swiss theme through museum exhibitions, toponyms, oral history, tourism and promotional activities of modern enterprises, positioning themselves as followers. Number of historical sources are preserved in archival institutions of Ukraine, Switzerland, Moldova, Russia, Romania, and establish a comprehensive electronic database is very actual.

Key words: Switzerland, Odessa, migration, Swiss community in Odessa, Ukrainian-Swiss links

Міграція громадян Швейцарської Конфедерації на теренах Північного Причорномор'я упродовж XIX — початку XX ст. належить до яскравих сторінок багатонаціональної історії Півдня України. Швейцарці переселялися до Російської імперії з французьких і німецьких (у меншій кількості) кантонів. Причина, з якої вони покидали батьківщину, пояснювалася наслідками наполеонівських війн, що поширилися на територію країни, а також внутрішніми суспільно-політичними кризами в Швейцарії першої половини XIX ст., які значною мірою відбувалися під впливом французьких революцій 1789–1799 і 1830 рр. З драматичними подіями у Швейцарії, що стали поштовхом до міграції підданих цієї країни у Причорноморський регіон, співпадало перше 30-річчя Одеси як амбітного державного проєкту влаштування найбільшого міжнародного міста-порту на півдні Російської імперії. Серед численних етнічних груп одеситів швейцарці посідали важливе місце, їхній внесок у розвиток економіки і культури Одеси є надзвичайно важливим.

Джерельною базою дослідження слугують документи Державного архіву Одеської області, а саме фонди адміністративних установ регіонального значення (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (ф. 1), Піклувального комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії (ф. 6), Піклувального комітету Одеського навчального округу (ф. 42), Земського банку Херсонської губернії (ф. 249) та документація міських установ Одеси, зокрема, органів міського управління і самоврядування — канцелярії Одеського градоначальника (ф. 2), міської думи і управи (фф. 4, 16), будівельного комітету (ф. 59), а також Одеського комерційного суду (ф. 18), релігійних установ (фф. 630, 894, 628, 37), фонди особового походження тощо.

В українській і зарубіжній історіографії тема висвітлювалася у працях відомих науковців, починаючи з середини XIX ст. У контексті вивчення іноземної колонізації, міграцій та інших аспектів історії поліетнічного регіону «швейцарську тему» досліджували А. О. Скальковський¹, Д. І. Багалій², В. М. Кабузан³, О. І. Дружиніна⁴, А. Капеллер (Німеччина)⁵, С. Кіоко (Японія) та ін. Безпосередньо швейцарській темі присвячено статті й монографії сучасних дослідників Г. Л. Гетте (Німеччина) та Г. С. Молоткова (Росія)⁶, нариси і статті швейцарського дипломата, журналіста і дослідника Н. Рюче з історії кримського Цюрихталю⁷, дослідження професора Цюрихського університету К. Хузер за документами Державного архіву Одеської області на тему «Російські студенти в Швейцарії у 1860–1914 роках» (2007 р.), джерелознавчі розвідки одеських архівістів В. Ф. Онопрієнко⁸ і Л. Г. Білоусової⁹.

Одеса приймала вихідців зі Швейцарії від перших років її існування як портового міста у складі Російської імперії, створеного за указом

Катерини II. Вони становили нечисленну національну групу, але зберегли традиції на новій батьківщині і залишили неповторний слід в історії міста і краю. 1895 р., напередодні Першого всеросійського перепису населення 1897 р., Кабінет Міністрів видав Алфавітний список народів, що проживали в Російській імперії. Серед 140 етносів швейцарців зазначили як колоністів реформатського віросповідання чисельністю 1,5 млн осіб, що компактно проживали в Саратовській і Таврійській губерніях та у Бессарабії, займаючись землеробством і скотарством¹⁰. Ці приблизні статистичні дані були значно доповнені уже через два роки результатами перепису 1897 р., зокрема, відомостями про швейцарське населення у містах. Виявилося, що в Одесі з населенням 403815 осіб проживало 302 підданих Швейцарії, що становили 1,55% населення. Це була десята національна група після підданих Туреччини (23,23%), Греції (22,65%), Австро-Угорщини (17,69%), Німеччини (14,37%), Італії (4,82%), Франції (4,27%), Румунії (3,44%), Болгарії, Сербії і Чорногорії (229%), Великобританії (2,21%)¹¹.

Зі швейцарських прізвищ в Одесі було добре відоме прізвище «Рибоп'єр»: під час штурму Ізмаїла 1790 р. загинув бригадир російської служби Жан Рибоп'єр — француз з кантону Невшатель. Його син Олександр Іванович Рибоп'єр став чиновником і російським дипломатом, який мав значний вплив при дворі. 1817 р. він відвідав Одесу як засновник Державного комерційного банку і його одеського відділення, а в 1822-му контролював встановлення межі порто-франко, через 4 роки отримав в Одесі ділянку землі для забудови¹².

Ще одним знаним одеситами швейцарцем із Санкт-Петербурга був ветеринар Жан де Салоз, який в Одесі 1813-го, у розпал чуми, реалізовував за дорученням імператора протиепідемічні заходи. 1816 року місто виділило йому земельну ділянку для забудови на Воєнному форштадті. Саме Салоз звернув увагу свого друга з кантону Во Луї Тардана на перспективи розведення виноградників у Бессарабії¹³. Тардан вперше побував в Одесі 1820 р. і обстежив території поблизу Аккермана, де 1822 р. було засновано швейцарську колонію Шабо. Сприяння в організації переселення надавав і наставник Олександра I Фредерик Сезар де ля Гарп — також виходець з кантону Во.

Про швейцарців в Одесі у сфері торгівлі згадується в документах про внесення Одеською міською думою до стану одеських купців швейцарських підданих Юлія Колена (1820), Філіпа Гау (1821), Мельхіора Єнні (1823), Йогана Діцингера (1825), Іллю Тработті (1825), Жана Демолья (1826)¹⁴. Починаючи підприємництво, деякі з них до середини XIX ст. відігравали важливу роль в економічному житті не тільки міста, а й Причорноморського регіону. Однак, шлях до успіху залежав від низки

обставин — конкуренції, знання місцевих законів, організації бізнесу тощо.

Так, 25-річний Мельхіор Єнні почав торгові справи 1823 р. як компаньйон фірми Якова Тримпі. Того ж року подав прохання про зарахування до стану купця 1-ої гільдії і надання російського підданства. Після смерті Тримпі вартість компанії склала 100 000 крб., з яких 50 100 крб. належали Єнні. 1825 року він мав в Одесі власний будинок вартістю понад 50 000 крб і, крім торгівлі, планував будівництво прибуткових житлових будинків. Однак, справи пішли невдало, і 1826 р. він не оголосив купецький капітал на 1827 р. та перейшов до нижчого стану одеських міщан. В подальшому втратив усе рухоме і нерухоме майно — 1834 р. будинок Єнні продали з публічних торгів на сплату боргів¹⁵.

Його співвітчизник, 40-річний уродженець Женеви Жан Антонович Демоль, прибув до Одеси 1826 р. кіньми разом з великою родиною — дружиною Луїзою Єлісаветою (38 років), доньками Аделлю (9 років) і Егато (5 років), служницями Барб і Перрет¹⁶. Називаючись повіреним статського радника Рошемона і маючи бажання займатися торгівлею, був зарахований до купецького стану 1-ї гільдії на підставі поручительства одеських купців-швейцарців М. Єнні й І. Рея (варіант прізвища французькою мовою — Revillion). Перше покоління швейцарських одеситів заклало економічний фундамент, на якому їх діти продовжили сімейні справи та досягли помітних результатів.

Яскравим прикладом успішного підприємництва є Ілля Тработті, який 1825 р. вступив до одеського купецтва 2-ї гільдії, в 1830-х рр. заснував банкірську контору «І. Тработті»¹⁷, а в 1853 р. став одним найбагатших експортерів Одеси, увійшовши до 19-ти найбагатших торгових домів Одеси¹⁸. Бізнес складався не тільки з торгівлі¹⁹, а й з промислового виробництва. З 1868 р. в Одесі на Малому Фонтані запрацював цегляний завод Тработті і Рафаловичів, який на 1880-ті рр. став одним з найкращих підприємств галузі. Штат заводу складався з 42-х робітників, які виробляли понад 2,6 млн штук цегли на рік²⁰. І. Тработті входив до складу Одеського відділення Комерційної ради²¹. Сімейний бізнес продовжив син — Альфред Ілліч Тработті, купець 1-ї гільдії, член Одеського біржового комітету, керівник торгового дому «Тработті і Ко»²². Сім'я володіла чималою нерухомістю. 1856 р. І. Тработті збудував в Одесі власний будинок²³. На 1897 рік родині належало три житлових будинки (вул. Успенська, 18²⁴, вул. Троїцька, 11, вул. Преображенська, 16). 1915 року Тработті володіли ділянкою землі «Жевахівське плоскогір'я», яку пропонували місту для влаштування санаторію²⁵.

Історія одеських швейцарців тісно пов'язана з розвитком броварної галузі²⁶. Заводське пивоваріння до середини XIX ст. розвивалося в Росії

значно менше, ніж у Європі, адже споживання цього напою не було традиційним. Однак, 1859 р. Одеса втратила статус порто-франко, що спричинило скорочення імпорту пива, але дало поштовх розвитку місцевого виробництва. На початок 1870-х визначилися піонери броварної галузі — заводи Ансельма, братів Роте, Пахомова, Абази, Унтер-Штернберга, братів Дур'ян і Кемпе, які у 1880-х відчували конкуренцію від нових підприємців.

Заснований 1882 р. пивоварний завод торгового дому «Ф. Єнні і Ко» став взірцем успішного бізнесу із запровадженням нових технологій. Його фундатор, швейцарський громадянин Фрідріх Єнні, організував власне виробництво пива з 1883 р., придбавши броварню Ансельма, що діяла з 1860-х. Завод розміщувався на Молдованці (Бугаївка, 13, тепер вул. Бугаївська, 1-3) — у промислово-робітничому районі Одеси, де були джерела питної води. 1894 року підприємство розширилося — добудували кам'яну солодовню, облаштували всі приміщення електричним освітленням, розширився асортимент, зокрема, освоїли випуск нового сорту «Монополь». За 1902 рік завод виготовив 240 000 відер пива на суму 335 100 крб., а кількість робітників досягла 97 осіб, що свідчило про надійність бізнесу.

1890 року значну конкуренцію Єнні склав новий виробник пива — броварня Вільгельма Івановича Санценбахера, вихідця з німецьких колоністів grosлібентальських поселень поблизу Овідіюполя. Успадкувавши будинок і ділянку землі свого батька в Одесі на Молдованці²⁷, він почав підприємницько-торгову діяльність з середини 1850-х рр. Заснував салотопний, миловарний, свічний і содовий заводи, розпочав єдине у регіоні виробництво розчинного скла — вассергласа. Став власником кількох земельних ділянок і житлових будинків. Продукція Санценбахера з 1866 р. удостоювалася нагород на промислово-технічних і сільськогосподарських виставках у Москві, Одесі, Лондоні, Брюсселі, Кельні, Мадриді, Остенді. Товари збувалися на півдні України, а також на Далекому Сході, в Туреччині, Єгипті, Румунії і Болгарії. Величезні кошти В. І. Санценбахер витрачав на благодійність, зокрема, збудував для Одеси цирк. За заслуги 1892 р. був удостоєний звання потомственного почесного громадянина.

Його пивоварний завод на Ботанічній (тепер просп. Гагаріна, 9), організований 1890 р. за найновішими технічними досягненнями й розрахований на обсяги понад 600 000 відер напою на рік, був останнім проектом підприємця. Від самого початку до справи долучився його швейцарський зять Фрідріх Гаврилович Єнні — чоловік доньки Оттилії і також відомий пивовар, та інші родичі і партнери. Завод вражав розмахом виробництва і матеріально-технічною базою, зокрема, будівлею з черво-

ної цегли оригінальної архітектури (проект арх. Бруно Бауера). Однак прогресу сімейної справи не сприяв 35-річний син і спадкоємець — Адольф Вільгельмович Санценбахер. Його марнотратний спосіб життя, азартні ігри, зловживання алкоголем, розтрати і борги змусили батька звернутися до міської думи щодо встановлення опіки, але застосувати російське законодавство виявилось неможливим через те, що Адольф був громадянином Швейцарії. 1894 року В. І. Санценбахер помер, а його завод був врятований реорганізацією в акціонерне «Товариство Одеського пивоварного заводу», засновником якого стали Оттилія і Фрідріх Єнні, а учасниками — члени сімей Санценбахерів, Єнні та інших²⁸. Жовтневий переворот 1917 р. спонукав Санценбахерів до еміграції, і деякі з них оселилися у Швейцарії, зокрема, у кантоні Гларус. Підприємство ж було націоналізоване і діяло як державний «Одеський пивний завод № 1», випускаючи пиво, соки, води і навіть молоко. 1995 р. завод став акціонерним товариством «Гамбринус», виробляв пиво і безалкогольні напої до 2006 р. і закrywся через банкрутство. Наступного року будівля заводу, що мала статус пам'ятки архітектури місцевого значення, безповоротно постраждала від пожежі. А будівля броварні Єнні збереглась, на її території розміщуються приватні підприємства — меблева фабрика «Канон» і компанія по виробництву продуктів харчування «Enni Foods». Остання позиціонує себе як продовжувач місцевих історичних традицій від 1862 р., про що свідчить як її назва, так і посилання на 75-річну виробничу діяльність фірми.

Швейцарці Одеси зарекомендували себе також у кондитерсько-ресторанній галузі. 1832 року швейцарськoпіддaнний купець 3-ї гільдії і кондитер Гартман Кель підписав контракт з Одеською думою на будівництво за власний кошт у Міському саду павільйону і кав'ярні. Г. Кель запросив до партнерства свого співвітчизника Луїджі (Леонтія) Сумацци. Незабаром Сумацци поскаржився градоначальнику О. І. Левшину на свого партнера через несвоєчасну виплату коштів на будівництво павільйонів²⁹. В свою чергу, Кель сповіщав Будівельний комітет про значні збитки — замість запланованих 7000 крб. він витратив 15 000 і просив переглянути умови оренди. Кель взявся за цей проект з наміром отримати прибуток, однак розорився через заборони на проведення видовищних та танцювальних заходів у Міському саду³⁰. Кель просив відшкодувати йому витрати і прийняти побудовані кав'ярні в міське ведення достроково. Однак генерал-губернатор М. С. Воронцов прийняв мудре рішення — надав ресторатору право безоплатного користування кав'ярнями на 10 років замість 6. Кель орендував кав'ярню до кінця 1843 р., а потім передав будівлю у відання Головного училища садівництва.

Вдалішим виявився кондитерський бізнес в Одесі у швейцарців братів Фанконі — власників кав'ярні на вул. Катерининській, 17. Яків Фанконі,

італієць за походженням, відкрив кафе 1872 р., долучивши до справи брата Домініка. На той час він мав досвід ведення кондитерської справи у Варшаві. Після смерті Я. Фанконі 1878 р. кафе перейшло до членів родини³¹. Його зять і партнер Флоріан Якович Скведер розширив бізнес і з 1903 р. при кондитерській утримував ще й власний буфет³². Матеріально-технічний стан кав'ярні постійно покращувався: 1889 р. Павло Фанконі встановив газомотори і динамо машину для електричного освітлення³³, а в 1912–1913 рр. на цьому місці був зведений новий чотириповерховий будинок Григор'євої, і кафе розмістилося у декількох залах. До послуг відвідувачів були більярдна, зала для гри у карти, дамський салон, літня веранда. Кафе Фанконі стало надзвичайно популярним серед ділових людей та творчої інтелігенції. Його відвідували Ф. Шаляпін, А. Чехов, І. Бунін, О. Купрін, І. Бабель, Л. Утьосов, В. Маяковський. Тут започатковувалися корисні зв'язки, укладалися ділові угоди. Кафе Фанконі діяло до початку 1920 р. Відновило назву в новому кафе у 1990-х, ставши одним з найпопулярніших місць відпочинку та збереження історичної пам'яті.

Швейцарський слід залишився в архітектурі і мистецтві. Родина швейцарськопідданих італійців Томазіні була однією з перших жителів Одеси. 1816 р. тут отримав ділянку землі (хутір) архітектор Карл Томазіні³⁴ — керченський купець 1-ї гільдії і спадковий почесний громадянин, відомий церковним будівництвом у Криму в співпраці з братом Іваном Томазіні та Г. І. Торічеллі. В Одесі К. Томазіні займався будівництвом митних застав на лінії порто-франко (1817–1818), а також звів власний будинок на Воєнному форштадті³⁵. Його син Євген Карлович Томазіні також став архітектором. Станом на 1900 р. йому належали в Одесі житлові прибуткові будинки (пров. Колодяжний, 4³⁶; вул. Успенська, 42³⁷, вул. Ново-Рибна, 64, вул. Пушкінська, 80³⁸). Інший представник родини — архітектор Симеон (Симон) Томазіні — був підрядником на будівництві та реконструкції таких одеських об'єктів як Воронцовський маяк (1827 р.), тюремний замок у районі Куликова поля, а також володів будинком на Польському спуску і дачею у районі «Відрада».

З італомовного швейцарського кантону Тічіно, з міста Лугано, прибув до Одеси 1826 р. архітектор Георгій Іванович Торічеллі (1800–1843). Він став розробником плану Одеси 1826 року і впродовж наступних сімнадцяти років створив яскраві архітектурні шедеври в історичній частині міста: купецьку біржу на Приморському бульварі, Англійський клуб, будинок Навроцького (вул. Ланжеронівська, 8), 44 лавки у Пале-Роялі, кірху св. Павла, Архангело-Михайлівський собор, Сабанєєв міст, палац Хорвата (з 1838 р. — М. Толстого) та ін. Міська влада виділила Г. Торічеллі кілька ділянок землі під забудову в 1830, 1836 і 1842 роках на вул.

Дерибасівській у V кварталі під №№ 1-2 і на Олександрівському проспекті³⁹.

Види Одеси 1830–1840-х рр. знайшли яскраве відображення в мистецьких роботах уродження Лугано художника Карло Боссолі (1815–1884). Він прибув до Одеси з батьками 1820 р. На півдні України пройшло його дитинство, юність і становлення як митця. Тематами його художніх робіт стали одеський театр, палац графа М. С. Воронцова, Сабанеєв міст, Преображенська площа, будинок і міст Новикова, тюремний замок, колони біля Біржі, бульвар, портовий карантин, купальний берег, в'їзд до Одеси та інші⁴⁰.

Видатним архітектором був Олександр Йосипович Бернардацци (1831–1907) — син архітектора Йосипа Карловича (Джузеппе-Марко) Бернардацци (1788–1840), уродження швейцарського міста Памбіо поблизу Лугано, який з 1820 р. жив і працював в Російській імперії (Санкт-Петербург, міста Кавказьких Мінеральних Вод). Після закінчення Санкт-Петербурзького Будівельного училища О. Й. Бернардацци майже 30 років працював у Бессарабії, пройшов шлях від техника до міського архітектора і почесного громадянина Кишинєва. В столиці Бессарабії він залишив низку взірців архітектури, таких як театр, школа лютеранської парафії, пасажирське депо Південно-Західної залізниці (проект арх. Лонського), Грецька церква, церква жіночої гімназії, клуб, будинки Ришкан-Дерожинського, Доніча, Кассо, Феодосіу та інші⁴¹.

З 1879 р. О. Й. Бернардацци працював в Одесі, з 1893 р. обіймав посаду міського архітектора, також очолював архітектурний відділ Одеського відділення Російського технічного товариства⁴². У 1890-х рр. його талант і професійний досвід проявилися у повній мірі. Під його керівництвом або наглядом були зведені Залізничний вокзал «Одеса — Головна» (1879–1883, проєкт В. О. Шретера), Одеське відділення Російського технічного товариства (вул. Княжеська, 1, 1887 р., проєкт Е. Я. Меснера й інженера П. С. Чеховича), клініка Медичного інституту (вул. Пастера, 7, проєкт О. Й. Бернардацци і М. К. Толвинського), лікарня (1892, вул. Белінського, 9, проєкт Шмідена, Шпеєра і Вельцина), готель «Брістоль» (1898–1899, вул. Пушкінська, 15, проєкт О. Й. Бернардацци у співавторстві з А. Б. Мінкусом) та ін. Однією з найкращих будівель, збудованих Бернардацци у 1894–1899 роках за проєктом архітектора В. Прохаски, стала Нова купецька біржа на вулиці Пушкінській, 17⁴³. Одеська громада відзначила 50-річню діяльність архітектора встановленням при вході в будівлю біржи (нині філармонії) бронзового бюста О. Й. Бернардацци роботи скульптора Б. В. Едуардса.

Архітектор Еміль Бенедиктович Вей з міста Вільмерген, кантон Аргау⁴⁴, залишив одеситам будинок Страхового товариства «Росія» на

вулиці Рішельєвській, 3 (ріг вул. Дерибасівської, 10), зведений за його проєктом у кінці XIX ст.; Англійський клуб (вул. Ланжеронівська, 6, проєкт у співпраці з Г. Торічеллі) та ін.

Брат одеського швейцарця-кондитера Ф. Я. Скведера Християн Якович Скведер був інженером і архітектором. Йому належала ділянка землі на вулиці Белінського, 5, де 1906 р. він збудував власний будинок за спільним з Ю. М. Дмитренком проєктом. Нині будинок є пам'ятником архітектури місцевого значення⁴⁵. За участю Х. Я. Скведера як інженера-будівельника також були зведені Євангелічно-лютеранська церква (кірха) св. Павла (1895–1897, вул. Новосельського, 68, проєкт арх. Г. К. Шверембранта); Реформатська церква (1882, вул. Херсонська, 62, проєкт арх. В. А. Шретера, нагляд О. Й. Бернардацци); прибутковий будинок С. О. Григор'євої з кафе-кондитерською Фанконі (1912, вул. Катерининська, 17); житловий будинок Зура і Кайзера (1913, вул. В. Арнаутська, 21) та ін.

Одеський скульптор Борис Едуардс брав участь у конкурсі по створенню пам'ятника до ювілею заснування Міжнародного телеграфного союзу (Union internationale du télégraphe, засн. 17 травня 1865 р.), штаб-квартира якого знаходилася в Швейцарії. В особистому архіві митця збереглися друковані зображення і план площі Гельвеція Плац у Берні та види міста⁴⁶.

Одеса і Швейцарія мали тісні наукові зв'язки. Новоросійський університет регулярно підтримував контакти з університетами Женеви, Лозанни і Берна, листуючись щодо наукових заходів і студентів. Так, 10–15 серпня 1891 р. у Берні проходив Міжнародний географічний конгрес, на який були запрошені вчені Новоросійського університету⁴⁷. На початку серпня 1904 р. у Берні відбувся Другий міжнародний конгрес з навчання малюванню. Міністерство народної освіти Росії запитувало попечителя Одеського навчального округу щодо списку учасників і зазначало, що «не має коштів для надання допомоги на поїздку за кордон». Однак, виявилось 27 бажаючих викладачів малювання, чистописання і російської мови з Одеси, Ялти, Севастополя, Маріуполя, Миколаєва, Катеринослава, Єлисаветграда, Комрата, Болграда, Херсона, Бахмута, Кишинева, Павлограда, Мелітополя і селища Орлов Бердянського повіту. Всього 119 вчителів в Російській імперії висловили намір взяти участь у роботі конгресу. Однак мало хто міг сплатити членський внесок у 20 франків, і до Швейцарії відрядили лише 12 осіб. Одесу представляли учитель жіночої гімназії С. А. фон Гірш-Брамм Крайнев, викладач 2-ї гімназії Турцевич та інші. Директор Маріїнської жіночої гімназії настільки бажав представити досвід роботи свого колективу в Берні, що дав особисті кошти в якості членських внесків за трьох викладачів — Піскарьова, Недзельського і Стефанського⁴⁸. 1912 року історико-філологічний

факультет Новоросійського університету отримав запрошення на 14-й Міжнародний конгрес з антропології та доісторичної археології в Женеві, в якому взяв участь ординарний професор історії Іван Андрійович Линниченко⁴⁹.

Історик, статистик, професор Рішельєвського ліцею і Новоросійського університету Пилип (Філіп) Карлович Брун (1804–1880) вивчав політичну економію та статистику в Німеччині, Франції і Швейцарії. Після повернення з-за кордону служив у Департаменті мануфактур і внутрішньої торгівлі (1829)⁵⁰. У Цюрихському університеті навчався у 1911–1912 рр. випускник Новоросійського університету Костянтин Павлович Добролюбський (1885–1953) — доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова⁵¹. У Цюрихському університеті на природознавчому відділенні навчався і захистив дисертацію з присудженням ступеня доктора зоології та доктора філософії (1907) уродженець Одеси Ігнатій Гораційович Шиллер (1879–1972), доктор зоології та доктор філософії, завідувач мікробіологічних лабораторій Одеського стоматологічного інституту та Одеського НДІ туберкульозу, автор наукового відкриття про насильницький антагонізм між мікробами і практику отримання лізинів-антибіотиків як засобів боротьби з інфекційними хворобами⁵². Біографії багатьох всесвітньо відомих політичних і громадських діячів, таких як В. З. Жаботинський, І. Д. Гельфанд (О. Л. Парвус), М. М. Толстой, тісно пов'язують Одесу зі Швейцарією, яка стала центром політичної еміграції для багатьох демократично налаштованих громадян Російської імперії.

Так, уродженець Одеси, лідер правого сіонізму, ідеолог руху сіоністів-ревізіоністів, письменник, поет, журналіст і перекладач Володимир Євгенович (Вольф Зеєв) Жаботинський провів організаційний з'їзд сіоністів-ревізіоністів у Берні (1903 р.). Син портового вантажника, випускник одеської гімназії Ізраїль Лазаревич Гельфанд — майбутній видатний діяч європейського міжнародного соціал-демократичного руху Олександр Львович Парвус — навчався в Цюриху (1885), закінчив Базельський університет, де отримав ступінь доктора філософії (1887–1891). У Женеві, на еміграції, знайшов свій останній притулок у 1919 році одеський меценат, благодійник і організатор першої в Російській імперії станції Швидкої допомоги у м. Одеса (1903) граф Михайло Михайлович Толстой-молодший⁵³.

Швейцарське консульство в Одесі і Швейцарське благодійне товариство стали осередками духовного зв'язку швейцарців з батьківщиною. В 1820–1825 рр. Генеральним консулом Швейцарії в Одесі був Луї Жаке, 1832 р. цю посаду обійняв одеський купець Іван Іванович Демоль (Jean Demole). Від початку 1860-х рр. до початку XX ст. швейцарське консуль-

ство не мало статусу генерального. У 1856–1885 рр. консулом був Оттон Францович Тріттен — купець, член Одеського комерційного суду, засновник комерційного дому «Оттон Тріттен». Від 1866 р. посаду швейцарського віце-консула до смерті 1874 р. займав Фрідолін Ієнні (Єнні), його змінив уродженець кантону Аргау Готліб Гені (Gottlieb Haeny) з Келлікена⁵⁴. У 1886–1899 рр. посаду консула обіймав Георгій Адольфович Фрейденрейх. Тривалий час в консульстві працював Еміль Бенедиктович Вей як канцлер (1887–1901) і консул (1899–1919). У штаті також числилися канцлер Осип Флоріанович Жюно / Жюло (1901–1905), канцлер Яків Пласідович Еттерлін (1915), секретар Ісаак Григорович Левін (1901–1915). В різні часи швейцарське консульство працювало за адресами: Новий базар, буд. Граве (1861)⁵⁵; вул. Єлисаветинська, буд. Шеміота (1888); вул. Коблевська, 40, буд. Крапивіна (1889)⁵⁶; вул. Єлисаветинська, 15 (1891–1893)⁵⁷; вул. Преображенська, ріг вул. Єлисаветинської, буд. Тработті (1895)⁵⁸; вул. Торгова, 3 (1899–1901)⁵⁹; вул. Надеждинська (Гоголя), 17–19 (1902–1915)⁶⁰.

Консульство провадило діяльність в економічній, соціальній, культурній, благодійницькій сферах. 1891 р. Генеральний консул Г. А. Фрейденрейх і канцлер Е. Б. Вей організували святкування 600-річчя заснування Швейцарського Союзу. До ювілейної програми планували 21 липня вечерю і бал в одеському клубі Новоросійського товариства любителів полювання, однак, відбулася лише «вечеря декількома швейцарцями при Петербурзькому готелі»⁶¹.

Консульство активно співпрацювало зі Швейцарським благодійним товариством, яке спочатку мало назву «Товариство на користь швейцарців в Одесі» і було узаконене імператором 20 липня 1845 р. затвердженням спеціальних Правил для нього. Засновником став вчитель французької мови жіночої гімназії Флоріан Вейос — виходець з містечка Орб кантону Во. 1874 р. він був головою, а П. Ламбер — секретарем об'єднання. 1901 р. товариство очолював Флоріан Якович Скведер, 1903 р. — консул Еміль Бенедиктович Вей. Найбільш авторитетними його членами в цей час були Я. Еттерлін, Л. Лаппель, Е. Маух, П. Мазната, Г. Вільд, П. Лаубшер, Я. Жюно (Жюло)⁶². 1912 р. почесним головою товариства, що розміщувалося на вулиці Гоголя, 18, був архітектор Є. Томазіні; головою — консул Е. Вей, секретарями — Гільберер, Ю. Казі, Сегессер, членами — Е. Оберле, П. Боніфаци⁶³. Товариство часто проводило зібрання в готелі «Швейцарський» (вул. Ланжеронівська, 21).

Демографічні та генеалогічні відомості щодо швейцарськородивних одеситів, які сповідували лютеранство, реформатську віру і католицизм, наявні у метричних книгах одеських релігійних установ — Євангелічно-лютеранської церкви (кірха) св. Павла, Реформатської церкви, Римо-

католицької церкви Успіння Пресвятої Богородиці⁶⁴. Актові записи про народження, шлюб і смерть дають можливість персоніфікувати історію швейцарської громади, виявити родинні зв'язки окремих сімей у кількох поколіннях та, зокрема, підтвердити швейцарське підданство або його зміну, віросповідання, професію, соціальний стан персоналій. Управлінська документація одеської кірхи містить приписи Санкт-Петербурзької євангелічно-лютеранської консисторії щодо порядку укладення шлюбів швейцарських підданих (1863), листування про заповіт швейцарця Філіпа Гау на користь спадкоємця Гебеля (1882–1885 рр.) тощо⁶⁵. Відомості про спадки, зокрема, швейцарського громадянина Георгія Вікентійовича Де-веки, є також у листуванні Одеського комерційного суду⁶⁶.

Чимало інформації щодо підданих Швейцарії містять метричні книги православних церков. Приміром, в актових записах Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви є відомості про швейцарців, які укладали шлюб з православними, або ж були свідками шлюбу, хрещеними батьками тощо — це І. Корні (1823 р.), Н. Квадрі (1849 р.), Я. П. Франолі (1845 р.), І. О. Россі (1853 р.), Ф. Ф. Гуссра (1889 р.), Б.-Е. Я. Віланд (1889 р.), О. І. Марті (1895 р.), Я. П. Еттерлін (1895 р.), О. Г. Швобе (1894 р., 1906 р.), Є. М. Скведер (1908 р.)⁶⁷. Цікавим прикладом міжетнічних відносин в одеському середовищі є актовий запис 1834 року про реєстрацію шлюбу в Грецькій церкві між Пелагією Михайлівною Міхалі, православною грекинею, підданою Туреччини, і Шарлем-Едгаром Адольфовичем Фішером, громадянином Франції реформатського віросповідання. Свідками виступили: підданий Швейцарії Оскар Генріхович Швобе, підданий Великобританії Самуїл-Генрі Вікентійович Петітманжен, підданий Греції Ніколас Михайлович Амбатсьєло, одеський міщанин грек Зіновій Георгійович Міхалакі та осавул Донського козачого полку Федір Іванович Ляборинський. Хрещеними батьками двох дітей подружжя Фішер, Міліці і Зіновія, став швейцарський громадянин Яків Пласідович Еттерлін⁶⁸.

Метричні книги фіксували й зміну віросповідання у випадку належності осіб, що укладали шлюб, до різних конфесій. Так, підданий Швейцарії католик Нікола Квадрі, перед реєстрацією шлюбу з православною мешканкою міста Аккерман Ганною Спиридоною, був охрещений в Одеській грецькій православній церкві⁶⁹.

Одеська міська громада швейцарців мала зв'язки з швейцарською колонією Шабо (Ашабаг), заснованою 1822 р. у Бессарабії поблизу Аккермана вихідцями з кантону Во, а також з кримською колонією Цюріхталь, заснованою 1805 р. поблизу Феодосії. Колоністи іноді переходили до Одеси і поповнювали міську громаду. З 1833 р. в Одесі діяв переведений з Кишинєва Опікунський комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії — орган управління іноземними колоніями,

створений 1819 р. Документація комітету висвітлює всі етапи переселення швейцарців у Причорноморський регіон та їх внесок в економічний розвиток, зокрема, виноградарство, виноробство, вівчарство, городництво і садівництво.

Таким чином, упродовж XIX — на початку XX століття швейцарська громада в Одесі була нечисленною, але помітною і цікавою не тільки приналежністю до спільного громадянства, а й поєднанням національних традицій Франції, Німеччини й Італії, які мали сприйнятливі умови для розвитку в поліетнічному середовищі міжнародного портового міста. З 1914 р. чисельність громади зменшувалася через міграційні процеси, спричинені революційними подіями 1905–1907 рр., Першою світовою війною 1914–1918 років, Жовтневим переворотом 1917 р. і громадянською війною на теренах України у 1917–1920 рр. Переважна більшість швейцарських підданих емігрувала з Одеси до кінця 1920-х років. Однак, Одеса швейцарська існує у численних пам'ятках історії та архітектури, сімейних архівах та пам'яті нащадків, топонімах. Мальовничий район у приморському передмісті Одеси від Середнього до Великого Фонтанів називалося «Новою Швейцарією» (дачі Белтажі, Мандражі, Доре, Дела-вос, Мельникових, Мейендорфів, Гернетів, Котляревських)⁷⁰. Від дорадянських часів до кінця 1960-х рр. «Швейцарською долиною»⁷¹ називали територію схилів від Софіївської вулиці до Приморської вулиці та вздовж Комсомольського бульвару (нині бульвару М. Жванецького) до Тещиноного мосту (народна назва). На початку XX ст. в будинку на Софіївській, 5 розміщувався театр «Швейцарська долина», який у радянські часи перейменували на «Український сад»⁷². Перспективними напрямками прикладного використання історичних досліджень, зокрема, широкої популяризації встановлених меморіальних місць і адрес, можуть бути аутсайд-виставки, історичний туризм, видання мистецьких та туристичних путівників, створення об'єднаної електронної бази даних. Особливо ж важливим видається використання наукових розробок з історії швейцарської діаспори на теренах України у дипломатичній роботі, розвитку наукових міжнародних контактів та інших сферах українсько-швейцарських відносин.

¹ Скальковский А. А. Пространство и народонаселение Новороссийского края в 1845 году // Новороссийский календарь на 1849 год. Одесса, 1848. С. 348–379; *Его же*. Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 году // Новороссийский календарь на 1867 год. Одесса, 1866. С. 62–71.

² Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. К., 1889. 120 с.

³ Кабузан М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858). М.: Наука, 1976. 127 с.

⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. М.: Наука, 1970. 384 с. *Её же.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. М.: Наука, 1981. 216 с.

⁵ Капеллер А. Россия как полиэтническая империя. Львов: Издательство Украинского Католического университета, 2005. 344 с.

⁶ Gётте Г. Отвергнутые родиной. Изд. 3-е, испр. и доп. Кельн.: Изд-во Г. Гётте, 2011. 508 с.; Gётте Г. Л., Молотков Г. С. Луї Вінсен Тардан : погляд з іншого ракурсу // Чорноморський літопис. 2011. Вип. 3. С. 53–62. [Электронный ресурс]. — URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Henrietta_Gette/Lui_Vinsen_Tardan_pohliad_z_inshoho_rakursu.pdf; *Їх же.* Колонизация юга Российской империи в XVIII–XIX веках [Текст]: вклад швейцарцев и немцев. Кёльн: Изд-во Г. Гётте, 2014. 379 с.

⁷ Ruetsche N. Kolonie Zürichtal: Vor 200 Jahren von Schweizer Auswanderern gegründet // Fokus Deutschland–Krim. 2005, август. № 4. С. 17.

⁸ Онопрієнко В. Ф. «Истинный рай — на шабской земле...»: Документальная история швейцарских колонистов в Бессарабии. Одеса: Астропринт, 2009. 142 с. (Праці Державного архіву Одеської області. — Т. XXVI).

⁹ Белоусова Л. Г. Швейцария в Одессе // ДНК. Информ.-аналит. журнал. 2006. № 3 (18). С. 54–55.

¹⁰ Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи. Издание Канцелярии Кабинета Министров. СПб., 1895. С. 83.

¹¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н. А. Тройницкого. XLVII. Город Одесса. СПб., 1904. 168 с.

¹² Держархів Одеської обл. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 614. Арк. 1–71.

¹³ Тамо само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1–17; Ф. 1. Оп. 214 (1820 р.). Спр. 4. Арк. 1–446.

¹⁴ Там само. Ф. 4. Оп. 1а (1795–1820 pp.). Спр. 50. Арк. 1–30 (Ю. Колен, заголовок в описі, справа втрачена). Оп. 1а (1821 р.). Спр. 140. Арк. 1–4 (Ф. Гау). Оп. 1а (1823 р.). Спр. 161. Арк. 1–46 (М. Єнні). Оп. 1а (1825 р.). Спр. 27. Арк. 1–26 (Й. Діцингер, заголовок в описі, справа втрачена). Оп. 1а (1825 р.). Спр. 29. Арк. 1–12 (І. Тработті). Оп. 2 (1826 р.). Спр. 478. Арк. 1–12 (Ж. Демоль). Оп. 2 (1826 р.).

¹⁵ Там само. Ф. 4. Оп. 1а (1823 р.). Спр. 161. Арк. 1–46.

¹⁶ Там само. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 478. Арк. 1–7.

¹⁷ Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи. М.: Экономика, 2014. С. 343.

¹⁸ Одесский вестник. 1854. № 10. 28 января. С. 1.

¹⁹ Держархів Одеської обл. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 913 (Позов одеського купця Іллі Тработті до купця Бороха Мангубі. 11 травня 1854 р. — 7 серпня 1855 р.).

²⁰ Кинка С. Из истории кирпичного производства в Одессе // Интернет газета «Топор». 2019. 3 марта. <https://topor.od.ua/iz-istorii-kirpichnogo-proizvodstva-v-odesse/>

²¹ Новороссийский календарь на 1861 год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1860. С. 242.

²² Держархів Одеської обл. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 2133. Арк. 1–22.

²³ Там само. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 1808. Арк. 1–7.

²⁴ Парамонов Ю. Успенская улица. От улицы Канатной до улицы Осипова // Об Одессе с любовью. Проект Ю. Парамонова. http://obodesse.at.ua/publ/uspenskaja_ulica/1-1-0-164

²⁵ Держархів Одеської обл. Ф. 4. Оп. 1 (1796–1919 pp.). Спр. 841. Заголовок в описі, справа втрачена.

- ²⁶ *Белоусова Л.* Несколько слов об одесском пиве, пивоварах и традициях // Причерноморский регион. Одесса, 1998. С. 37–48.
- ²⁷ Держархів Одеської обл. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 914. Спр. 2824. Арк. 1–4.
- ²⁸ Там само. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 2395. Арк. 1–18. Спр. 2575. Арк. 1–17.
- ²⁹ Там само. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 324. Арк. 22.
- ³⁰ Там само. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 324. Арк. 49.
- ³¹ Там само. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 2311.
- ³² Там само. Ф. 16. Оп. 80. Спр. 488. Арк. 16.
- ³³ Там само. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1940. Арк. 1–7.
- ³⁴ Там само. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 1–28.
- ³⁵ Там само. Ф. 59. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 1–39. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 1–13. Оп. 1. Спр. 416. Арк. 1–5. Оп. 1. Спр. 2765. Арк. 1–7. Оп. 2. Спр. 682. Арк. 1–24. Оп. 2. Спр. 880. Арк. 1–3.
- ³⁶ Список недвижимых имуществ города Одессы по улицам, кварталам и номерам в черте бывшей Старопортофранковской улицы. Одесса, 1899. 20 с. Прим. Авт.: Зазначені номери будинків змінювалися.
- ³⁷ *Левицкий А., Шаматажи Д.* Доходный дом Томазини. Успенская, 44 // Архитектура Одессы, 1794–2014. URL: <http://archodessa.com/all/uspenskaya-44/>
- ³⁸ Держархів Одеської обл. Ф. 16. Оп. 69. Апр. 4346. Арк. 78; *Парамонов Ю.* Пантелеймоновская улица. От улицы Лейтенанта Шмидта до улицы Ришельевской // Об Одессе с любовью. [Електронний ресурс]. — URL: http://obodesse.at.ua/publ/pantelejmonovskaja_ulica/1-1-0-281
- ³⁹ Держархів Одеської обл. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1222, 2702. Оп. 2. Спр. 467.
- ⁴⁰ Там само. Ф. 895. Оп. 1. Спр. 29, 30. Письмак Ю. А. Гуашь Карло Боссоли «Вид Одессы» // Вісник Одеського художнього музею». № 2. С. 108–110. Гравюри Карло Боссоли, Одесса 1830-е. [Електронний ресурс]. — URL: <https://odessa-history.livejournal.com/154398.html> (2020)
- ⁴¹ *Частина Алла.* Творчество архитекторов Бессарабии в первой половине XIX века. 651.02 — Теория и история архитектуры. Диссертация на соискание ученой степени доктора искусствоведения и культурологии. Кишинев, 2016. С. 161–163.
- ⁴² Держархів Одеської обл. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 437, 438, 477 (відомості про О. Й. Бернардацци за 1900 р.).
- ⁴³ *Пилявский В.* Бернардацци Александр Иосифович // Интернет проект «Они оставили след в истории. Одесский биографический справочник». [Електронний ресурс]. — URL: <http://odessa-memory.info/index.php?id=30>
- ⁴⁴ *Гетте. Г. Л., Молотков Г. С.* Міські швейцарські колонії на півдні Російської імперії / Г. Л. Гетте, Г. С. Молотков // Чорноморський літопис. 2014. Вип. 10. С. 81–84.
- ⁴⁵ *Левицкий А., Шаматажи Д.* Особняк Х. Я. Скведера, ул. Белинского 5 // Архитектура Одессы. URL: <http://archodessa.com/all/belinskogo-5/>
- ⁴⁶ Держархів Одеської обл. Ф. 154. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 104.
- ⁴⁷ Там само. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 322. Арк. 12.
- ⁴⁸ Там само. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2713.
- ⁴⁹ Там само. Ф. 45. Оп. 4 (1912 г.). Спр. 2656. Арк. 10–16.
- ⁵⁰ Там само. С. 30.
- ⁵¹ Державний архів Одеської області. Путівник. Вип. 1. Фонди особового походження. Одеса: Прес-кур'єр, 2012. С. 151 (Серія: «Праці Державного архіву Одеської області», Т. XXXVI).
- ⁵² Там само. С. 247–248.
- ⁵³ Державний архів Одеської області. Путівник. Вип. 1. Фонди особового походження. Одеса: Прес-кур'єр, 2012. С. 74.

⁵⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 883. Арк. 23.

⁵⁵ Адрес-Календарь Херсонской губернии на 1866 год. Одесса, 1865.

⁵⁶ Адресная книга Одесского градоначальства на 1889 год. Одесса, 1889. С. 240.

⁵⁷ Держархів Одеської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1685. Арк. 16. Спр. 1842. Арк. 44–46.

⁵⁸ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2104. Арк. 2.

⁵⁹ Вся Одесса 1899 год. Справочник недвижимых имущества Одесского градоначальства на 1899 год. Иллюстрированное издание В. К. Фельдберга. Одесса: Типография Акционерного Южно-русского общества печатного дела, 1899. С. 292.

⁶⁰ Вся Одесса 1902–1903 годы. Справочник недвижимых имуществ всего Одесского градоначальства до границы Одесского уезда включительно. Адресная и справочная книга. Издание Л. М. Михаловского под ред. В. К. Фельдберга. Одесса: Типо-Литография А. Шульце, 1902. С. 17. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. Одесса, 1914. С. 290.

⁶¹ Держархів Одеської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1842. Арк. 17–18.

⁶² Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 896. Арк. 5–7. Спр. 2894. Арк. 5, 1, 2–3, 8, 16.

⁶³ Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Одесса: Издательство «Одесские новости», 1912. С. 156.

⁶⁴ Держархів Одеської обл., ф. 630, 894, 628.

⁶⁵ Держархів Одеської обл. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 1–20; Спр. 280. Арк. 1–40.

⁶⁶ Там само. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 1964. Арк. 1–17.

⁶⁷ Там само. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 267 (а/з № 77-Н, К. Корні); Оп. 3. Спр. 977 (а/з № 12-Х. і № 12-Ш, Н. Квадрі); Оп. 3. Спр. 807 (а/з № 34-Н, Я. Франолі); Оп. 3а. Спр. 138 (а/з № 30-Н, І. Россі); Оп. 13. Спр. 143 (а/з № 30-Н, Ф. Гуссра); Оп. 13. Спр. 143 (а/з № 6-Ш, Б. Віланд); Оп. 3. Спр. 303 (а/з № 47-Н, О. Марті); Оп. 13. Спр. 268 (а/з № 27-Р, О. Швобе); Оп. 13. Спр. 437 (а/з № 41-Н, Я. Еттерлін); Оп. 13. Спр. 697 (а/з № 33-Н, Н. Квадрі); Оп. 13. Спр. 923 (а/з № 52-Н, Є. Скведер).

⁶⁸ Там само. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 268 (а/з № 27-Ш).

⁶⁹ Там само. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 977 (а/з № 12-Х. і № 12-Ш).

⁷⁰ Держархів Одеської обл. Ф. 4. Оп. 1 (1796–1919 рр.). Спр. 629.

⁷¹ Пилявский В. «Швейцарская долина»: было такое в Одессе... // Вікна — Одеса. Інформаційне агентство. [Електронний ресурс]. — URL: http://viknaodessa.od.ua/?shvejtsarskaya_dolina_bylo_takoe_v_odesse

⁷² Остроухова Н. В. Одесский оперный театр в историческом пространстве и времени. Книга третья. 1887–1926. Одесса: Астропринт, 2017. С. 353.

Аркадій Третьяков

києвознавець,

Київ, Україна, (tap2011@ukr.net)

ШВЕЙЦАРЦІ В КИЄВІ

Анотація. У статті на основі архівних джерел подано матеріал про швейцарців, які мешкали в Києві у кінці XIX — початку XX ст. і займалися кондитерською справою, вели торгівлю годинниками, створювали торговельні та акціонерні товариства, відкривали заводи, фабрики та технічні контори. Наведено відомості про кондитерів Мартіна Штифлера, Бернарда Семадені та Готліба Фінке, годинникаря Целестина Верле, родину Вюрглерів, які займалися торгівлею верстатами та устаткуванням для цукрової промисловості. Швейцарець Якуб Гретер був головою правління Акціонерного товариства «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера і Криванека». Інженер Іван Отт володів технічною конторою та входив до складу правління Торгового дому «Кукш, Літке і Гретер», яке облаштувало в м. Києві Чавунно-ливарний і механічний завод. Купець Генріх Єнні був членом правління Акціонерного «Товариства Київського пивоварного заводу», заснованого 1872 р. Амалія Бонадурер володіла будинком, в якому продавались водопровідні приладдя та мала газове підприємство, відкрите 1873 р.

Ключові слова: швейцарці, купці, торгівля, кондитери, домовласники.

Arkady Tretyakov

researcher of the history of Kyiv,

Kyiv, Ukraine, (tap2011@ukr.net)

SWISS IN KYIV

Abstract. In the article, based on archival sources, the author presents material about the diaspora of Swiss origin, which lived in Kyiv in the late XIX — early XX centuries. It lists the names and activities of the Swiss confectionery, clock trading, created trade and joint-stock companies, opened factories, factories and technical offices. The confectioners of Martin Schtifler, Bernard Semaden and Gotlib Fink, watchmaker Celestine Verle, and the Würgler family dealing in machine tools and equipment for the sugar industry are presented. Swiss Yakub Greter was Chairman of the Board of the Joint-Stock Company "Kyiv Machine-Building and boiler plant of Grether and Kryvanek ". Engineer Ivan Ott owned a technical office and was part of the Trading House "Kuksh, Litke and Grether ", which equipped in Kyiv Iron foundry and mechanical plant. brewery ", founded in 1872. Amalia Bonadurer owned a house that sold plumbing supplies and owned a gas company that opened in 1873.

Key words: Swiss, merchants, trade, confectioners, homeowners.

Київ є багатонаціональним містом. Його географічне розташування на шляху «з варяг у греки» сприяло цьому. Кияни толерантно і з розумінням ставилися до представників різних націй. У Києві мешкали росіяни, поляки, греки, німці, асирійці, чехи, караїми, швейцарці. Кожна з громад привносила до культури міста щось особливе: греки впровадили шовківництво і відкрили перші шинки, німці заснували перші аптеки, асирійці займалися виробництвом вина, караїми торгували тютюном, чехи були першими київськими футболістами, поляки — балетмейстерами Київського театру, австрійці — піонерами кінопрокату, швейцарці — родоначальниками кондитерської справи. Чисельність вихідців зі Швейцарії у Києві не була великою, але вони зробили вагомий внесок у розвиток міста.

Місцевість в районі вулиць Святославської (нині — В'ячеслава Липинського), Несторівської (нині — Івана Франка) та Фундуклеївської (нині — Богдана Хмельницького) мала назву «Київська Швейцарія». Ця назва не була пов'язана з компактним проживанням швейцарців, а виникла через мальовничість місцини. 1864 р. київський студент писав: «Уся ця місцевість, відома в крузі студентів під назвою «Швейцарія», зі своїми високими і крутими зеленими пагорбами і сірувато-глинистими ярами, поцяткована у різних напрямках звивистими стежками, з картиною розкиданими групами низеньких старих будиночків, оточених розложистими деревами, була досить мальовнича і служила районом перебування медиків-студентів перших курсів... А навпроти цих зелених пагорбів і сірих обривів з деревами і будиночками, розкинувши по обидві сторони, в увесь квартал свої високі кам'яні стіни з кутовими прибудовами, стояв Анатомічний театр»¹.

Серед «заїжджих іноземців» швейцарського походження, які жили в Києві у кінці XIX — початку XX ст., були постаті, які залишили яскравий слід у різних сферах життя міста.

Уродженець Швейцарії Мартін Якович Штифлер (1831–1895) прибув до Києва в середині XIX ст. 1859 року він отримав громадянство Російської імперії і розпочав у Києві власну кондитерську справу як купець 2-ї гільдії. Зберігся документ поліцейного відомства, в якому описана зовнішність Штифлера: «зросту середнього, волосся, брови чорні, очі сірі, обличчя овальне, особливих прикмет не має». Спочатку він відкрив на Хрещатику, 15 кондитерську з більярдом. 1869 року Штифлер купив у поміщика Д. Савицького садибу на Хрещатику з двоповерховим кам'яним житловим будинком. Мартін Якович забудував садибу одно- і двоповерховими будинками, а 1875 р. за проектом архітектора А. Шиле провів їх перебудову. В результаті було споруджено триповерхову будівлю в стилі ренесансної архітектури з двома дворовими крилами, по суті, був побудований перший пасаж.

1888 року разом з купцем Бернардо Семадені М. Штифлер створив товариство «Мартін Штифлер». В угоді від 20 листопада 1888 р. записано, що Штифлер та Семадені: «условились открыть в городе Киеве в доме Штифлера и в доме Бродского на Хрещатике фабрику кондитерских товаров и два магазина для продажи этих товаров, с буфетами и биллиардами при магазинах»².

1895 року, після смерті М. Штифлера, садибу успадкував його син купець 2-ї гільдії Альфред Штифлер. Він володів Дніпровським хімічним та електролітичним заводом на Кадетському шосе, 5 рестораном на Хрещатику, 25 та будинком на вул. Дмитрівській, 85. Пізніше, 1898 р., за проєктом архітектора О. Кривошеєва було надбудований ще один поверх будинку на Хрещатику (будинок № 25 старої нумерації). У газеті «Киевлянин» зазначалося: «Перетворення садиби на вулицю в найбільших розмірах робиться нині в садибі Штифлера на Хрещатику, де влаштовується справжнє торгове подвір'я за зразком московських. Садиба Штифлера представляє собою великий прямокутник в 2800 квадр. сажнів, продовженням якого є садиба в 600 квадр. сажнів, що належить Л. Б. Гінзбургу і обернена фасадом на Мерінговську вулицю. Посередині садиби Штифлера, яка по периферії забудована вже давно, побудований нині великий чотириповерховий будинок, що розділив садибу на дві частини, що представляють собою досить широкі прямі вулиці, які виходять, з одного боку, на Хрещатик, з іншої — на Меринговську вулицю. У нижньому поверсі влаштовано поки-що 15 магазинів, число яких може бути з часом подвоєно і навіть потроєно»³. У фасадному будинку на першому поверсі було вісім крамниць і знаменита кондитерська Штифлера. 1900 року страхове товариство «Россия» придбало садибу А. Штифлера і суміжну з нею садибу Л. Гінзбурга за 1 млн 375 тис. рублів, знесли усі будинки задля будівництва нового пасажу.

Нову яскраву сторінку в повсякденному житті Києва відкрив Бернард-Оттон Андрійович Семадені (1845–1907) — купець 2-ї гільдії, який приїхав до Києва в січні 1877 р. з Одеси і незабаром організував «Фабрику какао, шоколаду і цукерок» і кондитерську на Хрещатику (на фабриці працювало 20 чоловік, продуктивність складала в сумі 58500 рублів на 1900 рік). Гроші та світський шик панували в атмосфері популярної кондитерської, розташованої у будинку № 15 на Хрещатику, що пояснювалося сусідством закладу з Біржею і Міською думою. У Б. Семадені були кращі в Києві кава, какао і шоколад: їх доставляли зі Швейцарії, Англії, Голландії. Кондитерська мала великий асортимент паризьких бонбоньерок — маленьких вишукано прикрашених коробочок із солодошами. Тут пропонували «артистичне виконання тортів, пірамід, морозива, кремів і проч». Особливо вишуканими ласощами вважався фірмовий торт-

морозиво «Семадені». З 1889 року серед іншої продукції Б. Семадені випускав лікувальну карамель «Кетті-Бос» на основі екстракту різних лікувальних трав. У кондитерській можна було не тільки поласувати вишуканими солодощами, але й зіграти партію у більярд, що, вважався найкращим у Києві, дізнатися новини зі свіжої преси. В обідній залі було встановлено телефонні апарати, одні з перших в Києві, по яких відвідувач міг зробити замовлення на кухню. Сам Б. Семадені мав телефонний номер «1».

1897 року в Києві відбулася сільськогосподарська і промислова виставка, на якій продукція Б. Семадені була удостоєна Великої срібної медалі. Б. Семадені належав будинок на вул. Велика Васильківська, 12, в якому також була кондитерська.

Помер Б. Семадені у Києві 7 жовтня 1907 р. і був похований на Байковому кладовищі. Розпорядником його справ стала дружина — Еліза-Маргарита Семадені (1866–1930). Вона володіла будинком на вул. Великий Васильківській, 12 та дачею в Святошино на вул. Петропавлівській, 54. Після 1917 р. виїхала до Швейцарії. Старший син Б. Семадені — Альфред-В'ячеслав, жив на Хрещатику та самостійно вів своє виробництво тістечок.

Крім родини Семадені, торгівлю кондитерськими виробами в Києві запроваджували і розвивали інші купці, що походили зі Швейцарії. До цієї справи долучився купець 2-ї гільдії уродженець Варшави Готліб Андрійович Фінке (1790–1851). Він був членом Ради Київського євангелічного лютеранського товариства, бургомістром міського магістрату, директор державного комерційного банку від купецтва (1839) і навіть Київським міським головою (1841–1844), мав будинки на вулиць Московської та Володимирської, 52/17 (у 1858–1918 рр.). Помер купець 6 (18) листопада 1851 р., похований на лютеранській ділянці Байкового кладовища⁴.

Торгівлю швейцарськими годинниками започаткував у Києві Целестин Андрійович Верле (1836–1910). Він народився 28 квітня 1836 р. у місті Нойкірх землі Баден, до Києва приїхав у 17-річному віці, 1853 р. Місто йому сподобалось і через чотири роки, 1857 р., він прийняв підданство Російської імперії. 1858 року як купець 2-ї гільдії Ц. Верле розпочав торгівлю годинниками у власному будинку⁵. Його справи йшли добре, він став відомим у Києві домовласником. Йому належали будинки на найдорожчій і найпрестижнішій вулиці Києва — Хрещатику: буд. № 1 та буд. № 4, збудований за проектом відомого архітектора В. Ніколаєва (не збереглися); буд. № 54 (за сучасною нумерацією № 48), збудований 1880 р., що досі наочно демонструє розмах і масштабність діяльності Ц. Верле як будівничого і домовласника.

П'ятдесят років Ц. Верле успішно займався торгівлею годинниками, мав сталу клієнтуру, користувався повагою як чесний підприємець. Але у віці 72 років, відчуваючи, що його діти не мають великого бажання продовжувати цей бізнес, Верле закрив магазин, продав залишки товару відомому в Києві ювеліру, купцю 1-ї гільдії Й. Маршаку, залишивши собі і нащадкам постійний дохід від домоволодіння. Успішно вела справи з домоволодіння після смерті Ц. Верле його дружина Емілія Іванівна (уроджена Марр, 1847–1921). У шлюбі вони мали сина Едуарда та доньку Емілію-Юлію-Хрестину, яка стала дружиною цивільного інженера Гаврила Познякава. Помер Ц. Верле 16 червня 1910 р. у Києві та був похований на лютеранській ділянці Нового Байкового кладовища.

Інший швейцарець купець 2-ї гільдії Карл Якович Вюрглер, син Якоба Генріха Вюрглера (1829–1894) та Катерини Марії Вюрглер (уродженої Сікора, 1830–1900), прах яких покоїться донині на лютеранській ділянці Нового Байкового кладовища, заснував технічну контору і склад під фірмою «К. Я. Вюрглер» у серпні 1886 р. Разом з купчихою 2-ї гільдії Марією Гіммер 1889 р. він створив товариство «Вдова Йосипа Гіммера і К^о» для утримання комісійної контори з метою доставки різних товарів⁶. Спочатку родина Вюрглерів мешкала на вул. Пушкінській, 43. Пізніше К. Вюрглер придбав будинок на вул. Кузнечній, 38 (нині — вулиця Володимира Антоновича). Діяльність контори і складу дали Карлу Яковичу необхідний капітал для відкриття у вересні 1891 р. власного магазину на Хрещатику, 7 (будинок не зберігся), в якому велася торгівля токарними і свердлувальними верстатами, ножицями для різання заліза і жерсті, домкратами, лебідками, кувалдами, трубами та ін. Київ, охоплений широко-масштабним будівництвом, потребував таких товарів. Особливою популярністю магазин фірми «К. Я. Вюрглер» і технічний склад, що розташовувався поруч, користувався у власників цукрових заводів. 1896 року К. Вюрглер залучив до справи свого молодшого брата Альберта Яковича і фірма дістала назву «Брати К. і А. Вюрглер у Києві», правління якої знаходилося на Хрещатику, 3 (будинок Г. Цельтнера). В наступному, 1897 р., фірма взяла участь в Київській сільськогосподарській та промисловій виставці.

У травні 1900 р. було створено і затверджено на найвищому рівні акціонерне товариство, основний капітал якого склав 300 тисяч рублів. До складу правління увійшов також Макс Еміль Шанц. Правління фірми потребувало більшого приміщення і розташовалося за адресою Хрещатик, 3. «Завдяки серйозній постановці справи і солідному ставленню обох братів до інтересів своїх замовників, фірма, поступово розвиваючись, оволоділа в короткий час великим кругом клієнтури, що спричинило значне розширення її діяльності» — відзначалося в ювілейній книзі, виданій до

300-річчя царювання дому Романових⁷. За високу якість продукції, оцінену споживачами, вірцеве ведення справ і широку благодійну діяльність К. Вюрглера було обрано головою Швейцарського благодійного товариства. Активна громадська діяльність, хороша освіта та широкі зв'язки сприяли тому, що його було призначено швейцарським консулом у Києві. Авторитет серед колег по торгівельній справі дозволила йому стати старшиною Київських купецьких зборів.

1907 року Карл Якович Вюрглер виїхав до Швейцарії. Директором фірми став молодший брат Карла Яковича, купець 2-ої гільдії Альберт Вюрглер. А. Вюрглер був також директором правління Акціонерного Товариства Демієвської парової фабрики шоколаду і цукерок фірми «Валентин Єфімов»⁸, правління якої також розташовувалося на Хрещатику, 3. Його внесок у роботу фабрики відзначено в згаданому ювілейному виданні: «Быстро изучив характер предприятия, обратив главное внимание на улучшение качества фабриката, расширив фабричные здания, оборудовав фабрику новейшими машинами и снарядами, приводимыми в действие паровой силой и электричеством, заведя образцовый порядок и соблюдая поразительную чистоту, А. Я. Вюрглер достиг блестящих результатов»⁹.

А. Вюрглер був членом товариства швидкої медичної допомоги. Ще одним братом Вюрглерів був Еміль Вюрглер, який народився 1867 р. у Пскові. Після приїзду до Києва, навчався у Першій київській гімназії, яку успішно закінчив. Еміль Якович служив управителем Південно-Російського технічного товариства. У січні 1894 р. він заснував фірму «Еміль Вюрглер і К^о», яка обслуговувала землеробські заводи і млини. У 1896–1897 рр. фірма Е. Вюрглера розпочала обслуговування кам'яновугільних і залізрудних копалин та металургійних заводів. Е. Вюрглер заснував акціонерне товариство кістко-переробного заводу в Нижньо-Дніпровську, був членом Біржового комітету, арбітражної комісії та багатьох благодійних товариств. 1913 р. фірма братів Вюрглерів взяла участь у Всеросійській фабрично-заводській, торгово-промисловій, сільськогосподарській і науково-художній виставці, урочисто відкритій 29 травня. Виставка відбувалася під покровительством спадкоємця престолу — цесаревича Олексія Миколайовича за участі фірм з Петербургу, Москви, Одеси, Харкова, Риги, Ревеля, Єкатеринбургу, Баку, Варшави, Лодзі, а також представництв інших країн — США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Швеції та ін. Павільйон Акціонерного товариства торгівлі технічними виробами «Брати Вюрглер» був обладнаний у вигляді величезного парового котла з піччю, перед входом до якого стояли скульптури робітників.

Купець 1-ї гільдії швейцарець Якуб Якович Гретер був головою правління Акціонерного товариства «Київський машинобудівний і котельний

завод Гретера і Криванека», що розташовувався на Брест-Литовському шосе. Контора Акціонерного товариства працювала на вул. Терещенковській, 3. Для створення свого підприємства Я. Гретер придбав у спадкоємців полковника Леоновича 40 десятини (близько 4,4 га) землі на Шулявці. Спочатку «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера і Криванека», на якому працювало 30 робітників, розташовувався у дерев'яних корпусах і виробляв металеві ліжка, чавунну арматуру, болти, гайки, скоби та ін.¹⁰

Компаньйоном Я. Гретера був чех Йосип Криванек, випускник Празького політехнічного інституту. У 1890–1894 рр. дерев'яні корпуси заводу було перебудовано в цегляні споруди в стилі спрощених форм. Згодом завод став провідним підприємством Києва у галузі машинобудування, який виробляв устаткування для цукрової промисловості, цегляних і лісопильних підприємств, чавунного і мідного литва. Не далеко від споруди заводу, на розі вулиці Дачної і Дачного провулка, Я. Гретер побудував для себе двоповерховий житловий будинок. За радянських часів завод Гретера і Криванека було перейменовано на завод «Більшовик». Я. Гретер був членом Губернського товариства у фабричних і гірничозаводських справах, Київської губернської опіки дитячих притулків, був призначений бельгійським консулом у Києві. Гретер володів будинком на Бібіковському бульварі, 42 (нині — бульвар Тараса Шевченка).

Інженер, купець 2-ї гільдії Іван Іванович Отт володів технічною конторою на вул. Ново-Єлизаветенській, 8 (нині — Пушкінська). 1882 року спільно з Я. Гретером, В. Кукшем, Е. Літке, Я. Гедекером, К. Гретер та Ф. Мозер створили Торговий дім «Кукш, Літке і Гретер». Склали капітал і уклали договір про облаштування в м. Києві Чавунно-ливарного і механічного заводу (термін дії договору обмежувався 1 червня 1886 р.). Відповідальними особами фірми були Вільгельм Кіпріанович Кукш, Еміль Карлович Літке і Я. Я. Гретер, інші мали права звичайних вкладників. З 1 січня 1887 р. солідарними відповідальними особами стали — по заводу Я. Гретер, а по технічній частині — Філіп Мозер. 1890 року Я. Гретер разом з купцями І. Криванеком, Е. Літке, В. Кукшем, Х. Гедекером та І. Оттом відкрили в Києві товариство на довірі «Гретер, Криванек і К^о» для виробництва та розширення чавунно-ливарного і механічного заводу, що знаходився в Києві (договір від 11 липня 1889 р.). Управління товариством доручалося його головним представникам — Гретеру і Криванеку, інші члени були пайовиками. Капітал товариства 130 тис. рублів сріблом внесли: Кукш, Літке і Криванек — по 15 тис. руб.; Гедекер — 23 тис. руб.; К. Гретер — 22,5 тис. руб.; Отт — 3,8 тис. руб.; Я. Гретер — 35 тис. рублів¹¹.

Діяльність купця 1-ї гільдії Генріха Мельхіоровича Єнні (1829–1904) теж залишила помітний слід у житті Києва. Він народився у Швейцарії,

був членом правління Акціонерного «Товариства Київського пивоварного заводу», що перебувало на вулиці Кирилівській, 43. Завод було засновано 1872 р. й розташувався на місці, де раніше знаходився ливарний завод купців Дегтерьових. До складу правління «Товариства Київського пивоварного заводу» входили: купець 1-ї гільдії Микола Хряков, ревельський купець Карл Вейссе і брат Генріха Єнні — Фрідріх. Корпуси заводу, що збереглися донині, були побудовані за проектом архітектора В. Ніколаєва під керівництвом інженера-технолога О. Термена. Статут товариства затвердив імператор Олександром II 4 травня 1873 р. Статутний капітал товариства спочатку склав 450 тисяч руб.¹² Г. Єнні займався технічними питаннями підприємства. Продукція заводу мала високу якість і користувалася великою популярністю серед киян. Завод виробляв 340 тис. відер пива: баварського, чеського, мюнхенського, портера та інш. Контора фірми знаходилася на Хрещатику, 3. Г. Єнні був членом Ради Київського товариства взаємного страхування цукрозаводчиків, головою Швейцарського благодійного товариства. Він володів будинками на вулиці Володимирській, 80 і на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 53. Помер Г. Єнні 1904 р. у Києві, похований на Байковому кладовищі. Брат Г. Єнні — Фрідріх теж був купцем. Він проживав на вулиці Фундуклеївській, 46 (нині — Богдана Хмельницького), входив до складу правління «Товариства Київського пивоварного заводу», був членом Київського Біржового товариства.

Купчиха 2-ї гільдії швейцарська громадянка Амалія Адольфівна Бонадурер (уроджена Шедель) мешкала на вул. Олександрівській, 47 (нині — Михайла Грушевського, 46) і володіла будинком, в якому продавались водопровідні приладдя¹³. Вона мала газове підприємство, відкрите 1873 р. (працювало 12 чоловік, продуктивність складала в сумі 110 тис. руб. на рік) та будинки на вул. Володимирській, 85 (1893 р., арх. О. Кривошеєв) і Маріїнсько-Благовіщенській, 30 (1893 р., арх. В. Ніколаєв). Її чоловік — Іван Петрович (?–1889) володів друкарнею, а батько купець Адольф Карлович Шедель (?–1899), з 1855 р. — купець, 1860 р. придбав на Подолі млин¹⁴.

Таким чином, стислий огляд біографічних відомостей та джерельної інформації про швейцарців у Києві показує, що вони прислужилися розвитку міста та його господарства і заслуговують на спеціальне дослідження.

¹ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. Київ: Довіра, 2002. С. 177–178.

² Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 7. Спр. 680.

- ³ Києвлянин. 1898, 20 вересня.
- ⁴ Державний архів м. Києва. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 25 (1838), Спр. 102 (1840).
- ⁵ Ковалинский В. В. Меценаты Киева. Київ: Кий, 1998. С. 461.
- ⁶ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 7. Спр. 1148.
- ⁷ Трехсотлетие царствования дома Романовых. СПб. 1913.
- ⁸ Зараз фабрика «Roshen».
- ⁹ Трехсотлетие царствования дома Романовых. СПб. 1913.
- ¹⁰ Ієвлева В. П. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX — першої третини XX століття. Київ: Прес-КІТ, 2008. С. 92.
- ¹¹ ДАК. Ф. 163. Оп. 7. Спр. 1198.
- ¹² Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Кн. 3. Київ, 2004. С. 183.
- ¹³ Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1899 год.
- ¹⁴ Федоров В.Г. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова. 2017. С. 961.

УДК 930.2:(494+477)(-054.72):(092)Зібер

Андреас Капеллер

доктор історичних наук, професор Віденського університету,
зарубіжний член Національної академії наук України,
Відень, Австрійська Республіка, (andreas.kapeller@univie.ac.at)

НІКЛАУС ЗІБЕР/НИКОЛАЙ ЗИБЕР/МИКОЛА ЗІБЕР (1844–1888): ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ЕКОНОМІСТ У КИЄВІ ТА У ШВЕЙЦАРСЬКІЙ ЕМІГРАЦІЇ

Анотація. У статті йдеться про видатного та талановитого науковця Миколу Зібера. Він не був ні швейцарцем, ні росіянином, ні українцем, адже мав швейцарське коріння, жив у часи Російської імперії, але душею тяжів до українофільства. Видатний діяч був близьким до соціалізму, особисто зустрічався з Марксом та Енгельсом, проте точно неможливо віднести його до будь-якого конкретного політичного табору. Велике визнання йому принесли праці та дослідження у галузі політичної економії, теорії цін і вартості. Серед близьких друзів науковця був відомий український історик, політичний мислитель та активіст Михайло Драгоманов. Микола Зібер також брав активну участь у діяльності Київської Громади, був членом Південно-Західної секції Російського географічного товариства та одним із редакторів газети «Київський телеграф». З 1876 по 1884 рр. Зібер прожив у Цюриху та Берні. До самої смерті він мусив бути обережним у своїх діях та висловлюваннях, адже перебував під постійним наглядом російського уряду. Вивчення спадщини Миколи Зібера відбувається в рамках швейцарсько-російського проекту, що фінансується Швейцарським національним науковим фондом та Російським гуманітарним фондом.

Ключові слова: Швейцарія, соціалізм, українофільство, національний рух, швейцарсько-російський проект.

Andreas Kapeller

Doctor of Historical Sciences, Full Professor at the University of Vienna,
Foreign member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Vienna, Republic of Austria, (andreas.kapeller@univie.ac.at)

NIKLAUS ZIBER/NIKOLAY ZIBER/MYKOLA ZIBER (1844–1888): SWISS ECONOMIST IN KYIV AND IN SWISS EMIGRATION

Abstract. The article describes the life and activities of Mykola Ziber, a famous and endowed scholar. He was neither Swiss, nor Russian, nor Ukrainian, since he was of Swiss heritage, lived in the era of the Russian empire, but loved and supported

Ukraine. This prominent person could be called a socialist, he met Marx and Engels; however, it is impossible to correctly define his political affiliation. He became truly famous for his works and research in political economy, price and value theories. Mykhailo Drahomanov, a famous Ukrainian historian, political thinker and activist, was one of the close friends of the scholar. Mykola Ziber actively took part in the Kyivska Hromada ('Kyiv Community'), was a member of the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographic Society and one of the editors of the Kyivskyi Telegraf gazette ('Kyiv Telegraph'). From 1876 to 1884, he lived in Zurich and Bern. All his life he had had to be cautious in his actions and speeches, since the Russian government put him under the constant surveillance. Research of heritage of Mykola Ziber is carried out in the framework of the Swiss-Russian project, financed by the Swiss National Science Foundation.

Key words: Switzerland, socialism, Ukrainophilia, national movement, Swiss-Russian project.

Моє дослідження стосується Миколи Івановича Зібера (або Ніклауса Зібера)¹. Якщо ви шукаєте інформацію про Ніклауса Зібера, ви знайдете її як в Енциклопедії історії України, так і в Історичному лексиконі Швейцарії. Як економіст Микола, Николай, Ніклаус Зібер належить до теми про українсько-швейцарські зв'язки?

На перший погляд все здається зрозумілим: Зібер був громадянином Швейцарії і народився в Судаку, Крим (сьогодні — Україна), у 1844 році. Він прожив у Києві 10 років, де навчався в університеті та працював викладачем. Потім емігрував до Швейцарії, хворий повернувся до Криму, де помер у 1888 році. Походження Зібера відповідає темі швейцарської еміграції в Україні. Ось інші докази. Його батько — Йоханнес, за одним джерелом — провізор за професією, за іншим джерелом — хімік, емігрував із Швейцарії 1830 року спочатку до Нижнього Новгороду, потім до Криму. Він належав до великої кількості швейцарців, які шукали роботи та щастя в Україні й інших частинах Російської імперії у XIX ст. Група швейцарських фермерів емігрувала до Криму на початку XIX ст. і заснувала там колонію Цюрихталь.

Друга його дружина Анна Фірфорт, мати Ніклауса Зібера, жила в Криму. Фірфорт емігрувала з історичної області Шампань в кінці XVIII ст. і присвятила себе виноградарству (як інші швейцарські виноградарі в Шабо, Південна Бесарабія). Мати Зібера була громадянкою Франції і, швидше за все, російською православною, тому що її син Ніклаус також був православним. Це було незвично для швейцарського емігранта другого покоління. Його бабуся була, мабуть, православною українкою чи росіяною. Отже, етнічно-національна ідентифікація Н. Зібера є складною. Він зберіг швейцарське громадянство, а його мова освіти була російська. Наскільки мені відомо, він публікувався лише російською мовою.

Пізніше сучасники характеризували його як «справжнього і типового росіянина», який «вважав, що Росія — його Батьківщина». Це не обов'язково означало, що він має етнічно-російську ідентичність, а скоріше, що він вважав, що належить до російської багатоетнічної інтелігенції, російської не в сенсі «русской», а у відношенні до Російської імперії.

Безперечно, Н. Зібер зробив свою кар'єру в Україні, точніше в київському Університеті св. Володимира, який тоді був цілком російськомовним. Його дослідження в галузі політичної економії, теорії цін і вартості дали йому велике визнання. Він детально вивчав теорію Карла Маркса. Один із його студентів писав, що «Зібер був єдиним на той час університетським викладачем у цивілізованому світі, який відкрито проголосив викладання Маркса з кафедри». Н. Зібер був близький до соціалізму, пізніше кілька разів відвідував К. Маркса та Ф. Енгельса, але він не був революціонером.

У Київському університеті Зібер встановив контакти з відомими представниками українського національного руху. Серед них був історик, політичний мислитель та активіст Михайло Драгоманов, який назвав Н. Зібера «близьким другом». Н. Зібер належав до Київської Громади, найважливішої національної групи українців того часу в Російській імперії. Він був близький до радикального напрямку Громади, яким керував М. Драгоманов. Зібер також була членом Південно-Західної секції Російського географічного товариства, легальної організації Громада та одним із редакторів її газети «Київський телеграф».

Уряд з підозрою спостерігав за діяльністю так званих українофілів. Поліція повідомила, що ці «українські соціалісти» організовували лекції, включаючи лекції Н. Зібера. У 1875 р. Південно-західний відділ та «Київський телеграф» були закриті. М. Драгоманова звинуватили в «малоросійському сепаратизмі» та звільнили з університету. Потім на знак протесту Н. Зібер також звільнився з Університету. Обидва вони емігрували до Швейцарії. Громадянин Швейцарії Ніклаус Зібер відіграв роль в Україні у 1870-х роках як викладач Київського університету, економіст та член національно-українських груп.

З 1876 по 1884 рр. Н. Зібер проживав у Швейцарії. Також був один парадокс: швейцарський громадянин був емігрантом з України, який шукав притулку чи навчався у Швейцарії. Раніше Н. Зібер перебував у Швейцарії в наукових цілях і був зарахований до Цюрихського університету в літньому семестрі 1872 р. У той час Цюрих був центром еміграції з Російської імперії, тут навчалися численні студенти-медики, в тому числі його майбутня дружина Надія Шумова. Н. Зібер спілкувався з політично радикальними колами української еміграції, зокрема з Сергієм Подолинським.

У 1876 році Зібер оселився в Берні, де навчалася Надія Шумова, з якою він одружився в 1874 р. Тут він активно займався науковою та публіцистичною діяльністю в сфері колективної власності. Він також написав кілька нарисів на швейцарські теми, такі як «Швейцарське фабричне законодавство», «Початкові школи кантону Берн» та «Швейцарські общини».

Ніклаус Зібер зберіг зв'язки з українськими та російськими емігрантами, перш за все з М. Драгомановим, який мешкав у Женеві. Він працював над виданими М. Драгомановим друкованими органами Громади та Вольного Слова. Але він не залишався вже політично активним діячем. М. Драгоманов зазначав, що Н. Зібер боїться російського уряду, який насправді аж до самої його смерті стежив за ним. 1884 р. він захворів на невротію, і повернувся до матері у Крим, де і помер через чотири роки.

Ніклаус Зібер відіграв визначну роль серед української та російської еміграції у Швейцарії, але він передусім переймався написанням своїх наукових праць і боявся публіки. Він залишався видатною особистістю, але тим-не-менш, він не є ні швейцарцем, ні українцем, ні росіянином, і його не можливо віднести до будь-якого конкретного політичного табору.

В кінцевому підсумку — питання про подальшу роль Н. Зібера після його смерті в Україні та Швейцарії. У Радянському Союзі Н. Зібер був дуже шанований як сподвижник ідей марксизму в Росії та як кореспондент К. Маркса та Ф. Енгельса, а Ленін критикував його як людину, що не розуміла марксизм. У Радянській Україні Микола Слабченко, Микола Ткаченко та Віталій Сарбей² займалися вивченням діяльності Н. Зібера. Після розпаду Радянського Союзу інтерес до праць Н. Зібера знизився.

Двонаціональний дослідницький проєкт Н. Зібера та вивчення його наукової спадщини проводиться лише кілька років. Однак це не швейцарсько-український проєкт, а швейцарсько-російський проєкт, що фінансується Швейцарським національним науковим фондом та Російським гуманітарним фондом. Команду Швейцарії очолює економіст Франсуа Аліссон з Лозаннського університету. На сьогоднішній день діяльність та публікації показують, що особистість Н. Зібера та його роботи вперше ретельно досліджуються. Економічні теорії Н. Зібера та його інтелектуальна біографія стоять на першому плані, тоді як його українські посилення розглядаються лише мимохідь.

¹ Andreas Kappeler: N. I. Ziber — Mykola Ziber — Niclaus Sieber. Ein Schweizer als Wegbereiter des Marxismus in Rußland, in: "Primi sobran'e pestrých glav". Slavistische und

slavenkundliche Beiträge für Peter Brang zum 65. Geburtstag. Bern u.a. 1989 (Slavica Helvetica 33), S. 671–684.

² Слабченко М. Николай Иванович Зибер // Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры. Одесса, 1923; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Сарбей В. Г.* Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи // Український історичний журнал. 1995. № 6; *Сарбей В. Г.* ЗІБЕР Микола Іванович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ziber_M (останній перегляд: 02.09.2020); *Ткаченко Микола. М. І.* Зібер у Києві (1864–1876) // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. I. С. 349–358.

УДК 930.2:394.92"1906/1907"Гізін

Фрітьоф Бенджамін Шенк

доктор історичних наук, фахівець з історії Східної Європи,
керівник ініціативи «Ukrainian Research in Switzerland»

Базельського університету,
Базель, Швейцарія, (benjamin.schenk@unibas.ch)

«ТАК ЩО ВАМ НЕ ПОТРІБНО ТАК БОЯТИСЯ РЕВОЛЮЦІЇ ...». ШВЕЙЦАРЕЦЬ НА ДОНБАСІ в 1906–1907 рр.

Анотація. У статті висвітлено враження уродженця Швейцарії Альфреда Гізіна від подорожі на Донбас на початку ХХ ст. Цей промисловий регіон Російської імперії, що гармонійно поєднував різні культури, конфесії, народи вабив юнака як «терра інкогніта». Своє життя, пригоди та події у Росії Гізін детально описав у листах додому під час подорожі. Вони точно змальовують подорож і передісторію перебування А. Гізіна в Росії, організацію подорожей і спілкування в Європі в цей час, висвітлюють історичні події в Росії і Україні в 1906–1907 рр. та роки після Першої російської революції. Листи містять описи повсякденного життя, моральних норм, приватних стосунків, відвідування похорону, православного богослужіння і традиційного весілля у Російській імперії; дані про стан сполучення між державами та регіонами, оскільки спостерігалася трудова міграція кваліфікованих швейцарських фахівців до Росії та еміграція переслідуваних за політичними мотивами людей і поїздки заможних російських туристів до Швейцарії. Улітку 1907 р. Гізін повернувся до Швейцарії. 2017 р. нащадок Альфреда Ханспетер Гізін передав значну частину цих цінних матеріалів до кафедри історії Східної Європи в Базельському університеті. Так виникла ідея створити спеціальну дисципліну, присвячену вивченню копій листів А. Гізіна з Росії в 1906–1907 рр. та ознайомленню з історичним контекстом життя в царській імперії.

Ключові слова: Донбас, листи, культура, історичні події, подорожі, мікрокосмос.

Frithjof Benjamin Schenk

Doctor of History, Expert in the history of Eastern Europe,
Head of the Initiative “Ukrainian Research in Switzerland (URIS)”
at the University of Basel,
Basel, Switzerland, (benjamin.schenk@unibas.ch)

‘SO YOU DON’T NEED TO BE SO AFRAID OF THE REVOLUTION ...’. A SWISS TEACHER IN THE DONBASS IN 1906–1907

Abstract. The article highlights the impressions of a native of Switzerland, Alfred Gysin, from a trip to Donbas in the early XX century. This industrial region of the Russian Empire, which harmoniously combined different cultures, confessions, and peoples, attracted the young man as a ‘terra incognita’. Gysin described his life, adventures and events in Russia in detail in letters home during the trip. They accurately depict the journey and prehistory of A. Gysin’s stay in Russia, the organization of travels and communication in Europe at this time, cover historical events in Russia and Ukraine in 1906–1907 and the years after the First Russian Revolution. The letters contain descriptions of daily life, moral norms, private relations, attending funerals, Orthodox worship and traditional weddings in the Russian Empire; data on the state of communication between states and regions, as there was labour migration of qualified Swiss professionals to Russia and the emigration of refugees and the travel of wealthy Russian tourists to Switzerland. In the summer of 1907, Gysin returned to Switzerland. In 2017, a descendant of Gysin, Hanspeter Gysin, presented this valuable material to the Department of Eastern European History at the University of Basel. Thus, the idea arose to create a collection of essays devoted to the study of A. Gysin’s letters from Russia in 1906–1907 and the historical context of life in the tsarist empire in general and the Donbas region in particular.

Key words: Donbas, letters, culture, historical events, travels, microcosm.

У вересні 1906 р. у потягу Варшава–Катеринослав (нині — Дніпро) кілька подорожувальників зібралися в купе другого класу. За вікнами вагону миготіли ліс, болота і степ. Бізнесмен з виразною борідкою розривав смажену курку голими руками, передавав її попутнику і згадував своє рідне місто Баку на Каспійському морі. Поряд розташувалися католицький священик з Польщі, студент з Катеринослава, колишній підполковник донських козаків і веселий юнак, який не говорив російською, з дивним струнним інструментом. На щастя, священик і донський козак розуміли французьку, а студент — німецьку, так що незабаром чоловіки захопилися жвавою бесідою. Музиканта запитали, звідки він, куди він прямує і чи не може зіграти на своєму інструменті. У супроводі стукоту млявого потягу купе незабаром заповнили звуки цитри та швейцарських

пісень у виконанні юнака, який їхав випробовувати свою долю в Росії. Це був 24-річний Альфред Гізін (1883–1964) з Хорталу — столиці кантону Базель-Ланд¹.

Молодий швейцарець прямував до Донбасу — промислового регіону на південному заході Російської імперії, щоб влаштуватися на роботу в якості приватного репетитора. Він нещодавно закінчив навчання природничим наукам у Базельському університеті й хотів заробити грошей в далекій Росії. Його працедавець Зігмунт Тьопліц (1864–1934), директор великої содової фабрики бельгійської групи Solvay неподалік міста Лисичанська, найняв його для викладання німецької і французької мов та малюванню своєму дванадцятирічному сину Яну. В ті часи швейцарські вчителі мали добру репутацію в Росії². Дітей царя Миколи II (1894–1917) навчав швейцарський вчитель Вадтлендер П'єр Жілліар (1879–1962). Попри те, що розквіт швейцарської еміграції в Росію вже минув, на початку XX ст. понад 20 000 швейцарців ще там працювали, переважно як педагоги³. З наміром долучитися до них Альфред Гізін опинився в хорошій компанії.

Ми не знаємо, що вмотивувало юнака шукати роботу в Російській імперії. Він писав згодом своїм батькам, що як учитель в Росії заробляє значно більше грошей, ніж у Швейцарії, і життя там дешевше. Водночас парубок, ймовірно, керувався інтересом до інших країн і жагою до пригод. Коли Альфред поїхав на схід у вересні 1906 р., у Росії ще відчувалися наслідки Першої російської революції 1905–1906 рр. У жовтні 1905 р. цар пообіцяв своїм підданим демократичне обрання представницького органу (Думи) і силою придушив залишки повстання. Але влітку 1906 р. російські військові ще були усюдисущими в містах імперії, і напади на царських чиновників не вщухали. Оскільки швейцарська преса також надавала детальну інформацію про політичну ситуацію в Російській імперії, А. Гізін, мабуть, здогадався, що його чекало в цей час у Росії.

Чи надовго А. Гізін хотів залишитися і чи думав він про еміграцію в Російську імперію, як інші швейцарці, не можна сказати певно. Його трудовий договір як репетитора для сім'ї Тьопліц був обмежений шістьма місяцями. Юнакові довелося шукати нову роботу в березні 1907 р., коли його учня відправили в приватну школу в Харкові. Про повернення до Швейцарії не йшлося. Він сміливо вирушив на пошуки нової роботи, мав приватні заняття з мови, заробляв гроші піаністом в кінотеатрах і навіть мріяв про кар'єру керівника маєтку в родючих степах на півдні Російської імперії. Однак його заявки на оголошення про роботу в російських газетах були безуспішними. Коли влітку 1907 р. його попросили очолити заводський оркестр на фабриці Зігмунта Тьопліца в Solvay, ця пропозиція прийшло надто пізно: на той момент він вже забронював квиток до

Швейцарії. 22 серпня 1907 р. він був на борту пароплава «Терапія», що йшов курсом з Константинополя в Марсель. 2 вересня 1907 р., майже рівно через рік після від'їзду, він повернувся до родини в Лісталь.

Листи додому

Під час перебування на Донбасі А. Гізін регулярно писав листи батькам, братам та сестрам в Лісталь. З одного боку, він хотів, щоб його сім'я була в курсі поточних новин про його нове життя. З другого — він намагався розвіяти їхні побоювання з приводу небезпек, що чигали на нього на «дикому сході». «Вам не потрібно боятися революції. Тут все тихо»⁴, — неодноразово запевняв юнак у своїх листах. Його сім'я, ймовірно, підозрювала, що це тільки половина правди. Чому, як могли запитати його батьки, Альфред шукав ліцензію на покупку револьвера у губернатора Катеринослава і що було причиною вибухів бомб на вулицях Харкова, про які він писав у своєму листі від 28 лютого — 13 березня 1907 р.? Протягом багатьох років листи, які Альфред відправляв до своєї родини під час перебування в Росії, зберігалися в особистому архіві родини Гізінів. Завдяки посередництву онука Альфреда — Ханспетера Гізін, 2017 р. велику кількість джерел було передано до кафедри історії Східної Європи в Базельському університеті. Незабаром виник план зробити ці унікальні свідчення предметом курсу для студентів на кафедрі історії Східної Європи. У весняному семестрі 2018 р. близько двадцяти студентів отримали можливість вивчити копії листів Гізін в Росію 1906–1907 рр. під керівництвом Ф. Бенджаміна Шенка, Анжели Боллере і Анни Хассельманн та ознайомитися з історичним контекстом його перебування в царській імперії. Студентам було запропоновано самостійно визначити теми для творів на основі прочитаних джерела, які допомагають історично класифікувати листи А. Гізін в Росію. У той же час було складено план наукового описування рукописних документів і підготовки їх до видання. Результатом цієї роботи мала стати наукова публікація, яка нині перебуває в стадії підготовки.

Яка цінність листів Альфреда Гізін з Росії? На які історичні питання вони можуть пролити світло? Подібно «класичним» звітам про подорожі листи А. Гізін надають інформацію за трьома різними предметними областями. По-перше, ми багато чого дізнаємося про автора, його цінності, його бажання, плани та мрії⁵. По-друге, листи дають уявлення про конкретну подорож і передісторію перебування А. Гізін в Росії, а також про організацію подорожей і спілкування в Європі на початку XX ст. По-третє, ці джерела можуть бути використані для висвітлення історичних подій в Росії і Україні в 1906–1907 рр. і, наприклад, для з'ясування соціальної структури і життя в мікросвіті фабричного поселення на Донбасі в роки після Першої російської революції.

Швейцарець у подорожі

24-річний Альфред Гізін був космополітом, товариською і веселою молодою людиною, яка шукала своє місце в світі. Він любив батьківщину і водночас мав інтерес до життя закордоном. Він подорожував по Росії з «прапорами Базеля на петлицях»⁶, був щасливий зустріти співвітчизників на Донбасі і поговорити з ними по-німецьки. Юнак радісно писав своїй родині, що швейцарці в Росії популярніші, ніж німці. Це було особливо актуально для поляків, які жили в Росії і з якими він мав багато контактів, бо дружина Зігмунта Тьопліца Амелія (Дорота) (уроджена Герц, 1871–1907) була полькою, а деякі її співвітчизники працювали у директора фабрики⁷.

Незважаючи на свої зв'язки з батьківщиною, Гізін критично ставився до ситуації в Швейцарії. Зачарований духом оптимізму в постреволуційній Росії, він скаржився батькам, що пропустив «прагнення до кращих умов» в Швейцарії⁸. Будучи переконаним прихильником руху за утримання та членом студентської асоціації «Лібертас». Дивно, але алкогольні звички в Росії показали йому, «наскільки нещасні швейцарці за пивним столом»⁹. Гізіну було приємно дізнатися, що моральні норми в Росії не були такими жорсткими, як на його протестантської батьківщині: «Тут секс між двома статями більш неформальний, і я можу піти погуляти з молодою леді без того, що люди будуть виявляти інтерес і розпитувати, коли заручини [і] весілля»¹⁰. Він написав своїм батькам відверто, що у нього в Швейцарії все ще є навчальна книга «для освічених» «Сексуальні питання» Августа Форелі¹¹. У своїх листах він досить відверто описував свої зустрічі з протилежною статтю. Підказки в його щоденнику говорять про те, що він любив танці Лістелер і не любив сумувати¹². Наскільки є дивним той факт, що Альфред не наважився відгукнутися на заклик свого батька повернутися додому і зайнятися практичною роботою? Коли його попросили зробити це, він відповів 25 лютого / 10 березня 1907 р.: «Я не можу зрозуміти, чому ви хочете, щоб я повернувся до Швейцарії так скоро»¹³.

Альфред Гізін поїхав до Росії 1906 року не тільки, щоб заробити гроші. Він хотів відкрити країну, яка досі була йому невідома. Прибувши на Донбас, він вирішив вивчити російську мову і незабаром почав підписувати свої листи ім'ям і по батькові («Альфред Альфредович»), відростив бороду, купив «маленькі російські сорочки»¹⁴ і дерев'яну ложку, яку він носив з собою, як місцеві робітники в бутлег. Оскільки молодий «Sing-Gysi», як його звали його друзі, грав не тільки на цитрі, але і на піаніно і контрабасі, і вмів співати, він швидко знайшов контакт зі своїм оточенням. Сольєєвський заводський оркестр вітав створення струнної групи, а для невеликої протестантської громади юнак став органістом.

Листи А. Гізіна включають докладні описи культури його нової батьківщини, відвідування похорону, православного богослужіння і традиційного весілля. «Росія — країна гостинності» — писав він до рідного Лісталу¹⁵.

Сполучення між Швейцарією та Росією

Історія перебування Альфреда Гізіна в Росії і описи з його листів на батьківщині ясно показують, як легко було подорожувати і перетинати державні кордони в Європі до Першої світової війни. Навіть якщо поїздка потягом була відносно дорогою, подорож А. Гізіна з Базеля до Катеринослава через Берлін і Варшаву коштувала 134,25 швейцарських франків, що відповідає приблизно 1500 швейцарських франків в сучасних умовах¹⁶. На початку ХХ ст. в Росію можна було легко дістатися потягом зі Швейцарії. Кантонального паспорта було досить, щоб перетнути кордон, важкий багаж перевозився окремо. Відправка пошти та переказ грошей з Росії до Швейцарії (та навпаки) також були простими та надійними. Все це сприяло обміну між Російською імперією і Швейцарською Конфедерацією: з одного боку, трудова міграція кваліфікованих швейцарських фахівців в Росію; з другого — еміграція переслідуваних за політичними мотивами людей і поїздки заможних російських подорожувальників до Швейцарії¹⁷. Сім'я Тьопліц теж, очевидно, подорожувала та планувала відправку старшого сина Яна в державний навчальний заклад у Гларісеге в кантоні Тургау. Зі щоденника Альфреда ми дізнаємося, що дружина Тьопліца Амелія трагічно загинула в результаті нещасного випадку в Гріндельвальді в липні 1907 р.¹⁸.

Мікрокосмос Донбас

А. Гізін швидко зрозумів, що Донбас в цілому, і поселення навколо заводу Solvay group, зокрема, були дуже специфічним мікрокосмом, який сильно відрізнявся від центру імперії. Коли Донбас виріс в один із найважливіших промислових регіонів імперії, він приваблював людей різних культур і конфесій з батьківщини і з-за кордону в кінці ХІХ і на початку ХХ ст.¹⁹. Підприємці з Західної Європи інвестували в будівництво великих фабрик і наймали інженерів та фахівців зі своїх країн²⁰. Оскільки місцеве українське населення, переважно селянське, неохоче переходило на гірничодобувні і промислові посади, велика кількість робітників мігрували з центральних російських губерній в цей регіон. Будучи ремісниками і посередниками між селом і зростаючими містами, активними були євреї, які приїздили на Донбас з інших районів «єврейського поселення».

Юнак був зачарований культурним розмаїттям свого нового оточення: «Всі національності представлені малоросами чи великоросами, поляками, чехами, бельгійцями, швейцарцями, німцями та австрійцями»²¹. Слід зазначити, що його прадедавець Зігмунт Тьоппліц був «спершу євреєм». Оскільки релігія для нього не відігравала великої ролі, він одружився з католичкою і, таким чином, в очах А. Гізіна вже не міг вважатися «євреєм»²². Він з цікавістю відзначив, що люди в сусідньому селі говорили не російською, а «сумішшю малоросійської і літературної (московської) російської мови»²³. Оскільки царський уряд недавно зняв заборону на використання української мови в публічних місцях, А. Гізін мав змогу відвідати театральні вистави «малоросійською мовою»²⁴. Він писав батькам про схожість української мови з «польською та великоруською»²⁵.

Зважаючи на це культурне розмаїття, швейцарець незабаром зрозумів, що Харків, який він досліджував, і фабричним селище Третя Рота «є найменш придатними в якості російської характеристики». Трохи розчарувавшись, він заявив: «Так що я не збираюсь писати про всю Росію, тільки мої враження про це місце»²⁶. Заводське селище Третя Рота / Чщерота (також званий «Любимовський пост») після місцевої поштової станції або «Переїзний» після наступної залізничної станції) була окремим світом не тільки з точки зору культурного розмаїття її жителів, а й в інших відношеннях. Побудовані у відкритому степу поряд з заводом, населені пункти, такі як Третя Рота, де мешкало приблизно 5000 жителів, мали достатню інфраструктуру для задоволення найважливіших життєвих потреб жителів: православну церкву, школу, магазин, лікарню, бібліотеку і клуб, де працівники могли відвідувати концерти оркестру²⁷. На околиці селища знаходився маєток директора фабрики з «високими, добре вентильованими кімнатами з центральним опаленням»²⁸. Робітники мали на свої ділянках садові житла. Вантажні гондоли гойдалися над дахами села на довгих дротяних канатах, які завод поставляв з сировини крейдою і вапном.

А. Гізін ніколи не бачив нічого подібного в Швейцарії. Юнак з подивом писав: «Те, що робиться для робітників тут, ніщо в порівнянні з тим, що відбувається вдома. Я маю на увазі тільки шовкові фабрики «благочестивого» Баслера!»²⁹. Фактично умови праці на заводі Solvay group були надзвичайно прогресивними в той час і не типовими для решти міст Росії. У 1890-х рр. Зігмунт Тьоппліц змінив виробництво на своїй фабриці на три зміни по вісім годин кожна, тоді як робітники (не тільки в Росії), могли лише мріяти про обмеження робочого дня до восьми годин³⁰. Це стало причиною того, що робітники фабрики Solvay, мабуть, не брали участі в революції 1905–1906 рр.

Сто років по тому ...

Листи Альфреда Гізін із Росії є захопливими свідченнями, які дають нам уявлення про думки та враження молодого швейцарця і про життя на Донбасі на початку XX ст. Ці свідчення є відмінною основою для роздумів про історію швейцарської еміграції до Росії, репортажів про Російську імперію в швейцарських газетах на початку XX ст., про життя в фабричних поселеннях і культурне різноманіття на Донбасі та про сприйняття Росії на Заході.

¹ Опис розмови, заснований на описах в листі Альфреда Гізін від 13–26 вересня 1906 р. з Донбасу до його сім'ї в Лісталі (кантон Базель-Ланд). Цей лист є частиною джерела з сімейного архіву, публікація якого нині готується в Базельському університеті.

² *Roman Bühler*. Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland. Zürich, 1985; *Daniele Tosato-Rigo, Sylvie Moret Petrini*. L'appel de l'Est. Précepteurs et gouvernantes suisses à la Cour de Russie (1760–1820). Lausanne, 2017.

³ Zur Geschichte der Russlandschweizer u.a.: Carsten Goehrke: Die Auswanderung aus der Schweiz nach Russland und die Russlandschweizer. Eine vergleichende Forschungsbilanz, in: Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 48 (1998), 291–324; *Peter Collmer* (Hg.). Die besten Jahre unseres Lebens. Russlandschweizerinnen und Russlandschweizer in Selbstzeugnissen, 1821–1999, Zürich, 2001; *Eva Maeder* (u.a.) (Hg.). Käser, Künstler, Kommunisten. Vierzig russisch-schweizerische Lebensgeschichten aus vier Jahrhunderten, Zürich, 2009.

⁴ Alfred Gysin, Brief vom 25. Februar / 10. März 1907.

⁵ Arnd Bauerkämper, Bernhard Struck: Einleitung: Reisen als kulturelle Praxis, in: dies. (Hg.): Die Welt erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute, Frankfurt, 2004, 9–30.

⁶ Alfred Gysin, Brief vom 13./26. September 1906.

⁷ Alfred Gysin, Briefe vom 17. Februar / 2. März 1907 bzw. 3. / 16. März 1907.

⁸ Alfred Gysin, Brief vom 2./15. Juni 1907.

⁹ Alfred Gysin, Brief vom 9./22. April 1907. — Zur Geschichte der Abstinenz-Bewegung in der Schweiz: *Heinz Polivka*. Wider den Strom. Abstinente Verbindungen in der Schweiz. Bern, 2000. Zum Alkoholkonsum im späten Zarenreich: *Boris Segal*. Russian Drinking. Use and Abuse of Alcohol in Pre-Revolutionary Russia. New Brunswick (NJ) 1987; *Stephen White*. Russia goes dry. Alcohol, state and society. Cambridge, 1996.

¹⁰ Alfred Gysin, Brief vom 2./15. Juni 1907.

¹¹ Alfred Gysin, Brief vom 14./27. Januar 1907. Es handelt sich um das Buch August Forel: Die sexuelle Frage: Eine naturwissenschaftliche, psychologische, hygienische und soziologische Studie für Gebildete, München (4./5. Auflage), 1906.

¹² Alfred Gysin, Abschrift des Tagebuchs (vermutlich von seinem Sohn Hans-Rudolf Gysin), Familienarchiv Gysin.

¹³ Brief vom 25. Februar / 10. März 1907.

¹⁴ Brief vom 17. / 30. April 1907.

¹⁵ Brief vom 29. April / 12. Mai 1907.

¹⁶ Alfred Gysin, Brief vom 14./27. Januar 1907. — Nach dem Konsumentenpreisindex (KPI) entspricht dieser Wert ungefähr 1'598 Franken im Jahr 2009. Berechnungsgrundlage: The Swiss Historical Money Value Converter, swistoval.ch [14. August 2019].

¹⁷ Carsten Goehrke: Auswandern — Einwandern — Rückwandern. Schweizer in Russland und Russen in der Schweiz vom 17. Jahrhundert bis heute, in: *Eva Maeder, Peter Niederhäuser* (Hg.). Käser, Künstler, Kommunisten. Vierzig russisch-schweizerische Lebensgeschichten aus vier Jahrhunderten, Zürich, 2009, 15–28.

¹⁸ Abschrift des Tagebuchs von Alfred Gysin, 24.

¹⁹ *Theodore H. Friedgut*: Iuzovka and Revolution, 2 vols., Princeton 1989–1994; *Charters Wynn*. Workers, Strikers and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in late imperial Russia 1870–1905, Princeton, 1992; *Tanja Penter*. Prolog: Die Industrialisierung des Donbass — Grundzüge der wirtschaftlichen und demographischen Entwicklung, in: dies.: Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953, Essen, 2010, 23–38; *Volodymyr Kulikov*. Industrialisation and Transformation of the Landscape in the Donbas from the late nineteenth century to the early twentieth century. In: *Martin Zückert, Heidi Hein-Kircher*. Migration and Landscape. Changes in East Central Europe in the 19th and 20th Century. Göttingen, 2016, 57–82.

²⁰ *Rainer Linder*. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914. Industrialisierung und soziale Kommunikation im südlichen Zarenreich, Konstanz, 2006.

²¹ Alfred Gysin, Brief vom 7/20. Oktober 1906.

²² Alfred Gysin, Brief vom 13/26. September 1906.

²³ Alfred Gysin, Brief vom 29. April / 12. Mai 1907.

²⁴ Alfred Gysin, Briefe vom 19. Mai / 1. Juni 1907 und 2./15. Juni 1907.

²⁵ Alfred Gysin, Brief vom 29. April / 12. Mai 1907.

²⁶ Alfred Gysin, Brief vom 20. August / 2. September 1907.

²⁷ Alfred Gysin, Brief vom 19. Mai / 1. Juni 1907.

²⁸ Alfred Gysin, Brief vom 13/26. September 1906.

²⁹ Brief vom 19. Mai / 1. Juni 1907.

³⁰ *Kenneth Bertrams, Nicolas Coupain, Ernst Homburg*. Solvay. History of a Multinational Family Firm, 107.

Євген Бершеда

член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук,
Надзвичайний і Повноважний Посол України
в Швейцарській Конфедерації (2000–2004),
директор Інституту законодавства Верховної Ради України,
Київ, Україна, (e.bersheda@gmail.com)

ЛОЗАННА–КИЇВ: ПОВЕРНЕННЯ СЕРЖА ЛИФАРЯ

Анотація. Стаття Надзвичайного і Повноважного Посла України в Швейцарській Конфедерації новітньої доби Євгена Бершеди містить інформацію про видатного українця, легендарного хореографа, головного балетмейстера та директора паризької «Гранд Опера», письменника та художника Сергія (Сержа) Лифаря. У публікації використано матеріали та інтерв'ю з графинєю Ліліан Алефельд, яка була спадкоємицею творчого доробку митця. Автор описує особливо цінні предмети та документи, що наразі зберігаються у Національному музеї історії України, Національній бібліотеці Парижу, Національному центрі Жана Мулена, Інституті Шарля де Голля; висвітлює цікаві факти та подробиці з життя видатного митця, які відкрила графиня Алефельд у розмовах з представниками Посольства України у Швейцарії; досліджує зв'язки відомого українця з такими видатними діячами, як Марк Шагал, Пабло Пікассо, Макс Ернст, Жан Кокто.

Ключові слова: творчі здобутки, спадщина, колекції, Лозанна, українська ідентичність, непересічний внесок.

Eugene Bersheda

Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Doctor of Economic Sciences,
Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Ukraine
to the Swiss Confederation (2000–2004),
Director of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine,
Kyiv, Ukraine, (e.bersheda@gmail.com)

LOSANNA–KYIV: RETURN OF SERGE LIFAR

Abstract. The article by Yevhen Bersheda, the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to the Swiss Confederation (2000–2004), contains information about the outstanding Ukrainian, legendary choreographer, chief choreographer and director of the Paris Grand Opera, writer and artist Serhii (Serge) Lyfar. The publication uses materials and interviews with Countess Lillian Alefeld, who was the heiress to the artist's works. The author describes especially valuable objects and documents currently stored in the National Museum of History of Ukraine, the

National Library of Paris, the Jean Moulin National Centre, the Charles de Gaulle Institute; highlights interesting facts and details from the life of the outstanding artist, which were revealed by Countess Alefeld in conversations with representatives of the Embassy of Ukraine to Switzerland; explores the connections of the famous Ukrainian with such prominent figures as Marc Chagall, Pablo Picasso, Max Ernst, Jean Cocteau.

Key words: creative achievements, heritage, collections, Lausanne, Ukrainian identity, outstanding contribution.

Серед видатних українців, відомих своїм внеском до європейської та світової цивілізації, визначне місце посідає Сергій Михайлович (Серж) Лифар. 18-річним юнаком 1923 року він нелегально емігрував із СРСР, дістався Парижу, ставши згодом зіркою світового балету та пішов із життя 1986 року у Лозанні, де мешкав останні п'ять років. Творчим здобуткам та особистій долі митця, який остаточно повернувся до Києва лише після перетворення його рідного міста на столицю незалежної України присвячено чимало публікацій, а у Національного музею історії України 2003 року було розгорнуто унікальну виставку «Серж Лифар. Життя для танцю», яка стала екскурсійним об'єктом міжнародного значення. На жаль, 2015 року виставка була розформована, а її експозиція — переміщена до фондосховищ.

Легендарний хореограф, головний балетмейстер та директор паризької «Гранд Опера», письменник та художник С. Лифар був пристрасним колекціонером, архівістом та бібліофілом. Вдова митця графиня Ліліан Алефельд подарувала Україні велику частину особистої спадщини С. Лифаря. Саме вона як єдина його спадкоємиця передавала свій дарунок 2002 року Посольству України у Швейцарії, а 2007 року — Постійному представництву України при Європейському відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві. Отримані дипустановами предмети і документи (понад 1200 найменувань) було переміщено до Національного музею історії України та, відповідно до умов дарчої, виставлено у спеціально виготовлених вітринах в експозиції, яка носила ім'я Сержа Лифаря та містила його живописні та скульптурні портрети, сценічні костюми, роботи видатних художників, особисті речі, нагороди, театральні афіші, фотографії, переписку, а також численні зразки живопису, автором яких був С. М. Лифар. 2003 року за ініціативою Посольства України, у Лозанні, на березі Женевського озера, урочисто відкрито пам'ятник Сержу Лифарю. У ті роки мені було доручено керівництво дипломатичними установами нашої держави: спочатку — у Берні, а згодом у Женеві.

Слід зазначити, що Україну і Швейцарію поєднує особливе ставлення до вшанування пам'яті Сергія (Сержа) Лифаря. Єдиний після еміграції

приїзд всесвітньо відомого митця до радянського Києва відбувся 1961 р., а у швейцарських містах Монтрьо, Гліоні, Женеві, Лозанні та Цюріху він бував у 1923, 1928, 1931, 1952, 1954, 1956, 1971 та в інші роки.

Музейні установи і бібліотеки двох країн стали місцем зберігання реліквій, архівів, книг та особистих речей із спадщини Сержа Лифаря. Частину своєї колекції театрального живопису, книг, періодики, афіш, переписки, фотографій, партитур С. Лифар наприкінці життя 1986 року передав місту Лозанна. Після смерті митця графиня Алефельд подарувала Україні велику частину його особистої спадщини: Київській бібліотеці імені Лесі Українки — біля 2 тисяч видань з його книгозбірні; музею історії Києва — фрагменти переписки митця, афіші; Музею історичних коштовностей України, за посередництва дружини колишнього Президента України Л. Д. Кучми, — найвищу нагороду світового балету «Золоту пуанту». Особливо цінні предмети і документи потрапили до Національного музею історії України.

Під час підготовки відрядження до Швейцарії мені стало відомо, що, після отримання Україною частини колекцій С. Лифаря, їх передача зупинилася, а єдиним розпорядником спадщини митця була на той час мешканка Лозанни Ліліан Алефельд. Саме вона врешті решт обрала Київ для зберігання та експозиції мистецьких колекцій і особистих речей видатного українця. Графиня Алефельд мала поважний вік, але була дуже енергійною світською особою, яка звикла завжди перебувати у центрі уваги, була цікавою співрозмовницею і жваво обговорювала політичні новини з України, Швейцарії та Франції. Вільно володіючи багатьма мовами, вона знала навіть декілька фраз російською.

Коли за ініціативою Посольства України у Швейцарії готувалося нагородження пані Алефельд державною нагородою — орденом Княгині Ольги, заповнювався відповідний формуляр. Постало не дуже делікатне питання щодо року народження жінки. У відповідь графиня сказала: «Пане Посол, тримайтеся міцніше за Вашого стільця. Я народилася 1914-го». Це було 2002 року, і вона дійсно виглядала молодше за свій вік. Тоді ж з'ясувалося, що за наполяганням свого батька, якого Ліліан шанувала і часто згадувала, майбутня подруга С. Лифаря у молоді роки навчалася живопису у Мюнхені. Заможна людина, графиня мешкала у 5-зірковому лозаннському готелі «Beau-Rivage», розташованому на мальовничому березі Женевського озера, а колекції С. Лифаря знаходилися у її квартирі неподалік. На моє запитання щодо причини постійного проживання в готелі Л. Алефельд пояснила, що це дозволяє користуватися всіма побутовими послугами і менше відчувати свою самотність.

Ліліан походила із родини шведського промисловця Нюмберга, її сестра у поважному віці померла у Сполучених Штатах Америки, а

власних дітей у графині не було. Прізвище Алефельд та аристократичний титул супутниця С. Лифаря отримала свого часу, одружившись із сином Прем'єр-міністра Данії. Фактично вона була громадянкою світу та подовгу мешкала у таких різних країнах, як Франція, Єгипет та Непал. Завдяки Сержу Лифарю його супутниця спілкувалася з художниками, артистами, письменниками, талант яких сягав світового рівня, в тому числі з кола російської еміграції. Вона ніколи не зустрічалася з С. Дягилевим, але пам'ять про нього не надто шанувала. Передаючи Посольству, згодом виставлений в експозиції Національного музею історії України саквояж і деякі особисті предмети відомого театрального та художнього діяча, які залишилися у С. Лифаря після смерті 1929 р. засновника «Русских балетов», супутниця життя нашого співвітчизника пожартувала: «Я боюся цих речей, здається, звідти ось-ось вискочать чорти...». Не лише Україна та місто Лозанна, але й інші інституції та музеї світу отримали архіви Сержа Лифаря: Національна бібліотека Парижу, Національний центр Жана Мулена, Інститут Шарля де Голля, а також «Большой театр», бібліотека імені Леніна, бібліотека театру Ла Скала та інші. Після смерті С. Лифаря Ліліан Алефельд присвятила життя збереженню його пам'яті та поширенню хореографічної спадщини митця. Саме це, на мій погляд, було рушійним мотивом у прийнятті рішень щодо передачі колекцій Сергія Лифаря Україні. Водночас, це сталося лише після того, як вона повірила у можливість їх надійної та професійної презентації на Батьківщині свого друга та супутника.

Зусиллям Посольства сприяли тодішній Міністр культури України Юрій Богущкий, очільник Головного управління культури Київської міськдержадміністрації Олександр Биструшкін, голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон Олександр Федорук. В якості аргументів було використано й карбування, за ініціативою Посольства, пам'ятної монети та випуск поштової марки на честь С. Лифаря. Щоправда, із цією маркою трапився конфуз, оскільки зображений на ній чоловік вийшов несхожим на С. Лифаря, на що Л. Алефельд, без зайвих церемоній, відреагувала: «Це не він...». Вона прагнула до максимальної концентрації колекції свого кумира. Вимогою Л. Алефельд до української сторони було те, що об'єкти мають бути виставлені у державному музеї, експозиція носитиме ім'я Сержа Лифаря, а також що колекції ні в якому разі не можуть бути подаровані, продані, позичені або переміщені. Яюсь під час передачі спадщини С. Лифаря, графиня зауважила: «Не хочу, щоби після моєї смерті все це розійшлося по консьержкам...».

Під час наших бесід спадкоємиця видатного танцівника розповідала про його ностальгію, про відданість пам'яті юності та родинним зв'язкам,

синівські почуття, прив'язаність до двох братів і сестри, які врешті решт опинилися у Франції та потребували підтримки з боку славетного родича. І хоча сам митець не був заможною людиною, його рідні таку підтримку відчували. Запам'ятався випадок із братом Сергія Михайловича, про який розповіла графиня. У Парижі він намагався самоствердитися в якості художника, та виставив на продаж свої роботи в одному із виставкових залів. Проте, попиту на них не було ніякого, що дуже засмучувало автора. Дізнавшись про це, С. Лифар анонімно купив декілька картин, не повідомивши про це братові. Зі свого боку, той поділився радістю свого «успіху», але так і не дізнався, хто ж був справжнім покупцем його творів...

Надзвичайно зворушливою була розповідь Л. Алефельд про те, як вони разом із Сергієм Михайловичем 1961 р. відвідували могили його батьків на Байковому цвинтарі у Києві, а також помешкання на вулиці Ірининській, де жив він та його родина. За спогадами графині, останніми словами вмираючого у лозанському готелі «Beau-Rivage» видатного танцівника і хореографа були: «Ліліанушка, не забувай Київ...».

У Національному музеї історії України зберігається фотографія Сержа Лифаря у вишиванці, на якій він, разом з Л. Алефельд, 1964 року зустрічався у Парижі із тодішнім директором Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Цікаво, що на цьому ж фото можна побачити людину з емігрантського оточення митця, — князя Фелікса Юсупова, який був одним із учасників убивства Г. Распутіна. Видатний танцівник підкреслював свою українську ідентичність, хоча у Росії та Франції його й досі нерідко називають росіянином. Киянин С. Лифар безсумнівно належав до світової хореографічної еліти, в тому числі до її російської та французької шкіл, але це не заважало митцеві зберігати незмінну прив'язаність до Києва, Дніпра, української природи та фольклору. Не випадково перший ліричний балет, постановником якого був 27-річний хореограф, називався «На Дніпрі».

Відданість С. Лифаря спогадам про Батьківщину як ніхто знала і враховувала Ліліан Алефельд. Супутниця митця створила фундацію Сержа Лифаря, яка існує і досі, та з 1994 р. спонсорувала проведення у Києві Міжнародного конкурсу балету імені Сержа Лифаря, а з 1995 р. — фестивалю «Серж Лифар де ля данс». На жаль, після смерті графині 2008 р. у Лозанні, традиція спонсорування мистецьких подій в Україні, присвячених С. Лифарю, припинилася, а сам фестиваль переїхав до Донецька, де ним опікувався відомий український артист балету Вадим Писарєв. Війна з Росією на Донбасі змусила цього керівника Донецького національного академічного театру опери і балету виїхати з рідного міста.

Для передачі колекцій С. Лифаря Україні і 2002, і 2007 року використовувалася невеличка лозаннська квартира Л. Алефельд, вщент заповнена архівами та особистими речами митця. Дипломати Посольства у Швейцарії, а згодом Постійного представництва України у Женеві ретельно записували, що передавалося до переліку, який включав сотні найменувань з архівної спадщини С. Лифаря: особисті речі, скульптурні та живописні портрети, сценічні костюми, афіші, нагороди, пам'ятні медалі, листування з рідними, а також предмети, пов'язані з іменами С. Дягілева, А. Павлової, Ф. Шаляпіна, Л. Бакста, Коко Шанель та іншими. За орієнтовною оцінкою запрошеного Л. Алефельд представника аукціону Sotheby's у Женеві, вартість лише тієї частини її дарунку, яку було передано 2002 року, сягала 2 млн. фунтів стерлінгів. Згодом отримане перевозилося до Києва засобами наших бернської і женеvської дипустанов та приймалося керівництвом Національного музею історії України.

На жаль, у «женеvський» період моєї роботи у Швейцарії графиня все більше хворіла та не встигла завершити передачу Україні свого дарунку. Після того, як Л. Алефельд пішла з життя, залишки колекцій було 2012 р. виставлено її розкиданими світом спадкоємцями на аукціоні у Женеві. Більше 300 малюнків, гравюр і картин Марка Шагала, Пабло Пікассо, Макса Ернста, Олександра Бенуа, 3000 фотографій, невідомі малюнки та рукописи Жана Кокто було продано більше як за 7 млн доларів США. Всі ці всесвітньо відомі митці складали близьке оточення Сергія Лифаря, а їхні твори потрапили до його колекцій тому, що були так або інакше пов'язані із дружною і співпрацею авторів із нашим видатним співвітчизником. Для України надзвичайно важливими є конкретні свідчення історичної присутності у культурному просторі Європи і світу, яскравим прикладом чого є творчість Сержа (Сергія) Лифаря, яка у СРСР замовчувалася, а за кордоном ототожнювалася з Францією та, донедавна, з Росією.

Швейцарія і всесвітньо відома Лозанна є чудовим майданчиком для увічнення непересічного внеску українців до світової культури, а постать С. Лифаря — його чи не найяскравішим прикладом. Водночас, будь-якій країні нелегко отримати дозвіл на вшанування пам'яті співвітчизника у Швейцарії, де бували більшість знаменитостей з усього світу. У випадку із С. Лифарем, мерія Лозанни з розумінням поставилася до ініціативи Посольства та допомогла підібрати престижне місце для спорудження монументу на набережній Женеvського озера. На мій погляд, значною мірою це сталося тому, що С. Лифар досить довго мешкав у Лозанні і помер лозанцем, перед цим передавши місту значну частину своїх архівів.

В Україні Посольство підтримала столична держадміністрація та особисто міський голова Олександр Омельченко, а Київрада профінансувала проєкт. Виготовлена у Київських художніх майстернях символічна бронзова фігура Лифаря-Ікара, постамент та меморіальна дошка з українського граніту, роботи українського скульптора Володимира Чепелика зусиллями Посольства України були перевезені до Лозанни. Відкриття монументу відбулося за участі Ліліан Алефельд-Лорвіг. В урочистостях брав участь славетний хореограф Моріс Бежар, балетна труппа імені якого постійно перебуває в Лозанні. На церемонію він прийшов на милицях, тому що лікував зламану ногу. Символічно, що коли меру Лозанни не вдалося з першої спроби звільнити монумент від покривала, М. Бежар, який високо цінував талант С. Лифаря, але не був його однодумцем у хореографії, власноруч допоміг меру, скинувши покривало своєю милицею.

Замість епілогу

Директор Національного музею історії України Тетяна Сосновська, у вересні 2015 р., пояснюючи розформування виставки «Серж Лифар. Життя для танцю» та переміщення її до фондосховищ, розповідала про плани осучаснення експозиції до кінця 2016 р. На наш погляд, варто було би розглянути можливість передачі дару графині Л. Алефельд Музею історії міста Києва. Йдеться про створення на його базі стаціонарного меморіального музею Сергія Лифаря із долученням вже наявних у ньому фондів із спадщини митця.

УКРАЇНЦІ В ШВЕЙЦАРІЇ

УДК 930.2:341.462.2:(-054.72) (477+494)”1876/1921”

Ігор Гирич

доктор історичних наук, завідувач відділу
джерелознавства нової історії України
Інституту української історіографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України,
Київ, Україна, (ihor_hyrych@ukr.net)

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ У ШВЕЙЦАРІЇ

Анотація. У статті йдеться про визначних українських суспільно-культурних діячів і політиків, котрі впродовж 1876–1921 рр. мешкали в Швейцарії як політичні емігранти; про діяльність української друкарні в Женеві, Спілки визволення України в Лозанні та працю в Женеві й Люцерні голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського і його Комітету незалежної України. Українська друкарня в Женеві, якою керував Михайло Драгоманов, мала важливе значення для ознайомлення світу з Україною. Разом з М. Драгомановим в Женеві працювали його однодумці: економіст Сергій Подолинський, галицький соціаліст Михайло Павлик, співпрацювали В. Антонович, В. Липинський, Л. і О. Юркевичи, численні представники родини Чикаленків, Є. Бачинський та ін. Друкарня існувала до 1918 р. У Швейцарії друкувалися перший не залежний від царської цензури український суспільно-політичний журнал «Громада», низка неперіодичних видань і прокламацій; після поразки Першої російської революції розпочав свою роботу майбутній лідер української громади у цій країні — публіцист і церковний діяч Євген Бачинський. У 1909–1921 рр. він, переселившись з Франції, спочатку познайомився з друкарем М. Драгоманова Антоном (Кузьмою) Ляхощьким, а згодом долучився до діяльності СВУ у Швейцарії. Революційна українська партія та Українська робітнича соціал-демократична партія використовувала Швейцарію як плацдарм для діяльності лідерів есдеків Л. Юркевича, В. Винниченка, В. Степанківського, А. Жука. Перший з них жив і лікувався в Швейцарії та написав у Женеві свої теоретичні праці, які обґрунтовували самостійність УСДРП від російської соціал-демократії. Фактично Левко Юркевич саме в Швейцарії обґрунтував право України на творення окремої соціалістичної держави, закладаючи основи майбутнього націонал-комунізму 1920-х рр.

Ключові слова: українська громада в Швейцарії, політична еміграція, українська друкарня в Женеві Михайла Драгоманова, журнал «Громада», Українська робітничка соціал-демократична партія, Спілка визволення України.

Ihor Hyrych

Doctor of Historical Sciences, Head of the Department
for Source Studies of New History of Ukraine
of the Institute of Ukrainian History and Source Studies
named after M. Hrushevskiy of the NAS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine, (ihor_hyrych@ukr.net)

UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION OF THE LATE 19TH CENTURY — THE PERIOD OF THE LIBERATION MOVEMENTS OF 1917–1921 IN SWITZERLAND

Abstract. The article deals with prominent Ukrainian socio-cultural figures and politicians who lived in Switzerland in 1876–1921 as political emigrants; it describes the activity of the Ukrainian printing house in Geneva; the activities of the SVU (the Union for the Liberation of Ukraine) in Lausanne and the work in Geneva and Lucerne of Mykhailo Hrushevskiy, the Chairman of the Central Council of Ukraine, and his Committee of Independent Ukraine (KNUK). The Ukrainian printing house in Geneva, headed by Mykhailo Drahomanov, was important for the acquaintance of the world with Ukraine at that time. Together with M. Drahomanov, his fellows worked in Geneva: economist Serhii Podolynskiy, Galician socialist Mykhailo Pavlyk. V. Antonovych, V. Lypynskiy, L. Yurkevych and O. Yurkevych, numerous representatives of the Chykalenko family, Ye. Bachynskiy and others also cooperated with the printing house. The printing house existed until 1918. The first Ukrainian socio-political magazine 'Hromada', independent of tsarist censorship, was published in Switzerland, as well as a number of other books, non-periodicals, and proclamations. Yevhen Bachynskiy, the future leader of the Ukrainian community in this region, a prominent publicist and church figure, began his work in Switzerland, after the defeat of the First Russian Revolution. In 1909–1921, after moving from France, he first met Anton (Kuzma) Liakhotskiy, the printer of M. Drahomanov, and later joined the activities of the SVU in Switzerland. The Revolutionary Ukrainian Party (RUP) and the Ukrainian Social Democratic Labour Party (USDLP) used Switzerland as a springboard for the activities of the leaders of the Social Democrats L. Yurkevych, V. Vynnychenko, V. Stepankivskiy, and A. Zhuk. The first of them lived and received treatment in Switzerland. He wrote in Geneva his most important theoretical works, which substantiated the independence of the USDLP from the Russian social democracy. In fact, it was in Switzerland that Levko Yurkevych substantiated Ukraine's right to create a separate socialist state, laying the foundations for the future national communism of the 1920s.

Key words: Ukrainian community in Switzerland, political emigration, Mykhailo Drahomanov's Ukrainian printing house in Geneva, the Hromada magazine, Ukrainian Social Democratic Labour Party, Union for the Liberation of Ukraine.

Швейцарська конфедерація у XIX ст. слугувала для української еліти еталоном розв'язання національного питання та прикладом федеративного вирішення міжнаціональних взаємин¹. Її ставили за взірць вирішення подібних проблем у централістичній Російській імперії. Політична свобода зробила зі Швейцарії в цей час центр європейської політичної еміграції. Велика частка російської еміграції припадала на українців. Звернули на неї погляд і діячі Київської громади, коли після Емського указу постала проблема позацензурного вільного слова для ознайомлення світу з українським питанням. Ця справа лягла на плечі Михайла Драгоманова.

М. Драгоманов і його співробітники та «Українська друкарня» в Женеві

Заборонні циркуляри 1876 р. унеможливлювали проведення пропаганди українського національного відродження в межах Росії. Відтак для ведення наукової праці і публіцистичної пропаганди Київська громада постановила скерувати за кордон одного з її лідерів Михайла Драгоманова. Оскільки він втрачав можливість заробляти гроші на родину як приват-доцент університету Св. Володимира, Громада бралася виплачувати утримання 1200 руб. місячно. Яків Шульгин зобов'язувався віддати свій спадок у 12 тис. руб. (великі як на той час гроші) на організацію української друкарні².

До Швейцарії М. Драгоманов уперше потрапив навесні 1873 р., перебуваючи у трирічному науковому відрядженні до наукових центрів Європи. Півтора місяці він прожив у Цюриху. В 1872–1873 рр. це університетське місто стало центром російського студентства, яке навчалось в місцевій політехніці та університеті. Всього в Цюриху налічувалося понад 250 студентів з Російської імперії, з них 103 жінки (місцева вища школа була єдиною, що допускала їх до навчання поряд з чоловіками). Ледь не половину цих студентів складали вихідці з українських міст. Зі студентською молоддю (до неї належали «українці та галичани») велась активна робота зі згуртування емігрантів, зокрема Сергієм Подолінським — видатним українським соціалістом, першим економістом, людиною, яку поважали засновники міжнародного соціалістичного руху К. Маркс і Ф. Енгельс. У Цюриху в вимушеній еміграції опинилися соціалісти та революціонери різних напрямків. Вони об'єднувались у політичні угруповання, засновували видання та друкували їх, щоб нелегально

переправляти до Росії. До Цюріха переїхав головний пропагандист і теоретик російського революційного народництва Петро Лавров, що розпочав діяльність у Лондоні, співпрацюючи з К. Марксом і Ф. Енгельсом, і видавав там часопис «Вперед». З ним налагодили контакти С. Подолинський і М. Зібер. Поряд існували організації, утворені за національними ознаками, — польські, єврейські, фінські, вірменські, які мали свої інфраструктури. Політична еміграція була значним чинником політичного життя Російської імперії. В таку бурхливу атмосферу потрапив М. Драгоманов³.

Зі знайомством з цюріхською студентською громадою Михайло Грушевський пов'язував радикалізацію поглядів М. Драгоманова⁴, котрий доти був, на його думку, культурником і вважав головним завданням ширення культурної бази українського руху, тобто поділяв постулати Київської громади, зокрема В. Антоновича та О. Кониського. Після Цюріху М. Драгоманов став політиком, взяв на себе виконання «місії». Цією місією академік вважав намагання першого українського соціаліста відірвати українську молодь від спокусливого впливу російського соціалізму, який закривав перед нею дорогу до національного життя і довершував її денаціоналізацію. М. Грушевський писав: «Трудне становище й самого Драгоманова, що тяжіння української молоді до сього “російського соціалізму”, як він його згідно називав, старався протиставити, з одного боку: європеїзоване і соціалізоване українство, очищене від усяких пережитків національного романтизму і народництва, з другого боку — західноєвропейський “правдивий і науковий” соціалізм на місце соціал-революційних утопій “російського соціалізму”. Се дуже трудне становище закінчилося відомим розривом Драгоманова з революційними російськими кругами — тяжким і болючим — та повним рішучим зворотом у бік політичного еволюціонізму від того революційного напрямку, який Драгоманов був узяв у 1873–1875 рр. під натиском сього руху молодіжі»⁵.

Ставлення М. Грушевського до М. Драгоманова з часом змінилося: від критики і майже заперечення позитиву до цілковитого схвалення й агіографії. Спочатку М. Грушевський як відпоручник у Львові В. Антоновича та О. Кониського негативно оцінював вплив М. Драгоманова на український рух у цілому і на Галичину зокрема. Він бачив негатив для галичан і наддніпрянців космополітизму М. Драгоманова і нехтування ним народовської партії в Західній Україні як, на думку Михайла Петровича, реакційної і клерикальної сили. Ще й на початку ХХ ст. він вважав, що російський лібералізм допикатиме українцям інтернаціоналістичним («євангелієм» М. Драгоманова. Бо ж лідер політичного українства сподівався визволити Україну за допомогою російської демократії. Саме у переконуванні російської демократії у важливості українського питання

проминули роки женевської еміграції М. Драгоманова. Проте з часом змінювалася і міжнародна кон'юнктура. М. Драгоманов став актуальним для українського руху в часи Української революції, коли збройно не вдалося визволитися з-під пресу більшовицького російського централізму. М. Грушевський потрапив сам до Швейцарії, викинутий більшовизмом з України, і провів паралель із соціалістичним гуртком М. Драгоманова у Женеві 1870–1880-х рр. Після самостійництва уенерівського часу знову актуальним ставав федералізм М. Драгоманова. Знову на порядок денний української політики вийшло завдання домовленостей з «червоними» росіянами, що свого часу робив М. Драгоманов. Так само актуальними ставали думка про дійсний — європейський соціалізм, за який виступав М. Драгоманов, і боротьба із псевдосоціалізмом догматичного і тоталітарного типу російського зразка, за який ратували більшовики. Для України виявилася знову потрібною «місія Драгоманова» — долучення України до європейського соціалізму та відхід від радикальних практик російського лівацтва. У 1921 р. про нехтування українським націоналізмом О. Барвінського — Ю. Романчука М. Драгомановим М. Грушевський вже не згадував.

Отже, спершу М. Драгоманов радикалізувався під впливом перебування у Швейцарії, але, після вбивства народовольцями російського царя Олександра II, він у тій-таки Швейцарії став прихильником європейського конституалізму та еволюціонізму і розірвав зв'язки не лише з російськими революціонерами, а й з лідерами Київської громади О. Кониським, В. Антоновичем, П. Житецьким, які воліли орієнтуватися на російські обставини життя та на вузькі рамки національного культурництва.

Як посланець наддніпрянської України для ведення української пропаганди в Європі М. Драгоманов приїхав до Швейцарії 1876 р. На цей раз він опинився в Женеві, де прожив неповних 14 років, до 1889 р. З Женевою пов'язаний розквіт публіцистичної творчості зачинателя українського соціалізму. Тут були написані суспільно-політичні твори, які зробили його мислителем світового масштабу. Як редактор М. Драгоманов видав п'ять томів збірника «Громада» (1878, 1879, 1882) та два томи часопису «Громада» (1881). У кожному номері друкувалися його твори. Вийшли в світ окремі його книжки: «Турки внутренние и внешние» (1876), «Про те, як наша земля стала не наша» (1877), «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877), «Внутреннее рабство и война за освобождение» (1877), «Пропащий час. Українці під московським царством (1654–1876)» (1877), «Нові українські пісні про громадські справи» (1714–1880)» (1881), «Вільна Спілка — Вольный Союз» (1881), «Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-

социальной программы» (1884), «“Народная Воля” и централизация революционной борьбы в России» (1882), «Учащаяся молодежь и политическая агитация» (1882), «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.», ч. 1–2 (1883, 1885). У 1881–1883 рр. у редактованому ним тижневику російських соціалістів-революціонерів «Вольное слово» було надруковано найкращий (на думку більшості знавців творчості М. Драгоманова) його політичний памфлет «Историческая Польша и великорусская демократия». В останніх роках перебування М. Драгоманова у Женеві в газеті «Свободная Россия» В. Бурцева і В. Дебогорія-Мокрієвича вийшли 1889 р. його праці «Земский либерализм в России (1858–1883)» та «Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд». Загалом у Женеві М. Драгоманов написав і видав зі своїми передмовами та коментарями 56 книжок.

Швейцарська дійсність увиразнювала найбільші вади російського ретроградного суспільства, його ставку на імперський тиск на національні околиці держави, централізм і нетерпимість до революціонерів, невизнання права недержавних націй на свій культурний розвиток. Швейцарія давала чудові зразки викорінення суспільних болячок не силою зброї і терором, а шляхом еволюційного розвитку культури і суспільства. Суспільній атмосфері у цій країні передусім ми маємо бути зобов'язаними появою українського конституалізму, модерної демократії та еволюціонізму, носієм яких в нашій суспільній думці був М. Драгоманов.

Жили у Женеві Драгоманови дуже скромно. Мали квартиру із трьох невеликих кімнат, одна з яких слугувала кабінетом ученому. Покоївок наймати грошей не було. Прибиральниць запрошували лише за крайньої потреби. У 1930 р. з ініціативи Євгена Бачинського на будинку, де жив М. Драгоманов, було встановлено меморіальну дошку. На відкриття дошки зійшлася вся місцева українська громада та швейцарці, а також представники французької суспільної думки, громадські діячі, політики й науковці — щирі шанувальники творчого генія видатного українця.

Син М. Драгоманова Світозар вважав, що думка М. Драгоманова, всеєвропейський федералізм є нічим іншим як передбаченням постанови спочатку Ліги націй, а згодом ООН і Європейського Союзу, що об'єднав національні держави в єдиний союз націй. Федерація нового типу, коли не заперечуються політичні державні кордони, а відбувається об'єднання держав на спільних європейських цінностях, була тим, до чого закликав М. Драгоманов Європу ще за 50 років перед Першою світовою війною й задовго до постанови Європейського Союзу. М. Драгоманов не встиг дожити до тих часів, коли прагнення до самостійництва в українців вирило в окремих потужний політичний рух і можна було говорити про

всеевропейський федералізм, який би вже не зачиняв двері перед українською політичною окремішністю.

Українська друкарня в Женеві

Женева була центром російського вільного друку ще з 1860-х рр. Значною подією для цього міста став вихід у 1868 р. останніх номерів «Колокола» О. Герцена й М. Огарьова та зшитків «Полярной звезды» у єдиній тоді позацензурній емігрантській друкарні. Вільна російська друкарня Герцена, перевезена з Лондона, перейшла до рук поляка Л. Чернецького. В ній працював складачем і був співвласником Агапій Гончаренко — один з перших українських політемігрантів, майбутній засновник американської російськомовної газети «Свобода» на Алясці. У Женеві вийшли друком перше видання творів Герцена та два томи його «Былого и дум». До цього періоду належить і діяльність М. Драгоманова. Два роки знадобилося для створення вільної української друкарні-видавництва і налагодження випуску першого українського політичного періодичного видання за кордоном «Громада»⁶.

Впродовж 1876–1919 р. в українській друкарні в Женеві було надруковано 112 назв книжок, брошур і т. зв. «метеликів». Українською мовою вийшло 37 видань, російською — 71, білоруською — 1, французькою — 3. За час перебування М. Драгоманова в Женеві з'явилося 69 назв видань. Найпродуктивнішими роками діяльності друкарні були 1877–1879 та 1880–1881, коли в рік виходило по 10–12 книжок. Крім «Громади», головного видання Української друкарні, тут виходили і російські часописи, в яких брав участь М. Драгоманов або як автор, або як редактор. Зокрема у 1878 р. тут друкувався щомісячник «Община» (вийшло 9 чисел), тижневик «Вольное слово» (52 числа редагував Мальшинський, а 9 чисел вийшли за редакцією М. Драгоманова). У 1889–1900 рр. в Українській друкарні видавався сербський двотижневик «Слобода». У 1889 р. вийшло три числа «Свободной России» В. Бурцева і В. Дебогорія-Мокрієвича. У 1899–1900 рр. друкувався орган релігійної секти духоборів «Свободная мысль», який редагував П. Бірюков. Під час Першої світової війни останнім журнального типу виданням був неперіодичний орган УСДРП Левка Юркевича «Боротьба». У 1915–1916 рр. вийшло 6 чисел⁷. Цей орган стояв на проросійських позиціях і не підтримував СВУ, критикував останню за орієнтацію на Центральні держави. Інші міста Швейцарії, зокрема Лозанна, були центрами діяльності СВУ, де головну роль відігравав самостійник Євген Бачинський.

Крім творів М. Драгоманова, у женецькій українській друкарні друкувалися праці С. Подолинського «Про багатство і бідність» (1876), «Як де земля поділена і як би треба її держати» (1877), «Життя і здоров'я людей

на Україні» (1879). Мешкав він у Монпельє (Франція), але часто приїздив до Женеви. На його кошти було видано два числа «Громади», коли вона стала називатися часописом (до того часу це видання вважалося збірником).

Крім періодичних видань та творів, за визначенням М. Грушевського, «українського женеvського соціалістичного гуртка», з Української друкарні вийшла низка інших праць і книжок, що мали великий культурний резонанс в Україні і світі. В ній друкувався «Кобзар» Т. Шевченка з позацензурними творами. Він вийшов в зручному кишеньковому форматі та витримав кілька стереотипних перевидань. 1885 р. було видано російськомовну поему Т. Шевченка «Марія». Друкувалися твори товариша М. Драгоманова науковця і революціонера М. Жуковського, народника-пропагандиста Ф. Волховського, М. Павлика, В. Дебогорія-Мокрієвича, Л. Юркевича та ін., заборонений російською цензурою найкращий твір Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні» та «Люборацькі» А. Свидницького. Наклади «Громади» становили 1–2 тис. примірників. Приблизно такими ж були наклади інших видань. 1917 р. однією з останніх книг великого формату вийшла чи не найвагоміша теоретична праця лідера української соціал-демократії Галичини Володимира Левинського «Царская Россия и украинский вопрос».

У цей час в друкарні вірного прихильника М. Драгоманова Антона (Кузьми) Ляхоцького друкувалася низка прокламацій-«метеликів» СВУ пропагандистського характеру, відповідей на закиди російської соціал-демократії щодо зради. Зокрема тут вийшла відповідь В. Козловського на звинувачення Л. Троцького «По поводу инсинуаций Н. Троцкого в газете “Голос”», анонімний «метелик» «По поводу статьи Г. Алексинского в “Современном мире”», відозва Дмитра Донцова «До моїх політичних однодумців». Це були важливі матеріали для спростування інсинуацій російських шовіністів, які інкримінували СВУ служіння інтересам розвідок Німеччини й Австро-Угорщини. Діячі СВУ стверджували, що передусім виконують волю українського народу — прагнуть здобуття державної самостійності, що, на жаль, може реалізуватися передусім через допомогу Центральних держав.

Не всі книжки друкарні розходилися у продажі. На початок Української революції 1917–1921 рр. велика кількість видань М. Драгоманова залишилася нерозпроданою і зберігалася в льохах будинку, де жив К. Ляхоцький. Українська друкарня мала свої книжкові склади, зокрема у Базелі та французькому Ліоні.

Власне друкарня К. Ляхоцького/М. Драгоманова була передусім набірною зі шрифтами кириличними і латинськими. Антон (Кузьма) Ляхоцький здійснював набір текстів, а друк відбувався у стаціонарних

швейцарських друкарнях. На спеціальному возику він перевозив набрані сторінки на певну адресу до справжньої друкарні, а потім забирав звітти наклад.

В часи Першої світової війни Женева стала одним з центрів діяльності СВУ. До Лозанни переїхав Петро Чикаленко — син визначного мецената української культури Євгена Чикаленка. Він заклав у Лозанні українську книгарню СВУ при журналі Союзу «La Revue Ukrainienne». Петро Чикаленко як відпоручник таборів українських військовополонених зустрічався з К. Ляхоцьким і відібрав для таборових бібліотек по кілька примірників усіх книжок М. Драгоманова. Для Вецляра, Раштадта, Зальцведеля та Фрайштадта було відібрано 1203 книжок⁸. Отже, праці федераліста М. Драгоманова служили для вироблення самостійницької ідеології українських полонених — переважно селян. По два примірники книжок кожної назви продавалися в лозаннській книгарні СВУ під керівництвом П. Чикаленка, А. Зеліба, Є. Бачинського. Тому можна говорити, що постання паростків українського війська: синьожупанної і сірожупанної дивізій відбувалося за опосередкованої участі першої невідцензурної української друкарні ще 1870-х років...

Українська друкарня в Женеві існувала до 1919 р., коли М. Драгоманов виїхав до Софії. 1918 р. помер постійний і незмінний друкар К. Ляхоцький. За рік його дружина продала шрифти іншому слов'янському друкареві Женеві⁹. Істориком друкарні став видатний український культурний, церковний і політичний діяч у Швейцарії, публіцист і дипломат УНР, архієпископ УАПЦ Євген Бачинський (1885–1978).

Українські діячі Женеви, що були пов'язані з М. Драгомановим та його друкарнею

З М. Драгомановим до Женеви переїхала низка інших визначних українських інтелектуалів підросійської і підавстрійської України. Можливість недорого і у потрібній кількості надрукувати листівки притягала до Женеви і драгоманівської друкарні низку визначних українських громадсько-політичних діячів та інтелектуалів, вчених і публіцистів. Часто бували в Женеві Остап Терлецький, Іван Франко, Микола Ковалевський, Микола Зібер, Олександр Русов, Степан Степняк-Кравчинський, які потім підтримували з М. Драгомановим та його співробітниками тривалі листовні контакти. Замовлення на друк в українській друкарні розміщували лідер Київської громади та ідеолог українофільства історик Володимир Антонович; народоволець і учасник замаху на Олександра II, винахідник реактивного двигуна Микола Кибальчич; засновник і перший редактор першої української російськомовної газети на Алясці у США Агапій Гончаренко; хлопоман, товариш В. Антоновича й Т. Риль-

ського — Осип Юркевич; численні представники славної родини Чикаленків: Євген, Петро, Левко і Ганна; РУПівець та один з керівників повстання на панцернику «Потьомкін» Олександр Коваленко; один з найвидатніших українських белетристів ХХ ст. та лідер есдеків Володимир Винниченко; соціолог, пропагатор драгомановського федералізму майбутній академік УАН Богдан Кістяківський; публіцист, секретар газети «Рада», головний редактор найкращого книгознавчого журналу доби революції Василь Королів (Старий), брати Тимошенки — Степан і Володимир, всесвітньовідомий вчений в галузі будівельної механіки та відомий економіст; брати Шемети — дідичі з Полтавщини, видатні громадські діячі, перші самостійники Володимир і Микола; ціле гроно визначних есдеків, публіцистів і газетярів та кооперативних діячів: Володимир Степанківський, Андрій Жук, Дмитро Донцов, Володимир Левинський, Левко Юркевич, Маріан Меленевський; один з підписантів Берестейського договору 1918 р. Олександр Севрюк; культурний діяч, публіцист, син видатного художника митець Микола Ге (молодший); творець державницької історіографії та консервативної школи в національній філософії В'ячеслав Липинський. Останнього цікавила не стільки драгомановська друкарня, скільки місцевий університет, де по сусідству у Лозанні викладав соціологію знаменитий італійський філософ, творець теорії циркуляції еліт Вільфредо Парето.

Це дуже неповний список людей, що пройшли через драгоманівську друкарню майже за півсторіччя її існування. Безперечно, женевська друкарня в історії суспільної думки та історії національного книгознавства відіграла видатну роль і стоїть поруч з такими друкарнями, як друкарня НТШ у Львові або Петра Барського чи Стефана Кульженка в Києві.

Українська політична еміграція початку ХХ ст.

Українська політична еміграція початку ХХ ст. почала формуватися у часи поразки Першої російської революції, коли новий поліційний режим у царській Росії не дозволив залишатися в Україні й витискав з країни тисячі незгодних. Флагманом політичної боротьби українців за визволення була Революційна українська партія (РУП), що після прийняття до своєї програми соціалістичних постулатів з грудня 1905 р. стала Українською соціал-демократичною партією. РУП–УСДРП поставила на порядок денний завдання здобуття Україною державної незалежності і творення на етнічних територіях української нації, що перебували в Російській та Австро-Угорській імперіях, демократичної модерної української держави. Лідерами партії від початку були Дмитро Антонович, Левко Мацієвич, Михайло Русов, Панас Андрієвський, Олександр Коваленко. Згодом завдання партії вже як соціал-демократичної обмежилися

здобуттям автономії у складі Російської держави. На чолі її стали нові лідери Левко Юркевич, Микола Порш, Симон Петлюра, Володимир Винниченко. Проте і це були люди самостійницьких переконань. Багато з них людей пов'язали себе із Швейцарією як країною, де можна було провадити діяльність на користь України.

Майже одночасно до Швейцарії потрапила група діячів ЦК УСДРП: Володимир Винниченко, Володимир Степанківський, Андрій Жук, які тікали від судової розправи. А. Жук у своїх спогадах¹⁰ писав, що судовий розгляд діяльності українських есдеків мав відбутися у Києві в жовтні 1907 р. Всі троє були достатньо сильно, на думку жандармів, обтяжені гріхами, тому сподіватися на прихильність суду не було підстав, усім «світило» заслання до Сибіру, тому було прийнято рішення про втечу за кордон та організацію в еміграції друкарні для випуску нелегальної літератури. За їхній вихід з тюремного ув'язнення помірковані майновиті українські громадяни внесли заставу. На вокзалі у Києві проводжали А. Жука в далеку путь члени ЦК партії М. Порш і Б. Матюшенко. Інші члени УСДРП їхали за кордон з надією розпочати видання есдеківського журналу «Дзвін» літературно-публіцистичного характеру і підцензурного змісту. Гроші на це видання мав дати Л. Юркевич, який з батьками і дружиною перебував у Швейцарії. Батьки були дідами з Київщини, мали земельну посілість. Осип Юркевич, батько Левка, був відомим хлопманом, товаришем В. Антоновича, у зв'язку з одруженням сина заповів йому свої статки, які у великій кількості пішли на партійну справу, зокрема на видавничі цілі.

Спершу В. Винниченко, В. Степанківський і А. Жук отаборилися у Львові, мали зустрічі з місцевими соціал-демократами, які ще з початку 1900-х рр. допомагали з друком і перевезенням нелегальної партійної літератури з Галичини на підросійську Україну. У Львові на нарадах з галицькими соціал-демократами (В. Левинським, В. Старосольським, Л. Ганкевичем) було вирішено шукати фінансової допомоги серед українців Америки. Найбільше захоплений цією ідеєю був В. Винниченко, підтримуваний В. Левинським. Останній мав зв'язки з галичанами у США та Канаді.

Перед тим як потрапити до Америки, вони вирішили на якийсь час зупинитися в Юркевичів у Женеві (старого Юркевича — Осипа, тоді не було у Швейцарії). Та на львівському залізничному вокзалі перед виїздом у В. Винниченка викрали їхні спільні гроші. Приїхавши до Відня, група партійців мусила шукати допомоги в українського посла віденського парламенту соціаліста Семена Вітика. Той мешкав біля собору св. Стефана у самому центрі Відня і дав подорожнім кількост крон для переїзду до Женеви.

Переїхавши австрійський кордон, мандрівники бачили чудові гірські краєвиди Швейцарії, якими проходила місцева залізниця. Левко Юркевич зустрів партійних товаришів на женеvському вокзалі. Помешкання Юркевичів було тісне навіть для самої родини. Їх було шість осіб. У подружжя Левка і Марії Юркевичів народився син Юрій. Мати Л. Юркевича була дуже гостинною до приїжджих, однак, побачивши у себе в квартирі А. Жука, вона не виявила радощів, бо зрозуміла, що її гроші, які вона дала як заставу в розмірі 1000 руб. (дуже значну на ті часи суму) пропали. В домівці Юркевичів поселився лише В. Степанківський, він жив на горищі їхньої вілли. Першу ніч там на піддашші провели і В. Винниченко з А. Жуком. На другий день В. Винниченко винайняв у тихій, гарній околиці над річкою дві кімнати у великій віллі. У більшій, добре умебльованій кімнаті поселився В. Винниченко, меншу зайняв А. Жук. Грошей Вітика вистачило на перший завдаток. На харчі кошти позичав Л. Юркевич. Степанківський перебував на утриманні родини Юркевичів.

Перші дні пішли на оглядини пам'яток Женеви та її околиць, зокрема головної для них пам'ятки — друкарні М. Драгоманова. Серед того, що вони могли побачити, були лише старі каси з шрифтами, інше друкарське і палітурницьке приладдя, склад видань та архів з примірниками книжок, друкованих під грифом цієї друкарні. Усі речі з драгомановської друкарні показував товаришам К. Ляхоцький, бо друкарня була його фактичною власністю. Рештки видань М. Драгоманова у безладді містилися в темному закутку, по сусідству зі складальною.

Пізніше, вже в часах перебування у Відні, після приєднання Західної України до ССРСР, А. Жук знову в пам'яті повертався до часів перших відвідин Женеви і друкарні К. Ляхоцького. Його дивувало з відстані часу, що ніхто з трьох політемігрантів тоді не попросив для себе жодного з видань М. Драгоманова, а їх можна було одержати від Ляхоцького задурно. Тодішні есдеки майже не читали праць фундатора національного соціалізму, не цінували їх¹¹, орієнтувалися на думки батьків російської соціал-демократії, які завжди соціальну проблему ставили перед національною. А це замулювало джерела української соціальної думки, робило українських соціалістів сліпими рабами доктрини російського централізму під соціальним забарвленням¹². У канадському архіві А. Жука зберіглася його стаття «Сергій Подолинський, піонер українського соціалістичного руху» (з нагоди 75-літньої річниці появи друком першої українсько-соціалістичної брошури і столітньої річниці народження її автора). Писав її він десь близько 1950 року¹³. Схоже, вона так і не була друкована.

До Америки зрештою В. Винниченко, В. Степанківський і А. Жук не поїхали. Л. Юркевич відмовився фінансувати таку подорож через неви-

значеність її результату. Пізніше, у 1913–1914 рр., він фінансував місячник «Дзвін» у Києві за редакцією Д. Антоновича та В. Левинського. Гурток розпався. В. Винниченко почав писати художні твори для заробітку і рідко виходив з дому. В. Степанківський «приліпився» до Юркевичів, будучи в дружніх стосунках з Левком Юркевичем. А. Жук рідко бачився з усіма трьома, вживаючи заходів для отримання грошей на повернення до Львова¹⁴. Замість знайомства з творами М. Драгоманова і його епохою в українському житті, необхідним для кожного українського діяча, він витрачав час на малопотрібні знайомства серед російської емігрантської колонії.

Женева була тоді переповнена емігрантами з Росії. Різні партійні і фракційні гуртки сварилися між собою. Партійні лідери виступали з рефератами, основною темою яких було питання: чия програма краща, чия тактика в революційних подіях правильніша. Л. Троцький проповідував перманентну революцію, есери наголошували на потребі індивідуального терору. Соціал-демократи меншовики виступали за легальні форми робітничого руху, а більшовики їх таврували за це як зрадників робітничої справи.

В'ячеслав Липинський у Женеві

З Женевою пов'язано становлення консервативної української філософії засновника модерного правого руху України — В'ячеслава Липинського, який походив з польської землевласницької родини на Волині (с. Затурці). Женева була одним з найпопулярніших місць навчання польських студентів. Женевський університет сформувався 1873 р. після додавання медичного факультету до відомої богословської академії, заснованої знаменитим Ж. Кальвіном ще у 1559 р. Від 1880-х до 1918 р. там навчалося близько 1200 польських студентів. Не всі з них мали «вшехпольські» переконання, чимало з них були, як і В. Липинський, поляками української культури. Більшість з них мешкали в Російській імперії, а не в Австро-Угорщині. До Швейцарії В. Липинський виїхав, одружившись з Казимирою Шуминською в серпні 1906 р. Він записався на навчання 16 жовтня 1906 р., обравши факультет соціальних наук і літератури. Це був час, коли соціологія ще не виокремилася в окремий науку. Тоді в женевському університеті викладали знані фахівці з соціології. Серед професорів був і поляк — визначний соціолог, економіст і статистик Леон Вінярський, який замолоду був марксистом і став відомим як інтерпретатор ідей К. Маркса. У грудні 1907 р. в Женевському університеті навчалося 124 студенти-поляки. Суспільні науки студіювали 35 студентів, на медичному ж факультеті вчилася 90 осіб. В. Липинський винайняв помешкання на вул. Кандолле, 4 — у самому центрі міста,

навпроти міської бібліотеки. З викладачів Женевського університету мало хто міг серйозно зацікавити В. Липинського. Луї Вюарен був більше теолог-пацифіст, прихильник морального впливу людини на суспільство. Авторитетнішим науковцем був декан А. Навійем, позитивні характеристики мав професор-економіст італійського походження М. Панталеоні, соціологічні дисципліни читав де Жирар. Але науковими особистостями ці професори не були. На становлення консервативної філософії В. Липинського, як відзначено дослідниками його життя та творчості, визначальний вплив справили ідеї видатного соціолога Вільфредо Парето (1848–1923)¹⁵.

Син генуезького шляхтича до соціології прийшов з політичної економії, сам був спочатку політиком, 1893 р. почав завідувати кафедрою політичної економії в Лозаннському університеті. Серцева недуга змусила В. Парето облишити кафедру у 1906 р. Живучи в близькій від Лозанни Женеві, В. Липинський мав чути про Парето від багатьох його шанувальників у женевському університеті. Адже в той період він вважався одним з найвидатніших соціологів світу принаймні на швейцарському небосхилі. В. Парето запровадив до розуміння суспільних відносин поняття «вкорінених» у своїй землі і «викорінених», не пов'язаних із землеволодінням на сталій території, серед керуючої спільноти. Перші — консервативні, націоналістичні і традиційні, другі — інтернаціональні, фінансово заможні і плекають загальносвітові цінності. В. Липинський розвинув ідею хліборобської та кочової націй. Перша цілком відповідна характеристикам Парето, друга радше стосується суспільства докапіталістичного, номадного, тоді як у В. Парето йшлося про поступову еліту, яка керувала фінансовою діяльністю суспільства в розвинених країнах світу. В. Парето належить ідея «циркуляції еліт». Він твердив, що верства, яка керує суспільством, — аристократія не є сталою і втрачає сенс ідеалістичного керування масою і свої позитивні функції, коли лише збагачується, тому з часом замінюється іншою елітою. Ідея поліпшення еліти — одна з ключових засад філософії В. Липинського. Він закликав до відродження старої аристократії на засадах ідеалізму і відповідальності за долю всього обширу індивідуумів суспільства. Українську шляхту ХХ ст. він розглядав як таку відроджену і відмолоджену еліту нового часу, котра в цьому модерному часі має виконати ту сам функцію, яку у період держави Богдана Хмельницького виконувала козацька старшина/українська шляхта.

Крім В. Парето, на В. Липинського в Женеві справили вплив інші європейські інтелектуали: Гаєтан Моска — творець поняття «клас політичний», видатний італійський теоретик елітаризму; французькі мислителі Густав Ле Бон, Жорж Сорель, Шарль Моррас та засновник політології

Роберт Міхельс. В. Липинський зустрічався з Борисом Грінченком — видатним українцем першої десятки творців модерної України. В часи В'ячеслава Липинського в центрі французької Швейцарії жив ще один визначний громадський діяч, нащадок української шляхти — Осип Юркевич. Його пам'яті було присвячено збірник «Z dziejów Ukrainy» (1912). Його син — марксист Л. Юркевич був товаришем В. Липинського по Першій київській гімназії. У цей час поруч з В. Липинським у Женеві відпочивали, працювали і лікувалися видатний меценат Євген Чикаленко, В. Винниченко, Г. Гапон (священик-українець, знаменитий лідер народної ходи до Миколи II в Петербурзі в січні 1905 р., що призвело до кривавої неділі).

СВУ і Швейцарія

В часи Першої світової війни Швейцарія стала одним з головним теренів діяльності Союзу визволення України¹⁶. Позаяк це була нейтральна країна, саме через неї провідні діячі СВУ намагалися налагодити пропагандистсько-інформаційну роботу для країн Антанти. СВУ була першою організацією Наддніпрянської України, яка ставила на всю широту програму здобуття незалежності для України. На жаль, свою діяльність її діячі змушені були розгорнути в Центральних державах, бо саме останні були зацікавлені в поразці Росії та її роздрібненні на менші національні держави. Антанта, навпаки, була зацікавлена в єдиній і неподільній централізованій Росії.

У Лозанні під егідою СВУ видавався франкомовний журнал-місячник «La Revue Ukrainienne», що інформував антантівський світ про українські справи (вийшло 9 чисел). Видавцем і редактором спочатку був соціал-демократ, галичанин французького походження, викладач гімназії у Лозанні Артур Зеліб. На редакторській посаді його замінив український есер Євген Бачинський. У Лозанні в часах війни діяла книгарня СВУ.

Наріжним каменем діяльності СВУ було утворення Української самостійної держави або основ для української державності у формі автономії. Щодо форми правління, СВУ виходив з постулатів українських політичних партій, передусім в Галичині, що пропонували пристосуватися до державного життя країн центру-півдня Європи, де перед вели монархічні держави Німеччина та Австро-Угорщина. Союз хотів зацікавити урядові кола цих держав справою української незалежності. У політичній платформі не було терміну «демократична республіка», а йшлося про конституційну монархію, побудовану на демократичних засадах¹⁷. Члени Президії СВУ, усі за переконаннями республіканці, колишні соціал-демократи, вороги монархічного ладу, виявилися реальними політиками.

У 1914–1917 рр. активну участь у діяльності «Союзу визволення України» (СВУ) брав Михайло Лозинський (1880–1937) — визначний

український політолог, історик суспільної і політичної думки, політик ЗУНР. Його біографія тісно пов'язана зі Швейцарією. Він навчався в Цюрихському університеті. У Цюриху він проживав протягом 1902–1903 рр., одружився, народився його син. Саме Швейцарія вплинула на націоналізацію його соціологічних поглядів, він став прибічником лівої марксистської ідеології бакунінсько-анархічного типу. Але саме М. Лозинський став тим, хто активно ознайомлював українського читача із суспільно-державними системами країн Європи. Він розвінчував тезу К. Маркса і Ф. Енгельса про т. зв. історичні нації, які заслуговують на свою державність, і неісторичні, як Україна, що такої національної державності мати не повинні.

У часах визвольних змагань М. Лозинський був одним з головних експертів міжнародної політики України. Обраний до Української Національної Ради ЗУНР, він у лютому 1919 р. як член делегації брав участь у переговорах з місією Антанти, очоленою французьким генералом Жозефом Бартелемі, а також у діяльності української делегації на Паризькій мирній конференції. Від березня того ж року М. Лозинський був заступником державного секретаря закордонних справ Західної області УНР. У 1920-х рр. він викладав у вищих школах Праги. Сподіваючись на можливість будівництва незалежної «лівої» України М. Лозинський повернувся на підсоветську Україну і був репресований.

У Швейцарії жив Лев Йосипович Юркевич (1883–1919) — видатний український соціал-демократичний діяч, чи не єдиний оригінальний теоретик національного українського комунізму. Саме його варто вважати батьком націонал-комунізму, представники якого М. Хвильовий і О. Шумський намагалися створити незалежну комуністичну Україну у 1920-х рр.

У Швейцарії були написані головні теоретичні праці Левка Юркевича, які зробили його найвидатнішим ідеологом національного комунізму світового масштабу. Він полемізував з ортодоксальним марксизмом російського лідера-централіста В. Леніна, написав під час швейцарської еміграції праці «Національна справа і робітництво» (1913), «Кляси і суспільство» (1913), «L'Ukraine et la Guerre» (Лозанна, 1916), «Русские социал-демократы и национальный вопрос» (1917). У питаннях орієнтації на панівні державні сили в світі Л. Юркевич не поділяв позицій СБУ, а тому в ідеологічній сфері провадив з ними ідейну боротьбу. Вважав необхідним орієнтуватися на Росію та її перемогу у Першій світовій війні.

Михайло Грушевський у Швейцарії та Комітет незалежної України

Зі Швейцарією пов'язаний період еміграційної діяльності найвидатнішого історика України та Голови Української Центральної Ради — Михайла Грушевського. Виїхавши до Європи 1919 р., М. Грушевський

потрапив спочатку до Парижа, де намагався пропагувати ідею української державності серед урядів і народів Європи. Цій ідеї мав слугувати заснований ним Комітет незалежної України (КНУК)¹⁸. Наприкінці вересня 1919 р. проф. Грушевський подав до відома редакцій європейських видань про заснування часопису “Europe Orientale” — “Eastern Europe”, що мав на меті спільно з представниками нових держав, які утворилися з розпадом Російської імперії, боронити державну самостійність цих країн проти претензій Росії і Польщі на збереження власної імперської цілості. КНУК брав на себе справу представлення інтересів нових республік — Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, України, Кубані, Північного Кавказу, Грузії, Вірменії, Азербайджану, щоб переконати світ у справедливості державних домагань нових країн. З 1 вересня журнал почав виходити в Парижі, французькою і англійською, щодва тижні.

1919 р. нетривалий час М. Грушевський жив з родиною в Женеві, де в університеті навчалася його єдина донька Катерина Грушевська — визначний фольклорист і дослідниця первісного суспільства, член УВАН¹⁹. Члени КНУК П. Дідушок, Б. Матюшенко, Я. Ісаєвич, Ф. Савченко, М. Лозинський і М. Грушевський брали діяльну участь в інтернаціональній конференції Соцінтерну в Люцерні. Там українці вперше добилися, що справу української незалежності трактовано без усяких застережень, нарівні з іншими республіками — колишніми частинами Росії. Попри завзяті протести російських соціалістів, які, зрештою, утримались від голосування, відповідна резолюція пройшла одностайно. Проведено також резолюцію про очищення Галичини від польського війська. В обставинах, коли соціалісти не тільки в Німеччині та Франції, але і в Англії набували великого впливу, таке з'ясування української справи в Інтернаціоналі мало значну вагу. Після Парижу діячі, які гуртувалися навколо КНУК, переїхали до Женеви, де продовжили свою публіцистично-пропагандистську діяльність. Перед виїздом на загальних зборах КНУК 17 грудня 1919 р. до Комітету було обрано другим скарбником давнього політемігранта з Женеви Олександра Коваленка, бо частина фондів КНУК була розміщена в женецьких банках.

Коваленко Олександр Михайлович (1875–1963) — український вчений, громадсько-політичний діяч, літератор, був організатором повстання на панцернику «Потьомкін». За фахом інженер; професор, викладач математики й механіки. О. Коваленко навчався у Харківському технологічному інституті. Там потоваришував зі студентом цього ж інституту Гнатом Хоткевичем. Разом з Л. Мацієвичем, М. Русовим, Д. Антоновичем і Ю. Коллардом вони створили підпільний гурток — Харківську українську студентську громаду, який згодом перетворився на першу наддніпрянську політичну партію РУП. Уже тому варто назвати О. Кова-

ленка легендарною особистістю у нашій суспільно-політичній історії. 1917 р. він повернувся в Україну, брав участь в організації морського міністерства УНР, 1919 р. знову виїхав за кордон, викладав математику у вищих навчальних закладах (1919–1922), з 1922 р. працював в Українській господарській академії у Подєбрадах. Решту свого життя О. Коваленко прожив у Женеві, де працював для українських інтересів протягом 1920–1960-х рр. 1920 р. брав участь в асамблеї Ліги націй як секретар української делегації. Був автором спогадів про повстання на панцернику «Потьомкін», надрукованих М. Грушевським у «Літературно-науковому віснику».

На початку 1920 р. до складу КНУК увійшли Микита Шаповал, Микола Галаган, Олександр Жуковський. Проте комітет діяв недовго. Уряд Директорії УНР сприймав цю організацію як альтернативу Державного центру УНР у Польщі. Дійсно, М. Грушевський розглядав КНУК як платформу для об'єднання зусиль двох соціалістичних партій: УПСР і УСДРП у справі здобуття на міжнародній арені підтримки для ідеї незалежної України. До централі Комітету входило два есери (М. Грушевський та Я. Ісаєвич) і два еседеки: П. Дідушок (галичанин) та Б. Матюшенко (наддніпрянець). Уже 1920 р. сподівання на підтримку ідеї КНУК американськими українцями не виправдалися. І кошти КНУК швидко скінчилися. М. Грушевський розпочав активну науково-видавничу діяльність в Українському соціологічному інституті у Відні, який спочатку розглядався як складова частина КНУК. Тому 21 червня 1921 р. було проведено ліквідаційні збори і Комітет незалежної України розпущено.

* * *

Женева була одним з центрів організованого українського еміграційного життя першої половини ХХ ст. Тут мешкали і працювали, крім вищезгаданих осіб, Павло Чижевський, Михайло Єремійв — секретар Центральної Ради, видатні публіцисти і редактори суспільних українських журналів Макар Кушнір та Микола Троцький; культурні діячі — графік Роберт Лісовський — учень Григорія Нарбута, діячка міжнародного жіночого руху Мілена Рудницька та багато інших знаних і важливих для української історії людей. З українських організацій у Женеві діяли «Українське товариство у Швейцарії», Український Червоний Хрест, студентське товариство «Україна», Український допомоговий комітет. Тема внеску українських еміграційних осередків у Швейцарії в розвиток українського суспільного життя, політики і культури заслуговує на спеціальне дослідження.

¹ На замовлення М. Грушевського його учень Микола Залізняк — визначний політик, публіцист та історик суспільного життя — написав працю про устрій швейцарської конфедерації: Див.: *Залізняк М.* Головні федерації сучасного світу: Швайцарська федерація. (Історичний нарис постанов швайцарської федерації. Загальна характеристика швайцарської федерації. Компетенція союзного правительства. Політичний устрій кантонів) // Літературно-науковий вісник. 1910. Т. 49. С. 531–564.

² Ці кошти виплачувалися М. Драгоманову дуже нерегулярно і не в повному обсязі; після 1882 р. виплати взагалі припинилися.

³ *Карпенко М., Маймескул О. М. П.* Драгоманов на терені Швейцарії: наступність ідей Київської історико-філологічної школи // Мова і культура. Вип. 14. К., 2011. С. 5–7.

⁴ *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху: Начерки і фрагменти // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 9. Львів, Світ, 2009. С. 86–198.

⁵ *Грушевський М.* Місія Драгоманова // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. 1. Львів: Світ, 2015. С. 74.

⁶ *Карпенко М., Маймескул О. М. П.* Драгоманов на терені Швейцарії... С. 5–13.

⁷ Там само. С. 71.

⁸ Там само. С. 74.

⁹ *Бачинський Є.* Українська друкарня в Женеві (75-ліття заснування Української друкарні в Женеві) (1876–1919–1952) // Науковий збірник УВАН. Т. II. Нью-Йорк, 1953. С. 69.

¹⁰ *Жук А.* Із спогадів. Як ми їхали до Америки // Молода нація. 2002. № 3 (24). С. 201–211.

¹¹ У своїх спогадах А. Жук писав: «І дивно, ніхто з нас не виявив бажання щось мати з видань М. Драгоманова, а Кузьма напевно не відмовився б подарувати, бо ледве чи хто-небудь з нас що-небудь з творів Драгоманова читав, принаймні про себе це можу сказати, — таке було велике відчуження нашого середовища під російськими ідейними впливами від піонера української політичної думки, від найбільшого розуму, якого видала українська нація в другій половині 19 віку, від великозаслуженого діяча на полі української культури. Без почуття сорому я не можу про це згадувати!» (*Жук А.* Із спогадів. Як ми їхали до Америки. С. 209).

¹² *Гирич І.* У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель і дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. 2002. № 3 (24). С. 45.

¹³ NAC. Vol. 27. F. 26.

¹⁴ Під кінець 1907 р. він знайшов кошти і повернувся до Львова для праці в місцевих кооперативних установах.

¹⁵ *Gancarz Bogdan.* My. Szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. Kraków, 2006. S. 67–77; *Білас Л.* Краків, Женева і філіяція «Кричевського». До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія, 1980. Твори, т. 2. С. XLVII–LXIV; *Пизюр Є.* В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність (Мюнхен). 1969. Ч. 9. С. 103–115; *Pelenski Ja. V.* Lypyns'kyj and the Problem of the Elite // HUS. Vol. 9. 1985. P. 326–341; *Icaïv B.* Політична соціологія Вячеслава Липинського // Сучасність (Мюнхен). 1984. Ч. 6. С. 81–95; *Галушко К.* Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». К.: Темпора, 2002. 288 с.

¹⁶ *Патер І.* Андрій Жук і СБУ // Молода нація. 2002. № 3 (24). С. 65.

¹⁷ *Сімович В.* Союз визволення України // Календар-альманах «Дніпро». Львів, 1939. С. 52.

¹⁸ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235) // Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 697–724.

¹⁹ Докладніше про К. Грушевську див.: Матяш Ірина. «Зірка першої величини»: життєпис К. М. Грушевської / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ, 2002. 326 с.

Валентина Піскун

доктор історичних наук, професор,
завідувачка відділу,

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,

(Baturin@ukr.net) ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-0852>

УКРАЇНСЬКІ ЕМІГРАНТИ В ШВЕЙЦАРІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ВЗАЄМИНИ

Анотація. У статті розповідається про перебування українських політичних емігрантів у міжвоєнний період у Швейцарії. Основними осідками українців були міста: Женева, Берн, Цюрих, Лозанна. У Женеві працювала штаб-квартира Ліги Націй, а, отже, там розглядалося багато політичних питань. У Берні перебувала Надзвичайна дипломатична місія УНР, у Цюриху з 15 жовтня 1918 р. по 1919 р. працювало українське генеральне консульство на чолі з Олександром Вілінським. 1919 р. у Женеві було засновано Український клуб, головою обрано Євгена Бачинського, українського емігранта, який проживав там ще з початку ХХ ст. Він очолював українську громаду в Швейцарії і був знайомий з багатьма українськими, російськими та іншими діячами, що там перебували. Його дім у кінці 1920–1930-х рр. був своєрідним притулком і місцем зустрічей для багатьох українців, які приїздили до Женеви. На початку 1920-х рр. у Женеві перебувала Українська торговельна місія, яку очолював Павло Чижевський. Він обирався депутатом І Державної Думи Росії. Після створення Української Центральної ради у квітні 1917 р. став її членом від Полтавської губернії, член ЦК Української партії соціалістів-федералістів, міністр фінансів УНР. Значний вплив на формування світогляду та політичних переконань Чижевського мало знайомство з Михайлом Драгомановим у 1884 р. Як фізик Павло Чижевський запатентував чимало винаходів. Нездійсненою його мрією було проектування вітрової турбіни та електрифікація України, з цією метою налагодження зв'язків із міжнародними компаніями. Швейцарський бізнес брав участь у розробці нафтових родовищ у Галичині в 1920-х рр. У 1919 р. у Швейцарії гастролювала Українська республіканська капела під керівництвом О. Кошиця.

Ключові слова: українці в Швейцарії, міжвоєнний період, бізнесові зв'язки, Український клуб, Євген Бачинський, Павло Чижевський, П. Е. Бріке.

Valentyna Piskun

Doctor of Historical Science, professor,
Head of department of M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies
National Academy of Sciences of Ukraine,
(Baturin@ukr.net) ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-0852>

UKRAINIAN EMIGRANTS IN SWITZERLAND IN THE INTERWAR PERIOD: POLITICAL ACTIVITY AND RELATIONSHIPS

Abstract. The article discusses the presence of Ukrainian political emigrants in the interwar period in Switzerland. The cities of Geneva, Bern, Zurich and Lausanne were the main residences of the Ukrainians. Geneva was the headquarters of the League of Nations, hence, a lot of political issues were addressed there. In Bern, there was an extraordinary diplomatic mission of the UNR, and in Zurich from October 15, 1918 till 1919, the Ukrainian Consulate General, headed by Alexander Vilinsky, worked. In 1919, the Ukrainian Club was founded in Geneva. Yevhen Bachynskyi, the Ukrainian emigrant who had been living there since the beginning of the 20th century, was elected as a Chairman. He was the Head of the Ukrainian community in Switzerland, and knew many Ukrainian, Russian and other activists who lived there. In the late 1920s–1930s his home was a kind of shelter and a meeting place for many Ukrainians who came to Geneva. In the early 1920s, the Ukrainian Trade Mission, headed by Pavlo Chyzhevsky, was in Geneva. He was elected a deputy of the Ist State Duma (Parliament) of Russia. When the Ukrainian Central Rada was created in April 1917 he became its member from the Poltava province. He was also a member of the Central Committee of the Ukrainian Party of Socialist-Federalists and served as Minister of Finance of the UNR. Acquaintance with Mykhailo Dragomanov significantly influenced Chyzhevsky's outlook and political beliefs. As a physicist, Pavlo Chyzhevsky patented many inventions. His unachievable dream was to design a wind turbine and to electrify Ukraine in order to establish relationships with international companies. The article also dwells on the participation of the Swiss businesses in the development of oil fields in Galicia in the 1920s. In 1919, the Ukrainian Republican Chapel under the direction of O. Kosice was on tour in Switzerland.

Key words: Ukrainians in Switzerland, interwar period, business relations, Ukrainian club, Yevhen Bachynsky, Pavel Chizhevsky, P. E. Bricke.

Зацікавленість українців Швейцарією упродовж століть обумовлена різними чинниками. У міжвоєнний період домінантним був політичний чинник, позаяк ця країна стала центром міжнародного комунікування. У Женеві працювала штаб-квартира Ліги Націй. Олекса Бойків, що на початку березня 1930 р. приїхав до Женеви і майже рік працював секретарем у лідера ОУН Є. Коновальця, так описав місто: «Женева дуже гарне

місто, центр французької культури. На той час це був ще й осідок Ліги Націй. Тут тисячі й тисячі чужинців, які розмовляють різними мовами, справжній Вавилон»¹. У Берні перебувала Надзвичайна дипломатична місія УНР, в Цюріху з 15 жовтня 1918 р. по 1919 рр. працювало українське генеральне консульство на чолі з Олександром Вілінським. У Лозанні з червня 1915 по 1920 рр. за підтримки графа Михайла Тишкевича видавався франкомовний часопис «L'Ukraine», діяв Союз Визволення України, заходами якого в 1915–1917 рр. вийшло дев'ять чисел франкомовного журналу «La Revue Ukrainienne», працювала українська книгарня СВУ, управителем якої в 1917–1918 рр. був Петро Чикаленко, визволений перед тим з німецького полону².

Одним із найвідоміших українців, з-поміж тих, хто жив у Швейцарії у міжвоєнний період, був Євген Бачинський. Він народився в Катеринославі в родині Василя Бачинського — шляхтича, який належав до гербу Сас. Їхній рід походив із села Бачина поблизу Старого Самбору в Галичині (тому Євген Бачинський часом підписував свої листи як Бачина-Бачинський). Родина Бачинських мала родовий маєток поблизу Овруча і землі в Катеринославській губернії. Не закінчивши навчання на історично-філологічному факультеті Петербурзького університету через переслідування, Євген Бачинський втік за кордон³. Спочатку жив у Франції, а з літа 1914 р. і до самої смерті (30 жовтня 1978 р.) — у Женеві. Зі створенням Союзу Визволення України на початку Першої світової війни, Бачинський став його представником у Женеві, редагував орган СВУ «Вісник СВУ» («La Revue Ukrainienne»), займався виданням і редагуванням церковного журналу «Еклезія» французькою та українською мовами (до 1934 р.). В 1917–1919 р. Є. Бачинський був заступником директора українського пресового бюро, редактором франкомовного тижневика «L'Ukraine et le Budget russe». Він публікувався в різних українських часописах, і водночас очолював українську громаду в Швейцарії. В еміграції вдруге одружився з Ідою Львівною Абазали Едвардс, яка стала його вірним другом до самої смерті. Провадив також дипломатичну діяльність: був секретарем торговельної комори Україна-Швейцарія; головою Українського Червоного Хреста. 7 травня 1955 р. як визначного церковного діяча УАПЦ його хіротонізували на єпископа УАПЦ (Соборноправної) для Західньо-Європейської єпархії з осідком у Швейцарії (парафія Ружмон): для православних українців Болгарії, Югославії, Франції. Протягом життя Є. Бачинський вів «Діаруш» куди, крім щоденникових записів, включалися різні нотатки мемуарного характеру, вирізки з газет (всього понад 50 томів)⁴.

1919 р. у Женеві було засновано Український клуб, головою обрано Євгена Бачинського. Його дім на рю Пітон у 1920–1930-х рр. став

своєрідним притулком і місцем зустрічей для багатьох українців, які приїздили до Женеви. До ради Клубу входив відомий публіцист Микола Троцький (Данько), який разом із дружиною бував у Бачинських. Ще одним прихистком для емігрантів був хутір Аньєр. 23 жовтня 1932 р. Є. Бачинський записав у щоденнику: «Осінь у Швейцарії назагал гарна, і ми поїхали до себе на хутір. Аж о 4-й приїхали Коновальці з Богущем. Полковникові в нас усе сподобалося. На веранді пили чай з тульського самовара. Я оповідав їм про нашу минувшину і батьків. Полковник обіцяє незабаром приїхати, щоб викопати яму і посадити якесь деревце на пам'ятку. У нас уже посадили дерева: Симон Петлюра⁵, полк. Володимир Колосовський, мій товариш з артилерійської школи та академії в СПб, Яків Макогон через доручення Троцького, Петро Кожевників, і, на пам'ятку батька, якусь яблуню хоче посадити Микола Лівицький. При кожному дереві теліпається табличка з йменням та датою»⁶.

Навколо Українського клубу гуртувалися представники різних політичних уподобань, бо за статутом це була не політична, а культурологічна організація, хоча поза її увагою не залишалися й питання становища українців в УСРР та під Польщею. Так, за інформацією Є. Бачинського 25 жовтня 1930 р. відбулися збори клубу з приводу подій у Галичині (польська пацифікація), на яких ухвалено оприлюднити у пресі Меморандум щодо цих подій. 1 листопада 1930 р. відбулися урочисті збори, присвячені річниці проголошення незалежності ЗУНР. У травні 1931 р. за участі представників клубу було влаштовано «Веселий куток» — український стенд на Всешвейцарській виставці Міжнародного комітету Червоного Хреста в Женеві, де Україна фігурувала як держава. Організовували також вечори, присвячені Тарасу Шевченку. 1934 р. клуб було реорганізовано й перейменовано на Українсько-швейцарський клуб.

До Женеви приїздили представники різних політичних груп. Всі вони контактували так чи інакше з родиною Бачинських. Тут часто бували прихильники уряду УНР в еміграції: Олександр Шульгин, Роман Смаль-Стоцький, В'ячеслав Прокопович, Євген Маланюк, Микола Лівицький, Софія Русова та ін.; з 1930 по 1936 р. у Женеві жив голова проводу ОУН Євген Коновалець з родиною⁷ та приїздили члени ОУН: Дмитро Андрієвський, Микола Сціборський, Євген Онацький, Михайло Селешко, Володимир Колосовський, Олекса Бойків, Макар Кушнір (Богущ) та ін. Представники ОУН в 1930 р. започаткували видання «Bulletin d'Informations Ukrainiennes» (тиражем 1000 примірників) і Є. Бачинський допомагав його редагувати. Спілкувальне коло Бачинського доволі широке. Серед його адресатів: політичні діячі, письменники, журналісти. Одним із його кореспондентів був Євген Деслав (Слабченко). Історик Ю. Мицик опублікував низку статей та оприлюднив листування двох відомих

особистостей⁸. Воно стосується початку 1940-х рр. Деякі уривки із цих листів засвідчують, що це були ділові партнерські стосунки. 11 березня 1941 р. Євген Бачинський звертався з проханням до Слабченка (Є. Деслава) стати уповноваженим Українського Червоного Хреста. «Нам обов'язково треба мати в Ніці чи іншому місті Рів'єри свого Уповноваженого у зв'язку з закроєною запомоговою діяльністю для Українців у Франції і то в порозумінні з Ам[ериканським] Ч[ервоним] Х[рестом], квакерами і Фр[анцузьким] Ч[ервоним] Х[рестом], з котрими ми знаходимося у зв'язку. Ми вже маємо своїх Уповноважених в Ліоні. Таке завдання ніяк не може Вам пошкодити, навпаки лише допомогти і не тільки матеріально, але у Вашім фаху. Власне зараз в Женеві організується велике підприємство на чолі котрого стоїть нашого Комітета віцепрезидент п. О'Месерлі, швайцарець, і ми могли б Вас горячо рекомендувати. Так само й коли б Ви схотіли виїхати до Америки, можемо Вам подати різні відомости і зв'язки, котрі евентуально були б Вам корисні». На цю пропозицію Є. Деслав пристав не відразу. З наступного листа Є. Бачинського дізнаємося, що особисто вони раніше не зустрічалися і не знали одне одного в обличчя. «З вересня 1941. Тішуся зарані з Вами познайомитися як будете проїздити через Женеву. Добре було б, якби Ви схотіли прислати мені Вашу фотографію, щоби міг Вас зустріти на двірці і запровадити до себе. Очікую Вашого повідомлення про дату і час приїзду. На жаль, я саме буду на вакаціях у себе на хуторі від 7 до 23 вересня. Але жінка може мені зателефонувати, зрештою може Ви приїдете пізніше. Це 12 кільом[етрів] від Женеві і є трамваї. У нас можете і переспати, маємо де».

А Є. Деслав своєю чергою намагався якось прислужитися Бачинському. Так 10 грудня 1941 р. він писав до Бачинського: «Я отримав листа від п. Jean Norta з Женеві відомого артиста. Є це мій старий приятель. Якщо будете потребувати запрошення до театральних вистав з його участю, звертайтеся від мого імені до нього. В Парижі я робив з ним кілька фільмів, так само як і з артисткою швайцаркою Anette Doue. Щиро Вас та Вашу дружину вітаю. Євген Деслав». Відомо, що Є. Бачинський допомагав Деславу з публікаціями його творів, одержував різні україномовні видання. Так 12 березня 1942 р. Деслав надіслав листа такого змісту: «Повідомте будь ласка, які витрати Ви зробите на мої посилки і як Вам ці гроші надіслати. Я можу це зробити через женеvську фірму «Compton-Film», директор якої є моїм приятелем і часто буває Ніцці. Незабаром маю Вам послати велику збірку «Європейські враження» та другий зошит оповідань, — так що буду ще Вас турбувати з посилками. Ще раз Вам дякую за часописи. Гадаю, що цими днями буду мати Ваш лист». 10 квітня 1942 р. він писав: «Я ще й досі не знаю, чи отримали Ви

мої манускрипти та замовленого листа, дописи йдуть тепер дуже довго, часто дванадцять день. Нічого не маю я і від п. Пашенка, якому вчора написав листа. Часописи, що Ви ласкаво надіслали 25/III, я отримав і щиро Вам дякую, частину надіслав на Корсику для тамошньої кольонії, частину передав у Канни. Моя співпраця зі швейцарськими кінофірмами розвивається дуже добре, — один мій сценарій «Історія одного швайцарця-матроса» має бути куплена цюрихською фірмою». 20 липня 1942 р. Деслав повідомляв: «Вельмишановний Євгене Васильовичу. Дякую за листа. Радий, що мій рукопис дійшов до Львова, хоч і не певен, що його зараз надрукують. Ваша думка надіслати другий рукопис п. Рудичеву є дуже добра, — посилайте йому будь ласка і він там вже побачить. Я гадаю бути в Швейцарії початком серпня, ангажований я є як режисер ставити фільм в Талі. Женевське товариство, з яким маю контракт, передало мене іншому товариству. Лише приїду до Таля, зараз Вам напишу і умовимось, коли зможу Вас побачити в Женеві. Французький дозвіл я вже отримав». А вже 29 серпня 1942 р Деслав з натхненням повідомляв: «Нарешті я їду до Швейцарії — дістав дозвіл на працю. Гадаю виїхати у вівторок, але їду безпосередньо до Цюриху, не маю часу зупинитись в Женеві. Приїду до Женеви. Мій ажганемент вважаю як велике здобуття не лише для мене, але і для української справи. Я роблю так як *metteur engejne* «(режисер-реалізатор)» великий швейцарський фільм «*Ekkehard*» за романом Шеффеля для цюрихської кінофірми *Gottard Film*. Я буду дуже радий, коли Ви напишете про це до українських часописів, — всі витрати я Вам охоче зверну. Буду Вас просити надсилати мені і далі часописи на адресу: *Gotthardfilm Weinbergstr. 52 Zurich*. Я хотів би, коли приїду до Женеви, влаштувати мале прийняття для місцевої української кольонії. Напишіть мені як Ви на це дивитесь. Всі витрати я звичайно візьму на себе. Пишіть мені на Цюрих, коли приїду напишу Вам листівку»⁹. Детально біографію Євгена Деслава та стосунки цих двох діячів дослідила Ірина Матяш¹⁰. Є. Бачинський виконував у Швейцарії роль своєрідного культурного дипломата. Так у березні–квітні 1938 р. на сторінках газети «*La Tribune de Genève*» він опублікував статті про масниці і про народні звичаї, про особливості великодніх служб в церкві на Україні (3 березня)¹¹; а 14 квітня статтю «Природа в легендах великоднього тижня в Україні»

Із Швейцарією пов'язане життя української громадської діячки Ганни Чикаленко-Келлер. У 1918–1920 рр. вона працювала в українському посольстві в Берні як перекладачка, брала активну участь у міжнародному жіночому русі, була делегаткою від галицького Союзу жінок та уряду УНР на Міжнародний жіночий конгрес, що проходив у Женеві 6–12 червня 1920 р.¹² В кінці 1920-х рр. Г. Чикаленко-Келлер знову

повернулася в Женеvu, де працювала уповноваженою від уряду УНР. Листування між О. Шульгиним і Г. Чикаленко-Келлер навітлює не лише ділові зв'язки, а й є інформативним щодо побутового та суспільно-культурного життя українців у цій країні. Так 12 березня 1930 р. вона повідомляла Шульгіну: «Тут був Дмитро Іванович Дорошенко для викладу про Шевченка в Слов'янському інституті... Лекція Дорошенка відбулася дуже добре, було чимало публіки, він мав успіх і Карцевський публічно запросив його приїхати ще...»¹³. Ганна Чикаленко-Келлер нав'язала приятельські стосунки з редакцією газети «*Journal de Genève*», де публікувалися статті про Україну, допомагала О. Шульгіну, М. Шумицькому працювати в Дорадчому комітеті, організовувала зустрічі українців із швейцарськими діячами¹⁴.

Одним із відомих швейцарських журналістів, який співпрацював з представниками української політичної еміграції, співчував українському національному рухові був редактор відділу політики незалежної швейцарської газети «*Journal de Genève*» П.-Е. Бріке. Так, 1934 р. передовиця журналу від 17 квітня вийшла під заголовком «Великий злочин». В ній йшлося про знищення в радянській Україні всього українського та репресії проти українців. Статтю в українському перекладі передрукувала газета «Свобода»¹⁵. 1937 р. П.-Е. Бріке двічі виступав з доповіддю «Ліга Націй і поневолені народи»: 16 квітня на запрошення Комітету «*France-Orient*» і Комітету приязні народів Кавказу, України і Туркестану в Парижі і 11 жовтня заходами Німецького закордонного клубу за участі Німецької європейської культурної спілки в залі Берлінського університету. Редакція українського часопису «Тризуб», що видавався в Парижі, зазначала, що «виступ п. Бріке знайшов собі широкий і прихильний розголос у німецькій пресі»¹⁶. Згодом у цьому ж виданні було надруковано переклад доповіді українською мовою. Зокрема п. Бріке наголошував: «Тяжко було б твердити, що між Світською Московщиною з одного боку та Україною, Грузією та іншими республіками, які від 18 чи 20 років перебувають під військовою окупацією Світів, з другого боку панує мир та добре порозуміння. Ліга Націй мала б тут цілком вистарчальний ґрунт для інтервенції. Розділ 19 дає їй тако-ж право, переглянути справедливо фактичний стан. Ліга Націй має право жадати негайного визволення України, Грузії, Вірменії та інших країв. Вона мала б обов'язок урядити там справедливий плебісцит». Також наголошував, що державам переможницям у війні, «Чехословаччина була потрібна на випадок, коли було-б треба ударемнити реставрацію Габсбургів. Польщу уважали потрібною, щоб шахувати нею Німеччину. Але не бачили того, що Україна та Кавказ були потрібні також. Коли б ці дві держави існували, ніколи не міг би Ленін та його наступники загрожувати Польщу

та Європу»¹⁷. Із інформаційних повідомлень в часописі «Тризуб» довідуємося про те, що на початку 1938 р. секретар його редакції інженер С. Нечай, «користаючи з свого побуту в Женеві, разом із представником у Женеві Українського Пресового Бюро п. Миколою Лівичим, склав візиту редакторів «*Journal de Genève*» панові П.-Е. Бріке, що в своїх блискучих докладах у Парижі і Берліні по лицарські став на захист поневолених Москвою Народів, а зокрема України». Під час зустрічі українці висловили подяку редакторів. Окрім того, С. Нечай, як член Союзу українських емігрантських організацій у Франції відвідав у Женеві Міжнародний Офіс Фрїтхофа Нансена для біженців, «де директорів офісу панові Короні склав подяку за поміч, яку Офіс уділює українській еміграції у Франції, а особливо, — як Пластовий Референт Генеральної Ради, — за поміч на влаштування минулого літа табору, висловлюючи при тому надію, що українські прохання будуть прихильно задовольнятися і на майбутнє»¹⁸.

З огляду на те, що в Женеві був осідок Ліги Націй, українські політичні емігранти під час Асамблей, зборів Дорадчого комітету при Високому комісарі Ліги Націй влаштовували різні акції протесту. До складу Дорадчого комітету входили представники емігрантських організацій та різних міжнародних благодійних установ. Від українців на збори, 17 березня 1930 р. були делеговані Ганна Чикаленко-Келлер (від Допомогового комітету в Румунії), Олександр Шульгин (від Українського Центрального Комітету в Польщі), М. Шумицький (від Генеральної Еміграційної Ради у Франції)¹⁹. Час від часу в Женеві бували різні політичні діячі, що представляли УНР в еміграції. Так, наприклад, під час проведення 18-ї Асамблеї Ліги Націй туди прибули прем'єр міністр і міністр закордонних справ В. Прокопович, міністр Р. Смаль-Стоцький.

Декілька років у Швейцарії жив визначний український діяч Павло Іванович Чижевський²⁰. Із «Повного послужного списку Прапорщика 5 Понтонного батальйона Чижевського», складеного 15 жовтня 1881 р. і виданого для докладання до прохання на ім'я ректора університету Св. Володимира про зарахування вільним слухачем, дізнаємося про його біографію. Народився він 25 серпня (6 вересня н. ст.) 1860 р. у дворянській родині в м. Гадячі на Полтавщині; православного віросповідання. Навчався в Миколаївському інженерному училищі. На час заповнення анкети записано «не одружений», іншими чорнилами дописано «1882 року січня 17 дня вперше одружився з дівчиною дочкою надвірного радника Софією Костянтинівною Рубісовою, православного віросповідання»²¹. Вони мали синів: Григорія, Миколу, Леоніда. Освіту Павло Іванович здобував як вільний слухач фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира, продовжив навчання у Швей-

цаї, де слухав лекції в Женевському університеті та отримав ступінь доктора фізичних наук (1884). Ще в 1883 р. за ним та його дружиною було встановлено нагляд. У жандармській довідці, складній 15 грудня 1883 р., про Чижевського сказано таке: «Чижевський був близький з братами Борисовими... Чижевський жонатий на Софії Рубісовій, що належить до сімейства, відомого своїми близькими відносинами і співчуттям до осіб революційної партії, на користь яких Рубісовими навіть влаштований у своїй квартирі вечір»²². Значний вплив на формування світогляду та політичних переконань П. Чижевського мало знайомство з Михайлом Драгомановим та іншими членами «женевського гуртка». Після повернення в Україну він склав іспит на отримання ступеня магістра хімії в Київському університеті. За участь у студентських заворушеннях та зберіганні таємної літератури у 1885 р. був ув'язнений, перебував рік у Києві, а потім — на засланні в м. Березов (Росія). Дружина поїхала з ним на заслання. Після повернення П. Чижевський працював у земських установах, обирався депутатом І Державної Думи Росії. У квітні 1917 р. він став членом Української Центральної Ради від Полтавської губернії, членом Центрального комітету Української партії соціалістів-федералістів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається фонд П. І. Чижевського як голови надзвичайної торговельної та фінансової місії УНР у Швейцарії та міністра фінансів УНР за 17 січня 1919 — 12 лютого 1922 рр. За часів Директорії УНР П. Чижевський очолював торговельно-промислову місію, яка мала нав'язати стосунки з європейськими бізнесовими колами в Австрії, Чехословаччині, Польщі, Швейцарії²³. М. Ковалевський писав про нього: «З цих старих вирізнявся своїм оптимізмом і вітальністю Павло Іванович Чижевський. Хоч він був уже хворий і досить ослаблений ненормальними обставинами життя, він виявляв все ж величезну, як на його вік, ініціативність і пильно слідкував за розвитком поверсальської Європи. Він все заводив нові політичні зв'язки, проводив велику інформаційну акцію серед чужинців»²⁴. В еміграції П. Чижевський тісно співпрацював з урядом УНР в екзилі: в лютому–серпні 1921 р. був членом Ради Республіки в Тарнові (Польща) — місці осідку уряду; 18 січня 1922 р. був одним із ініціаторів, котрі підписали «Лист ініціативної групи членів Українських Установчих Зборів, Української Центральної Ради і Трудового Конгресу України до всіх українських парламентарів із закликом прибути на конгрес до Австрії з метою прийняття постанови щодо права українського народу на державну самостійність». В листі зазначалося: «Через чужоземну окупацію української території український нарід позбавлений можливості висловити свою волю в такий відповідальний

час, коли доля України важиться на терезах міжнародного суду, і в імені нашого народу важаться виступати окупанти України, а також політичні організації, групи і окремі особи псевдо українські або авантюристичні, а не чути голосу тих, що у свій час уповноважені були висловити народні жадання і вести перед в боротьбі за осягнення народних ідеалів»²⁵. Не зважаючи на складність ситуації, в якій опинився Уряд УНР, інтернована армія і сам П. Чижевський (дружина із хворим молодшим сином залишилася в Україні, жила в с.Ціпки поблизу Гадяча, а два інших сини також в еміграції в Польщі), у лютому 1922 р. він очолив Міністерство фінансів УНР, вів інтенсивні переговори із французами і англійцями — представниками бізнесових кіл, проте визнання російських більшовиків на Генуезькій конференції зруйнувало всі плани.

Як засвідчують джерела, П. Чижевський не припиняв займатися прикладною наукою. Листувався з різними науковцями, надсилав свої пропозиції, мріяв про електрифікацію України. З цією метою він розробив спеціальну модель вітряної турбіни. Олександр Вілінський згадував: «Вітряний двигун турбіна, системи Павла Івановича, був, на мою думку, дуже влучний та оригінальний пристрій. Він зробив невеличку модель її з картону, і ця модель працювала дуже добре. Залишилося знайти можливість регулювати саму турбіну при наглій силі зміни вітру, ідея цієї можливості вже була, але втілити її у життя за браком коштів не пощастило. В Женеві Павло Іванович взяв патент на цю турбіну. Він мріяв зреалізувати його в Німеччині, але чи пощастило йому — не знаю»²⁶. Про цей винахід Чижевського писала також і Іда Бачинська. «Другою темою наших розмов були його технічні винаходи, головню вітряк, який, на його думку, мусив зробити великий переворот в економічній політиці України. Пригадую собі, як він доводив про близьку можливість електризації цілої країни і навіть усього світу, використовуючи лише вітряну енергію»²⁷. Проте втілити в життя плани В. Чижевському не вдалося. 15 квітня 1925 р. він помер у готелі «Вікторія» в Женеві. В останню путь його проводжали родина Бачинських, старий товариш Микола Ге та інші українці, які на той час перебували в Женеві. 22 квітня «La Tribune de Genève» подала замітку про те, що «в понеділок на кладовищі St.Georges поховано п. П. Чижевського, видатного українського політичного діяча»²⁸ з переліченням його заслуг як автора низки публіцистичних статей та брошур, присвячених тогочасним актуальним темам суспільно-політичного життя. Зокрема, 1921 р. у книзі «Основи української державності» П. Чижевський опублікував власний конституційний проєкт, в якому обстоював ідеї створення незалежної парламентсько-президентської «Української Федеративної Республіки». Вища законодавча влада в ній мала належати «Всеукраїнській національній раді»,

виконавча — «Гетьману всієї України», судова — «Генеральному федеральному суду». В січні 1925 р. у Відні почав виходити перший український фаховий філателістичний орган — місячник «Український Філятеліст», першим передплатником якого був П. Чижевський²⁹. Він також був одним із тих політиків, хто розумів вагу друкованого слова і долучився до підготовки часопису «Тризуб». Перше число журналу побачило світ уже після його смерті.

У 1919 році перебувала на гастролях у Швейцарії Українська Республіканська Капела під керівництвом О. Кошиця. «Перший концерт у Швейцарії Капела дала в Базелі 10 жовтня, другий і третій у Берні. Крім того в Швейцарії Капела виступала по двічі в Цюриху, Женеві й Лозанні, та потім ще раз у Базелі. Всього до кінця жовтня Капела дала в головних містах Швейцарії 10 концертів... Тодішній український посол в Швейцарії М. Василько влаштував на честь Капели банкет, на який запросив швейцарських журналістів. Капела взагалі була бажаним гостем для закордонних представництв — своїми виступами вона утворювала вдалений ґрунт для пропаганди української справи. В Женеві ж Капела дістала позолочений лавровий вінок від українців й інші відзначення»³⁰.

У 1920-х рр. швейцарський бізнес виявляв інтерес до розробки нафтових родовищ у Галичині. Швейцарські інвестиції складали 10% від загальної кількості надходжень в цю галузь економіки краю. Після Румунії Галичина була найбільшим видобувником і переробником нафти. Саме з цих країн і країв поступала до країн Європи найбільша кількість нафтопродуктів. Наприклад, найбільшими експортерами у Німеччину були Америка, Румунія та Галичина³¹.

Отже, в період Української революції на державному рівні вперше було закладено партнерські стосунки між Україною та Швейцарією, а українські політичні емігранти у 1920–1940-х рр. намагалися продовжити культурні та наукові зв'язки як на особистісному, так і на спільнотному рівні.

¹ *Бойків Олекса*. Моя співпраця з полковником. Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. Львів, «Червона калина», 1993. С. 113.

² *Наріжний Симон*. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Вид. 2-е. Львів–Кент–Острог, 2008. С. 15.

³ *Матяш Ірина*. Архівна українка в Канаді: історіографія, типологія, склад // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 153–175; *Її ж*. Архіви українських емігрантів у Канаді як складова частина зарубіжного комплексу українського дипломатичного архіву // *Academia terra historiae*: Студії на пошану академіка Валерія Смоля. Кн. Друга: Простори історика. Київ, 2020. С. 561–579; *Мицик Ю.* Євген Бачинський — єпископ і

громадський діяч (січеславські аспекти біографії) / *Мицик Ю.* За віру православну! К., 2009. С. 342–353 та ін.

⁴ *Мицик Ю.* Листування архієпископа Євгена Бачинського з Розалією Винниченко (1951–1958): Регести. URL: file:///C:/Users/VALENT~1/AppData/Local/Temp/Pam_2015_15-16_12-1.pdf.

⁵ *Бачинський Є.* «Яблуня цвіте» де-що з давніх споминів про Петлюру і особисте знайомство з ним у Женеві // *Тризуб*, 1938. Ч. 22 (622), 29 травня. С. 15–23.

⁶ *Бачина-Бачинський Євген.* Щоденник із Женев. Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. Львів, «Червона калина», 1993. С. 148.

⁷ Див.: *Маковецький Яків.* Євген Коновалець у Швейцарії (2.3.1930–8.6.1936). Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. Львів, «Червона калина», 1993. С. 167–200.

⁸ *Мицик Юрій О.* З листування кінорежисера Євгена Деслава. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Mytsyk_Yurii/Z_lystuvannia_kinorezhysera_Yevhena_Deslava.pdf.

⁹ Там само.

¹⁰ Див.: *Матяш Ірина.* Дипломатична історія України могла б побачити світ в середині 1960-х... // *Україна дипломатична*. 2007. Вип. 8. С. 218–229; *Її ж.* Міфи і реалії життя Євгена Слабченка // *Енциклопедичний вісник*. 2015. С. 61–75; *Євген Слабченко.* Дипломатична історія України / Упоряд. Ірина Матяш. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 496 с.; *Matiasz Irene.* Eugène Deslaw: un cinématographe français et un historien ukrainien de la diplomatie / Ministère des affaires étrangères de l'Ukraine, Société scientifique d'histoire de la diplomatie et des relations internationales, Institut d'histoire de l'Ukraine de l'Académie nationale des sciences d'Ukraine, Sociétés historiques ukrainiennes, Université nationale « Académie d'Ostrog » Institut d'études de la diaspora ukrainienne. Kiev–Nice–New-York–Ostrog, 2019. 194 с.

¹¹ *Тризуб*. 1938. Ч. 13 (613), 27 березня. С. 26; *Тризуб*. 1938. Ч. 17–18 (617–618). 24 квітня. С. 27.

¹² Див.: *Старовойтенко Інна.* Із епістолярної спадщини Олександра Шульгина: листування з Ганною Чикаленко-Келлер, листи до Левка Чикаленка (1920–1930-ті роки) // *Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці* / Зб. наук. праць та документів / упоряд. В. Піскун. Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. С. 276–277.

¹³ *Старовойтенко Інна.* Листування О. Шульгина з Г. Чикаленко-Келлер // Там само. С. 294–295.

¹⁴ *Мельник Мар'яна.* Пам'яті Ганни Чикаленко // *Наше життя*. 1965. № 5. С. 4.

¹⁵ *Великий злочин* // *Свобода*. 1934. 30 квітня.

¹⁶ *Тризуб*. 1937. Ч. 42(492), 31 жовтня. С. 1.

¹⁷ *Бріке П. Е.* Ліга Націй і поневолені народи. *Тризуб*. 1937. Ч. 48 (598), 12 грудня. С. 15–16.

¹⁸ В Швейцарії. *Тризуб*. 1938. Ч. 4–5 (604–5), 22 січня. С. 47.

¹⁹ Засідання Дорадчого комітету при Високому комісарі Ліги Націй та українська еміграція. *Тризуб*. 1930. Ч. 13, 30 березня. С. 17–19.

²⁰ *Піскун Валентина.* «Типовий українець, глибокий європеець» (до 150-річчя від дня народження Павла Івановича Чижевського). *Українознавство-2010. Календар-щорічник* / Упорядники В. Піскун, А. Ціпка. К.: МП «Леся», 2009. С. 188–192. <http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Calendar/Calendar-2010/chyzhevs'kyj.pdf>.

²¹ Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4499. Арк. 7.

²² Цит. за: *Шитюк М. М.* Громадсько-політична діяльність Володимира Мальованого (1847–1893 рр.): наукове видання / М. М. Шитюк, О. С. Козирев; авт. передмови проф. С. І. Світленко. Миколаїв, 2014. С. 144.

²³ ЦДАВО України. Ф. 3877. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3.

²⁴ *Ковалевський Микола.* При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Накладом Марії Ковалевської. Інсбрук, 1960. С. 597.

²⁵ Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. К., 2008. С. 113.

²⁶ *Вілінський О.* Деякі спогади про П. І. Чижевського. *Тризуб.* 1927. Ч. 17–18. С. 20.

²⁷ *Б-ка Іда.* Останні місяці життя П. І. Чижевського. *Тризуб.* 1927. Ч. 17–18. С. 22.

²⁸ П. Чижевський (Некролог). *Тризуб.* 1927. Ч. 17–18. С. 26.

²⁹ *Наріжний Симон.* Українська еміграція.... С. 305.

³⁰ Там само. С. 25.

³¹ Див.: *Клапчук В. М.* Корисні копалини Галичини : видобування та переробка: [Монографія]. ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ: Фоліант, 2013. С. 67–216.

Данило Судин

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
Українського католицького університету,
Львів, Україна, (dansudyn@ucu.edu.ua)
ORCID: 0000-0001-5648-0224

ЖЕНЕВСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ 1919–1939 рр.

Анотація. У статті запропоновано аналіз Женевського періоду в історії Українського соціологічного інституту (серпень 1919 р. — березень 1920 р.) та його ролі у розвитку української соціології в еміграції у міжвоєнний період 1919–1939 рр. Перша частина статті містить аналіз політичних обставин, що сприяли втіленню ідеї Грушевського створити українську соціологічну інституцію. Першочергово, Грушевський мав намір створити Український соціологічний інститут як прикриття для політичної організації — Комітету незалежної України. Останній був надпартійною організацією, утвореною здебільшого Українською партією есерів (УПСР) та Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Він мав подвійну мету: по-перше, інформувати західні суспільства про Україну та український національний рух; по-друге, представляти Україну у світовій політиці. Але оскільки УПСР виступала проти українського уряду, сформованого УСДРП, Грушевський не міг очікувати фінансової підтримки Комітету. Тому він вирішив створити установу «під прикриттям» з такими ж явними функціями для того, щоб отримати фінансування від української влади. Перша частина статті пропонує аргументи, що підтверджують це твердження. Друга частина статті показує процеси, за допомогою яких Український соціологічний інститут став незалежною науково-дослідною установою. Він успадкував видавничий план Комітету незалежної України. Останній втратив свої надпартійні риси, оскільки УСДРП вирішила вийти з Комітету через політичні розбіжності. Тож Грушевський вирішив передати основні наукові функції від Комітету до Українського соціологічного інституту. Цей процес розпочався в Женеві, але закінчився у Празі, під час другого періоду діяльності Українського соціологічного інституту. Остання частина статті пропонує стислий підсумок основних впливів Женевського періоду Українського соціологічного інституту на розвиток української соціології в еміграції в міжвоєнний період 1919–1939 років. Це показує, що Український соціологічний інститут забезпечив основу для майбутньої соціологічної діяльності українських науковців в еміграції.

Ключові слова: Український соціологічний інститут, українська соціологія в еміграції, українська міжвоєнна соціологія, Михайло Грушевський.

Danylo Sudyn

Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor of the Department of Sociology
at the Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine,
(dansudyn@ucu.edu.ua) ORCID: 0000-0001-5648-0224

GENEVA PERIOD OF THE UKRAINIAN SOCIOLOGICAL INSTITUTE AND THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIOLOGY IN 1919–1939

Abstract. The article offers analysis of Geneva period in history of Ukrainian Sociological Institute (august 1919 — march 1920) and its role in development of Ukrainian sociology on emigration during interwar period 1919–1939. First part of the article contains analysis of political circumstances, which fostered Hrushevsky's idea to create Ukrainian sociological institution. According to original Hrushevsky intention Ukrainian Sociological Institute was created as cover institution for political organization The Committee of Independent Ukraine. The latter was supra-party organization, formed mostly of Ukrainian Socialist-Revolutionary Party (USRP) and Ukrainian Social Democratic Labour Party (USDLP) members. Its aim was double: first, to inform Western societies about Ukraine and Ukrainian national movement, and second, to represent Ukraine in world politics. But as USRP was in opposition to Ukrainian government, formed by USDLP, Hrushevsky couldn't expect financial support for the Committee. So he decided to create cover institution with same manifest functions — in order to get funding from Ukrainian government. First part of the article offers argument, which proves this statement. Second part of the article shows processes, by which Ukrainian Sociological Institute became independent research institution. It inherited publishing plan for the Committee of Independent Ukraine. The latter lost its supra-party features, as USDLP decided quitting the Committee due to political differences. So Hrushevsky decided to transfer major research functions from the Committee to the Ukrainian Sociological Institute. This process started in Geneva, but was finished in Prague — during second period of Ukrainian Sociological Institute activities. The last part of article offers brief summary of major influences of Geneva period of Ukrainian Sociological Institute on development of Ukrainian sociology on emigration during interwar period 1919–1939. It shows that Ukrainian Sociological Institute provided frame for future sociological activities of Ukrainian scholars on emigration.

Key words: Ukrainian Sociological Institute, Ukrainian sociology on emigration, Ukrainian interwar sociology, Mykhailo Hrushevsky.

Українська соціологія починає формуватися в останній чверті XIX ст. — від виголошення 1873 р. Михайлом Драгомановим вступної лекції з курсу загальної історії для студентів історико-філологічного факультету Київського університету імені св. Володимира. 1874 р. ця лекція була опублікована як стаття «Становище і завдання науки древньої історії». Попри таку назву, в ній М. Драгоманов окреслив роль соціології в системі соціогуманітарного знання¹, тому від цієї лекції та статті можна вести відлік інтелектуальної історії української соціології.

Інституційно українська соціологія почала формуватися майже через пів століття. 1919 р. було здійснено спробу створити аж дві соціологічні установи — одну на території України, а іншу — в еміграції. У першому випадку йшлося про організацію соціологічних досліджень в Українській академії наук, до якої 8 березня 1919 р. було обрано видатного соціолога Богдана Кістяківського на кафедру соціології². Слід пам'ятати, що згідно з тодішньою термінологією «обрання на кафедру» не означало, що науковця призначали керівником структурної одиниці із назвою «кафедра». Найближчим відповідником тодішнього поняття «кафедра» в сучасній термінології є поняття «спеціальність» чи «напрямок». Тобто Богдана Кістяківського обрали до складу УАН для розвитку соціологічного напрямку. На жаль, передчасна смерть 1920 р. не дозволила йому організувати соціологічні дослідження³. Тому 1927 р. було створено Соціологічну Комісію під керівництвом Семена Семковського, який з 1932 р. очолював кафедру соціології ВУАН⁴. Таким чином, обрання Богдана Кістяківського на кафедру соціології в 1919 р. ніяк не вплинуло на інституційний розвиток соціології в Україні. Зокрема, Микита Шаповал 1927 р. зазначав, що кафедра соціології і далі є незаміщеною, а «головно соціологія розробляється на дослідній катедрі історії України під керівництвом проф. М. Грушевського»⁵.

Втім, Михайло Грушевський доклався до розвитку соціології набагато раніше. Перебуваючи в еміграції, він створив Український соціологічний інститут (УСІ), датою заснування якого традиційно вважають 1919 р. У становленні УСІ виокремлюють три періоди, які названо за його місцеперебуванням:

- женеvський (серпень 1919 — березень 1920 рр.);
- празький (квітень 1920 — січень 1921 рр.);
- віденський (лютий 1921 — березень 1924 рр.)⁶.

Зокрема женеvський період має декілька особливостей. Попри те, що його початок можна відрховувати від першого проекту УСІ, який було написано 26 серпня 1919 р., сам М. Грушевський в усіх звітах вказував, що Інститут був запроєктований восени 1919 р.⁷ Тим більше, що 8 жовтня був написаний другий проєкт УСІ, який був майже ідентичний першому —

за винятком преамбули та завершення. Укладання двох однакових проєктів, але з перервою в півтора місяця має цілком прагматичне пояснення. Їх було написано одночасно із зустрічами М. Грушевського з Володимиром Темницьким, міністром зовнішніх справ УНР, до якого вчений звертався з проханням про фінансування УСІ. Перша зустріч відбулася в 20-х числах серпня 1919 р. у Відні⁸, а друга — в кінці вересня чи на початку жовтня 1919 р., причому М. Грушевський зазначав, що під час другої зустрічі він передав до уряду Директорії «додаткову записку про Соціологічний Інститут»⁹, якою, швидше за все, і був другий проєкт УСІ. Загалом, було встановлено, що в основі обох проєктів був лист М. Грушевського до В. Темницького від 21 серпня 1919 р.: «обговоривши план задуманого Українського соціологічного інституту при зустрічі і знайшовши “повне спочуте”, М. Грушевський невдовзі подав проєкт і кошторис УСІ в листі до В. Темницького від 21 серпня 1919 р., ... який покладений в основу “Проєкту Українського соціологічного інституту»¹⁰.

М. Грушевський згодом стисло переказав свої пропозиції В. Темницькому, зроблені в серпні 1919 р.: «В моїй голові носились гадки такого “Українського Соціологічного Інституту”, який би об’єднав *перед усім* інтелектуальні сили *обох українських соціалістичних партій* (УПСР та УСДРП — *С.Д.*), приготував під їх проводом кадри людей, ознайомлених з соціальними науками, і таким чином не тільки виробив би коло співробітників для реалізації наукових завдань, але також і *українському соціальному*, а конкретніше — соціалістичному, *рухові дав би нові сили, новий інтелектуальний зміст*» (курсив наш — *С.Д.*)¹¹. Тобто першочерговими завданнями УСІ є доволі вузькі політичні — об’єднання сил двох українських соціалістичних партій УПСР та УСДРП. Причина формулювання саме такої цілі полягала в тому, що до липня 1919 р. УСДРП була єдиною партією при владі, а УПСР перебувала в опозиції. І лише в липні відбулося примирення, і представники УПСР увішли до владних органів Директорії. Тому наукова діяльність УСІ проєктувалася М. Грушевським як забезпечення інтелектуальної підтримки українському соціалістичному рухові.

Таке «політичне» спрямування пояснювалося завданням УСІ «прикривати» діяльність Комітету незалежної України (КНУК)¹². Цей комітет задумувався як надпартійне об’єднання для інформування західних суспільств про сутність українського питання і для здійснення політичного тиску на західноєвропейські держави з метою досягнення визнання ними незалежності України. Цим самим КНУК займав двозначну позицію щодо дипломатичних представництв УНР, фактично дублюючи їхню роботу, або й діючи в обхід, адже планувалося встановити безпосередні контакти з впливовими політичними та громадськими діячами, створити відділи

КНУК в головних політичних центрах Європи¹³. Тобто, КНУК мав бути центром альтернативної та опозиційної мережі дипломатичних місій. Саме через це КНУК ніколи офіційно не повідомляв про свій склад, мотивуючи тим, що це могло б зашкодити деяким з його учасників, які перебували на державній службі¹⁴. Хоча крім представників УПСР та УСДРП до КНУК входили і представники українських громадських організацій на еміграції, зокрема, Українського клубу Женеви — культурно-просвітницької організації українців Швейцарії¹⁵. «Український клуб» отримував фінансову допомогу від КНУК¹⁶, а його голова Павло Чижевський був членом Комітету¹⁷.

Комітет потребував фінансів для проведення своєї діяльності, а закордонна делегація УПСР не мала власних коштів. Тому М. Грушевський вирішив вдатися до фінансування діяльності КНУК через систему добровільних внесків та пожертв. З цієї метою він написав звернення до українців, які проживали в США та Канаді. Українська діаспора у Північній Америці надала йому фінансову підтримку, але як згодом виявилось — це була одноразова допомога: українці Америки не мали коштів та й бажання систематично фінансувати українську еміграцію в Західній Європі¹⁸. Таким чином, М. Грушевський переконався, що єдиним джерелом фінансової підтримки для КНУК могла бути Директорія УНР.

Проте, як зазначалося вище, КНУК був таємний саме через складність стосунків з Директорією. А тому звертатися від його імені по фінансову допомогу М. Грушевський не міг. Таким чином, було прийнято рішення створити УСІ, який би контактував з Директорією, і виступав «прикриттям» для КНУК. Адже цілі обох організацій були дуже подібними (див. табл. 1).

Таблиця 1

Завдання Комітету Незалежної України та Українського Соціологічного Інституту

№	Комітет Незалежної України ¹⁹	Український Соціологічний Інститут ²⁰
1.	«Війти в безпосередні зносини з політичними партіями, впливовими діячами й представниками преси»	«Утворювати зв'язки з інтернаціональними та національними організаціями, котрі виражають собою сучасний соціальний рух, та представляти в них українську національність»
2.	«Для освідомлювання політичних кругів і преси вже тепер приступить ... до видання часописи на французькій і англійській мові, яку розсилать членам	«Інформувати їх про соціальний український рух і українську літературу»

№	Комітет Незалежної України ¹⁹	Український Соціологічний Інститут ²⁰
	парламентів, політичним діячам, важ- нішим органам преси цілого світу»; «розпочать видавання ґрунтовних кни- жок про Україну та український нарід, на французькій та англійській мові»	
3.		«Слідити за соціальним рухом світо- вим й за соціологічними досліддами та популяризувати їх результати для ук- раїнського громадянства»

Крім того, в проєкті УСІ в розділі про кошторис інституції фігурували такі пункти:

- «субсидія на видання «[L']Europe Orientale» чи іншого спільного органа соціалістичних груп «малих народів» в розмірі одної четвертої річного бюджету»;
- «на взноси і представництва в Інтернаціоналі та інших подібних організаціях»²¹.

Хоча в листопаді 1919 р. у листі до українців Америки, написаному від імені КНУК, журнал «L'Europe Orientale/Eastern Europe» подавався як такий, що організований членами КНУК²². Та й загалом метою цього часопису було інформувати західні суспільства про проблеми нових держав, що постали на території Російської імперії, тобто так звані малі народи Російської імперії²³. Але в документі, представленому Директорії, цей часопис вже фігурує як друкований орган УСІ.

Так само нелогічним видається пункт про представництво УСІ в II Інтернаціоналі: для політичної організації, якою був КНУК, це цілком передбачуване завдання, але от для наукової, якою себе подавав УСІ, це виглядало доволі дивно. Втім, швидше за все, Директорія не зважала на ці суперечності через результати Наради послів та голів дипломатичних місій УНР у Карлсбаді (6–14 серпня 1919 р.), учасником якої був В. Темницький. Саме там він дізнався про незначні успіхи дипломатів УНР, хоча на дипломатичні місії було витрачено великі кошти²⁴. Водночас пропонувався М. Грушевським кошторис УСІ виглядав значно економнішим і сам Інститут видавався доволі перспективним. На той момент завдяки представництву КНУК на Конференції II Інтернаціоналу в Люцерні соціалістичні партії Європи визнали незалежність України²⁵. Це виглядало значним досягненням, адже здавалося, що соціалісти можуть здобути перемогу на парламентських виборах у Франції²⁶. Тим більше, що в липні 1919 р. В. Темницький наголошував на необхідності створення українського інформаційного бюро в Західній Європі, яке б

публікувало книжки, брошури та статті про Україну²⁷. За цих умов як проєкт УСІ, так і вже досягнуті ним результати цілком вписувалися в дипломатичні цілі Директорії.

Серпневий проєкт УСІ виник внаслідок задуму М. Грушевського отримати фінансування КНУК від Директорії. Тобто, УСІ виступав «науковим фасадом» для політичної активності Комітету. Втім, з проєкту УСІ видно, що Михайло Грушевський задумував його і як самостійну наукову інституцію, яка буде стежити «за соціологічними дослідженнями та популяризувати їх результати для українського громадянства»²⁸. До осені 1919 р. УСІ не мав самостійного існування. Зокрема, в листах-зверненнях М. Грушевського до української діаспори в Америці згадки про УСІ з'являються лише в листопаді. Наприклад, в листі від 30 вересня 1919 р. фігурує КНУК, проте відсутні згадки про роботу УСІ²⁹, хоча на той час вже був написаний перший проєкт, а також отримано фінансування від В. Темницького³⁰. Натомість вперше УСІ згадується в листі від 14 листопада 1919 р., причому зазначено, що УСІ лише формується³¹.

Саме в листопаді М. Грушевський почав перетворювати УСІ з офіційного представництва КНУК на самостійну організацію. Зокрема, в постанові загальних зборів Комітету, які відбулися 10–12 листопада 1919 р., вказано, що «питання про передачу видавництва Комітету Женевському Соціологічному Інституту остаеться одвертим»³². Вочевидь, на цих зборах питання було лише порушено. Щодо питання про те, якими мають бути стосунки УСІ та КНУК, передачу видавництва до УСІ та публікацію видань від імені УСІ точилися дискусії. КНУК постановив, що «книжки зпочатку мають бути виданими на французькій мові і можуть (курсив наш — С.Д.) з'явитися під фірмою Соціологічного інституту»³³.

Наступне рішення було прийняте 20 листопада 1919 р., згідно з яким «Знайдено можливість другі видання передати для випуску Укр. Соц. Інституту, як проєктована брошурка проф. Грушевського»³⁴. Йшлося про доповнення до рішення КНУК від 16 листопада 1919 р., згідно з яким «признано корисним приготувати до видання переклади менших праць — брошур історично-політичного та національного змісту цінних для інформації західно-європейського читача», зокрема брошури М. Грушевського про Переяславську унію 1654 р. і про Україну й Росію в 1917 р.³⁵. Тобто, 20 листопада КНУК ухвалив проміжне рішення: нові науково-популярні чи інформаційно-просвітницькі видання видавати від імені УСІ. Але статус попередніх, вже внесених до видавничого плану, залишався невизначеним.

Нарешті 17 грудня 1919 р. було затверджено статут (регулямін) Комітету, згідно з яким, «коли-б не було рішення в справі ліквідації, майно

Комітету переходить на Українській Соціологічний інститут в Женеві»³⁶. УСІ офіційно став правонаступником КНУК. 25 квітня 1920 р. Комітет вирішив видати книгу Павла Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.»³⁷. Лише 31 серпня 1920 р. було вирішено ліквідувати КНУК і «згідно з побажанням регуляміну КНУК передати майно його і всі акти Українському Соціологічному Інституту, з тим щоб він в границях матеріальної можливості виконав видавничий плян прийнятий отсими зборами»³⁸. У випадку видавничого плану йшлося про видання антології української літератури, книг П. Христюка про українську революцію 1917–1920 рр. та Михайла Лозинського про галицьку революцію, а також книги з економічної географії Івана Фещенка-Чопівського. На той момент було видано лише коротку історію України М. Грушевського, написану французькою мовою.

Хронологія подій показує, що процес розділення КНУК та УСІ не був лінійним. В листопаді 1919 р. порушувалося питання про передачу видавництва Інституту, але жодного рішення прийнято не було. Але зазначалося, що книги, включені до видавничого плану Комітету, можуть виходити від імені УСІ. Вочевидь, це питання мало б розглядатися окремо. Лише науково-популярні брошури просвітницького характеру мали б публікуватися від імені УСІ. В грудні 1919 р. було вирішено, що УСІ є правонаступником КНУК. В квітні 1920 р. вирішено, що наступна книга Комітету вийде від імені Інституту, а в серпні 1920 р. вирішено, що УСІ переймає і все майно, і видавничий план КНУК у зв'язку з саморозпуском Комітету.

В перший рік існування статус УСІ був подвійним. З одного боку, попри те, що в проєкті УСІ закладалося видання книг про Україну та український соціальний рух, видавничого плану УСІ не мав до серпня 1920 р., коли отримав його від КНУК. М. Грушевський не розділяв видавничі плани КНУК та УСІ. Розповідаючи про перший рік перебування в еміграції, він згадував, що протягом листопада 1919 р. спілкувався з французькими науковцями щодо їхньої участі у видавничій діяльності УСІ, проте вже в наступному абзаці писав, що в цей час було сформовано видавничий план КНУК³⁹.

Причина таких стосунків між двома організаціями полягає в тому, що саме восени 1919 р. розпочалася криза КНУК. Комітет був створений для об'єднання УПСР та УСДРП, але рішення про співпрацю мало бути ухваленим з'їздами кожної з партій. 9–13 вересня 1919 р. у Відні відбувся з'їзд членів УСДРП закордоном, на якому було вирішено відмовитися співпрацювати з УПСР. Цим перекреслювалася співпраця між партіями в КНУК, а Комітету перетворювався на партійний орган УПСР, тобто, починав дублювати Закордонну делегацію УПСР. М. Грушевський ді-

знався про рішення з'їзду УСДРП 2 листопада 1919 р.⁴⁰ Мабуть, саме тому в листопаді 1919 р. він вирішив перетворити УСІ на реальну організацію, яка зможе виконувати просвітницькі та наукові задачі. Адже КНУК як політична організація, утворена з членів однієї партії, не міг би цього виконувати, і не зіткнутися із звинуваченнями в упередженості. Тому 10–12 листопада 1919 р. на засіданні КНУК було поставлено питання про розмежування Комітету та Інституту, а 14 листопада 1919 р. М. Грушевський звернувся листом до українців Америки з проханням фінансово підтримати створення та діяльність УСІ.

Непрямим підтвердженням зміни планів М. Грушевського щодо УСІ слугують його слова: «рішено діяльність Комітету пересунути на Женеvu і поставити її в тісніший зв'язок з Соціологічним інститутом, що на випадок ліквідації Ком. нез. України мав перейняти на себе його фонди і реалізацію його видавничого плану»⁴¹. Якщо зважити, що на той момент Інститут був радше фіктивною організацією, то М. Грушевському йшлося не про більш тісну співпрацю між УСІ та КНУК, а про перебирання УСІ на себе певних обов'язків КНУК, зокрема — видавничого плану. Формулювання було обране М. Грушевським свідомо, адже розповідаючи про події листопада 1919 р. він зазначав, що «заходились ми коло організації Комітету незалежної України, уложили на загальних зборах його регулярні, план видань, розподіл коштів; до українських часописей в Америці було вислане докладне справоздання з надісланих жертв і план їх витрати»⁴². У випадку коштів йшлося про гроші, отримані Комітетом завдяки зверненню від 26 липня 1919 р. до українців Америки з проханням про фінансову підтримку КНУК⁴³. Тобто КНУК діяв від літа 1919 р. М. Грушевський зазначав, що в Конференції II Інтернаціоналу в Люцерні брав участь саме КНУК, а не окремо УПСР та УСДРП⁴⁴. Згодом М. Грушевський вказував, що організація діяльності КНУК розпочалася в листопаді 1919 р. З одного боку, це цілком правдиве твердження: тільки в грудні було затверджено статут Комітету, та й листопад–грудень були періодом найактивнішої діяльності КНУК⁴⁵. Можемо припустити, що така зміна дати організації Комітету була зроблена свідомо, щоб подати УСІ та КНУК як дві інституції, які було створено одночасно, а тому треба було налагоджувати між ними співпрацю. Насправді ж йшлося про поступове втілення в життя проєктів УСІ від 26 серпня та 8 жовтня 1919 р. Спершу написані для прикриття діяльності КНУК, вони тепер слугували приводом перебирання в Комітеті всіх функцій — на користь УСІ. Це виявилось і у фінансових питаннях. Якщо раніше Інститут виступав засобом отримати від Директорії фінансування діяльності КНУК, то з листопада 1919 р. ситуація змінилася: на засіданні Комітету 10–12 листопада було постановлено виділити 3000 франків УСІ⁴⁶ без вказівки, на які саме потреби (швидше за все — на організацію).

24 листопада 1919 р. М. Грушевський переїхав до Женеви⁴⁷. Цю дату вважають початком женевського періоду діяльності УСІ⁴⁸, хоча перший тривалий візит до Женеви був з 26 жовтня по 2 листопада 1919 р., коли Михайло Грушевський почав підготовчу роботу з організації УСІ⁴⁹. Причина вибору Женеви М. Грушевський пояснював так: «Я намічав собі Женеву місцем найближчого осідку, в зв'язку з сим конгресом і з Лігою Націй, що мала теж в Женеві розпочати свою роботу в найближчій часі. З Женевою ж — традиційним революційним осідком, освяченим працею першого українського соціалістичного (Драгоманівського) гуртка в 1870–1880-х рр., хотів я зв'язати перші кроки Українського соціологічного інституту»⁵⁰. Вибір міста визначався не лише політичними міркуваннями, але і питанням історичної тяглості — зв'язком з діяльністю Михайла Драгоманова, який стояв біля витоків української соціології і першим окреслив цілі та завдання соціології для українських науковців.

Діяльність УСІ в Женеві не була, на перший погляд, продуктивною. Адже власного видавничого плану та періодичного друкованого органу УСІ в цей період не мав. Протягом осені–зими 1919 р. М. Грушевський здійснив спроби перебрати в КНУК видавничий план, а часопис «L'Europe Orientale» більш тісно зв'язати з Інститутом, проте цього так і не вдалося зробити. Часопис припинив існування на початку 1920 р. через брак фінансування та суперечності між представниками республік колишньої Російської імперії. Через організаційні та фінансові труднощі припинило діяльність створене в січні 1920 р. завдяки сприянню УСІ в особі М. Грушевського «Товариство прихильників нових республік Східної Європи»⁵¹. Протягом першого періоду діяльності УСІ завдання публікації видань не виконувалося — видавничий план з'явився лише у серпні 1920 р. Не брав участі УСІ в конференціях та конгресах і не створював філій в інших містах.

Загалом, отриманих коштів вистачило лише на організацію бібліотеки УСІ, чим активно займався М. Грушевський. В своєму звіті про роботу УСІ від 12 березня 1920 р. він зазначав, що з осені «провів підготовчу роботу: організацію зв'язків, збирання бібліотеки і архіву, підготовку видань»⁵². З французькими та швейцарськими вченими М. Грушевський лише налагоджував зв'язки, запрошував до участі у видавничій діяльності УСІ. Проте лише один французький автор Антуан Мейє (Meillet), подав тоді публікацію — «Антологію української літератури», що вийшла 1921 р.

Згідно з проектом М. Грушевського, підготовленим 20 жовтня 1919 р., до кадрового складу УСІ мало входити 2–3 штатні працівники, голова Інституту та позаштатні працівники, які б отримували гонорари за виконання доручень УСІ⁵³. Можемо припустити, що французькі та швейцар-

ські вчені могли бути позаштатними працівниками УСІ. Щодо штатних працівників, то до Женеви так ніхто і не прибув, щоб зайнятися організацією Інституту⁵⁴. Проте в першому звіті про роботу УСІ М. Грушевський згадує про свої наради зі співробітниками, внаслідок яких було прийнято рішення про переїзд УСІ до Праги⁵⁵. Можемо припустити, що до УСІ входили члени УПСР, з якими тісно співпрацював в той час М. Грушевський. Принаймні, говорячи про тимчасове бюро Інституту, М. Грушевський висловлював припущення, що в ньому братимуть участь члени партій, які входили до КНУК, тобто УПСР та УСДРП⁵⁶. Проте в листопаді УСДРП припинила співпрацю з УПСР, а тому, очевидно, працівниками УСІ були виключно члени УПСР. Проте і вони, швидше за все, не мали статусу штатних працівників, оскільки УСІ бракувало коштів. Відомо, що єдиним постійним працівником Інституту, крім М. Грушевського, був бібліотекар М. Кондратенко, причому, як зазначає Ірина Матяш, «утримувати ще одну посаду через матеріальну скруту було нереально»⁵⁷. Також відомо, що донька Михайла Грушевського — Катерина — виконувала обов'язки секретаря УСІ⁵⁸, а також «активно залучалася до заходів щодо фінансового забезпечення діяльності УСІ, відповідала за переклади текстів закликів іноземними мовами, їх передрук та консультації з професорами Женевського університету»⁵⁹.

УСІ з його бібліотекою і канцелярією мав діяти в Женеві. Від 26 жовтня 1919 р. М. Грушевський проживав у Женеві в Hotel de Paris⁶⁰. Цю адресу вказувала і Катерина Грушевська в листі від 4 листопада 1919 р.⁶¹, хоча в цей час М. Грушевський перебував у Парижі, отже приватного помешкання родина Грушевських у Женеві не мала. Придбати будинок для УСІ планувалося, згідно з рішенням КНУК від 17 грудня 1919 р., на кошти, надіслані українцями Америки⁶². Отже, УСІ базувався в приватному помешканні М. Грушевського.

Навесні 1920 р. М. Грушевський вирішив, що організація УСІ в Женеві не ефективна. По-перше, місто втрачало будь-яке значення з політичної точки зору. Адже до Ліги Націй, чий осередок мав бути в Женеві, не ввійшли США, а тому стало зрозумілим, що сама Ліга Націй матиме малий вплив на світову політику. Крім того, Женевська конференція II Інтернаціоналу, яка мала відбутися в лютому 1920 р. переносилась на невизначений термін через розпад самого Інтернаціоналу. По-друге, в Європі розпочалась фінансова криза, лише швейцарська економіка та валюта виявилися найбільш стабільними. Відтак, проживання в Женеві стало дуже дорогим. По-третє, політична діяльність УПСР перемістилась до Праги. Оскільки М. Грушевський прагнув долучитися до неї, то він змушений був туди переселитися⁶³. Під впливом цих причин 2 квітня 1920 р. М. Грушевський ліквідував женевський осередок УСІ і переїхав до Праги.

Підсумовуючи огляд женеvського періоду УСІ, зазначимо, що діяльність Інституту не була активною. За цей час вдалося зібрати бібліотеку, а також отримати видавничий план, з якого не було опубліковано жодної книги, а лише одну підготовлено до друку. На основі цього може виникнути питання, чи відігравав женеvський період УСІ значну роль в розвитку української соціології. Загалом, відповідь має бути ствердна з огляду на декілька причин. По-перше, вже в женеvський період діяльність УСІ вплинула на українське наукове життя на еміграції. Прикладом може слугувати «Товариство прихильників нових республік Східної Європи», створене в Женеві в січні 1920 р. завдяки сприянню УСІ⁶⁴. Відомий український соціолог міжвоєнного періоду Ольгерд Бочковський на початку березня 1920 р. вказував на важливу роль як «Товариства»⁶⁵, так і журналу «L'Europe Orientale»⁶⁶ в становленні націології. Поняття «націології» в сучасній термінології найкраще передати терміном «соціологія нації», оскільки Ольгерд Бочковський зазначав, що націологія є галуззю соціології⁶⁷. По-друге, женеvський період УСІ як реально діючої інституції тривав 4 місяці — з 24 листопада 1919 р. по 2 квітня 1920 р. За це час вдалося провести значну підготовчу роботу, яка дала результати в празький та віденський періоди УСІ. Зокрема, УСІ перейняв від КНУК видавничий план, до якого входили книги з українознавства французькою мовою, та поширення їх серед західноєвропейських читачів⁶⁸. Згодом цей видавничий план отримав назву малого⁶⁹, оскільки в серпні 1920 р. КНУК також доповнив свій план матеріалами з історії української революції 1917–1920 рр. Таким чином утворилися дві видавничі серії — українознавча та матеріалів до історії української революції. Згідно з цим планом УСІ працював протягом празького періоду, і 20 червня 1921 р. ліквідаційні збори КНУК постановили, що «видавничий план їх виконаний Укр. Соц. Інститутом правильно»⁷⁰, причому йшлося про обидві видавничі серії.

Отже, в женеvський період було закладено основні напрямки діяльності УСІ до 1924 р., що мала вплив на подальший розвиток української соціології на еміграції. Зокрема, після повернення М. Грушевського до України у березні 1924 р. на еміграції 1 листопада 1924 р.⁷¹ було розпочато процес створення Українського інституту громадознавства (УІГ) на чолі з Микитою Шаповалом — колегою Михайла Грушевського по КНУК та УСІ. Організаційний період завершився лише восени 1927 р.⁷² Цілі УІГ полягали зокрема в популяризації соціологічних досліджень серед українців: «результати праць Інституту (УІГ — С.Д.) і взагалі соціологічні знання поширювати в українському народі»⁷³ чи «досліджувати здобутки й успіхи світової соціологічної праці й популяризувати їх в українській мові»⁷⁴ (курсив в оригінальному тексті — С.Д.). Вперше це

завдання було сформульовано М. Грушевським в проєкті УСІ — «Слідити за соціальним рухом світовим й за соціологічними дослідженнями та популяризувати їх результати для українського громадянства»⁷⁵. УІГ мав інші подібні завдання: видавничий план: «Підготовляється до друку: І. Суспільство. Часопис громадознавства під редакцією М. Ю. Шаповала. ІІ. Серія українознавства: 1. Україна (збірник). 2. Західні Землі. 3. І. Івасюк. Кубань (вийшла з друку накладом УГВФонду). 4. Буковина. 5. Бесарабія»⁷⁶. Існування серії українознавства відсилає до серії українознавчої УСІ з різницею, що остання готувалася до друку французькою мовою — для популяризації інформації про Україну серед західних суспільств. Крім розвідки про Кубань, жодної книги з цієї серії опубліковано не було. Натомість 1925 р. було анонсовано серію «Матеріали до історії Української Революції», назва якої дослівно повторювала назву серії УСІ. В рамках цієї серії було опубліковано книгу П. Сулятицького «Нариси з історії революції на Кубані. Т. 1 (ІІІ-1917–VІ-1918)»⁷⁷, а також вказано що до друку підготовані 2-ий та 3-ій томи, які охоплювали період з липня 1918 р. по листопад 1919 р. та з грудня 1919 по 1922 рр. відповідно. Причому у передмові до 1-го тому М. Шаповал зазначив, що є вже праці про Велику Україну Павла Христюка та про Галичину Михайла Лозинського, а праця Сулятицького доповнює їх в той спосіб, що «таким чином, на українському суспільно-політичному овиді є вже матеріали про революційний рух майже на всіх наших землях»⁷⁸. У виступі 1927 р. М. Шаповал зазначив, що третім важливим завданням УІГ є «організувати соціологічне вивчення *революції*, як суспільного феномена взагалі й українського *революційного* руху зокрема»⁷⁹. Тобто в цьому випадку простежується свідоме вибудовування тяглості з видавничою серією УСІ.

Підсумовуючи значення женеvського періоду УСІ для розвитку української соціології міжвоєнного періоду, зазначимо, що М. Грушевський не планував створювати реально діючу соціологічну інституцію на еміграції. Проте внаслідок обставин, які склалися в 1919 р. виявилось, що УСІ замість прикриття діяльності КНУК перетворився на повноцінний соціологічний інститут, який виявився важливим для розвитку української соціології. Зокрема, в Україні соціологічні інституції в той час не змогли повноцінно розвинутися через брак умов, а тому центр розвитку української соціології мимоволі змістився на еміграцію. І точкою відліку стала діяльність Українського соціологічного інституту в Женеві.

¹ Детальніше див. Лапан Т., Судин Д. Формування академічної української соціології в кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. // Вісник Львівського національного університету імені

Івана Франка. Серія соціологічна. Випуск 5. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011. С. 128–129.

² Богдан Кістяківський був другом та колегою видатних німецьких соціологів Георга Зіммеля та Макса Вебера — див. *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. Київ: Основи, 1995. 172 с., *Neuman S. Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism.* Harvard University Press, 1998. 218 p., *Давыдов Ю. М.* Вебер и Б. Кистяковский (Опыт микроанализа) // Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. Москва: Мартис, 1998. С. 150–190.

³ *Шаповал М.* Українська соціологія. Прага: Український інститут громадознавства в Празі, 1927. С. 6.

⁴ Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. Київ: НБУВ, 1998. С. 603

⁵ *Шаповал М.* Українська соціологія. С. 9.

⁶ Детальніше див. *Матяш І.* Український соціологічний інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. 2000. № 4. С. 44–56; *Судин Д.* Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. Вип. 6. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. С. 37–50; *Судин Д.* Празький період діяльності Українського Соціологічного Інституту (квітень 1920 — січень 1921 рр.) // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. Вип. 7. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013. С. 230–244.

⁷ *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С. Грушевського. С. 53; *Грушевський М.* Автобіографія (1926) // Український історик. 1980. № 1–4. С. 87.

⁸ *Грушевський М.* В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів // Борітеся–Поборете! 1921. № 7. С. 35.

⁹ Там само. С. 37–38.

¹⁰ *Грушевський М. С.* Твори: у 50 т. / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 417.

¹¹ *Грушевський М.* В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 35–36.

¹² *Судин Д.* Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту. С. 41–44.

¹³ *Садов А. М. С.* Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських // Український археографічний щорічник. Вип. 10–11. Київ, 2006. С. 700.

¹⁴ Там само. С. 700, 702.

¹⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ: Видавництво Олени Теліги, 1999. С. 115.

¹⁶ Там само. С. 707.

¹⁷ Там само. С. 702.

¹⁸ *Кутілова Л.* Діяльність Михайла Грушевського в перші роки еміграції // Українська діаспора. 1994. № 5. С. 131.

¹⁹ *Садов А. М. С.* Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 705.

²⁰ *Грушевський М. С.* Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 241.

²¹ Там само. С. 458.

²² *Садов А. М. С.* Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 709.

²³ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 101.

²⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1994. С. 368.

²⁵ The International at Lucerne 1919: The Resolutions. The Provisional Constitution. London: The Labour Party, 1919. P. 8, 13.

²⁶ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. С. 366.

²⁷ Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року // Український історик. 1986. № 3–4. С. 99.

²⁸ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 458.

²⁹ Грушевський М. До українців в Америці // Український прапор. 1919. № 30. С. 4.

³⁰ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 36.

³¹ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 709, 711.

³² Там само. С. 707.

³³ Там само. С. 707.

³⁴ Там само. С. 712.

³⁵ Там само. С. 712.

³⁶ Там само. С. 714.

³⁷ Там само. С. 718.

³⁸ Там само. С. 721.

³⁹ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 41.

⁴⁰ Там само. С. 39.

⁴¹ Там само. С. 41.

⁴² Там само. С. 41.

⁴³ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 705.

⁴⁴ Там само. С. 700.

⁴⁵ Там само. С. 702.

⁴⁶ Там само. С. 707.

⁴⁷ Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. С. 381.

⁴⁸ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 459

⁴⁹ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 39–41.

⁵⁰ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 133.

⁵¹ Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський. С. 383.

⁵² Грушевський М. В справі Українського Соціологічного Інституту // На переломі. Відень, 1920. № 3. С. 11.

⁵³ Сохань П. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. Київ: Інститут української археографії АН України, 1993. С. 203–204.

⁵⁴ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 46.

⁵⁵ Грушевський М. В справі Українського Соціологічного Інституту. С. 12.

⁵⁶ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 39–40.

⁵⁷ Матяш І. Український соціологічний інститут М. С. Грушевського. С. 48.

⁵⁸ Еміграційні будні очима Катерини Грушевської: політика та повсякденність (1919–1921 рр.) (вступна стаття й публікація І. Б. Матяш) // Український історичний журнал. 2016. № 4. С. 14.

⁵⁹ Там само. С. 15.

⁶⁰ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 711.

⁶¹ Еміграційні будні очима Катерини Грушевської. С. 21.

⁶² Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 713.

⁶³ Грушевський М. В першій делегації Української Партії Соціалістів Революціонерів. С. 52–53.

⁶⁴ Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський. С. 383.

⁶⁵ Бочковський О. І. Вибрані праці та документи. Том І. Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. С. 643.

⁶⁶ Там само. С. 648.

⁶⁷ Бочковський О. І. Вступ до націології. Мюнхен: УТГІ, 1991–1992. С. 19.

⁶⁸ Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України. С. 707.

⁶⁹ Там само. С. 721.

⁷⁰ Там само. С. 722.

⁷¹ Шаповал М. Українська соціологія. С. 13.

⁷² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). С. 23.

⁷³ Хроніка Українського Інституту Громадознавства в Празі. 1925. № 1–2. С. 4.

⁷⁴ Шаповал М. Українська соціологія. С. 11.

⁷⁵ Грушевський М. С. Твори. Т. 4. Кн. 2. С. 241.

⁷⁶ Івасюк І. Кубань. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. 117 с.

⁷⁷ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Том І (березень 1917 року — червень 1918). Прага: (б.в.), 1925. 196 с.

⁷⁸ Там само. С. 3.

⁷⁹ Шаповал М. Українська соціологія. С. 11.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

(494):930.1+(477.62)+(477.54)

Єва Медер

доктор історії, професор Базельського університету,
Базель, Швейцарія, (emaeder@gmx.net)

ШВЕЙЦАРСЬКІ ДЖЕРЕЛА ПРО КРАМАТОРСЬК І ХАРКІВ

Анотація. У статті йдеться про життя, професійний шлях та діяльність видатного промисловця зі Швейцарії Конрада Гампера. Авторка описує події, що мали місце до та одразу після Жовтневого перевороту в Росії. Кар'єра К. Гампера від посади будівельного конструктора до провідного інженера на фабриці, що виробляла залізні мости та парові котли, розвивалась досить стрімко. 1890 року йому було доручено побудувати нову фабрику поблизу Сільце, директором якої він згодом став. Це був один з найбільших та найефективніших котельних заводів у Європі. 1895 року, після повернення з навчання у Цюриху, К. Гампер спорудив у Краматорську спочатку ливарний, а потім інші цехи механічного заводу, який виготовляв інструменти для будівництва залізниць та невеликих шахт. Особливу увагу приділено в статті серії світлин, присвячених ще тоді невеликому сільському поселенню під назвою Краматорськ. На світлинах відображено місця, важливі для селян, звичайний побут тодішніх жителів, традиційне українське вбрання. Авторка аналізує звіт швейцарця Бальцера, що працював у Харкові та залишив детальний опис подій там після перевороту Жовтневої революції з позиції звичайного європейця та водночас противника більшовицької влади. Оповіді Гампера та Бальцера є своєрідними історіями успіху та розчарування багатьох швейцарців, що пов'язали частину свого життєвого шляху з Росією.

Ключові слова: Краматорськ, механічний завод, архів світлин, Жовтнева революція, Харків, звіт Бальцера.

Eva Meder

Doctor of Historical Sciences, Full Professor at the University of Basel,
Basel, Switzerland, (emaeder@gmx.net)

SWISS SOURCES ABOUT KRAMATORSK AND KHARKIV

Abstract. The article reports about the life, career and activity of Conrad Gamper, a famous entrepreneur from Switzerland. The author describes the events before and immediately after the October Revolution in Russia. The career of Gamper was so fitfully pursued: he occupied the post of a construction engineer, and then he was a chief engineer at the factory, which manufactured iron bridges and steam boilers. In 1890, he was entrusted to erect a new factory near Siltse, the head of which he subsequently became. That was one of the biggest and most efficient boiler factories in Europe. In 1895, after Gamper had returned from Zurich where he studied, he constructed a foundry, and then other factory workshops of a mechanical plant, which produced the instruments for rail construction and small mines. Special attention shall be drawn to a number of photos, dedicated to the then small village of Kramatorsk. The photos show the various places that were important for ordinary peasants, simple life of residents of Kramatorsk, as well traditional Ukrainian costumes. Besides, the author analyzes the report by Balzer, a Swiss who worked in Kharkiv and described in detail the developments of the Bolshevik Revolution. The developments of those dark days are stated from the standpoint of an ordinary European man and a rival to Bolshevik authority at the same time. The stories of Gamper and Balzer are particular narratives of success and frustration of many Swiss people who decided to dedicate a part of their life to Russia.

Key words: Kramatorsk, mechanical plant, archive of photos, the October Revolution, Kharkiv, the Balzer report.

19 травня 1919 р. швейцарський консул покинув Київ разом зі 185 громадянами Швейцарії, щоб втекти від громадянської війни та повернутися додому через Одесу і Стамбул¹. До 1917 р. в Російську імперію переселилося понад 20 000 швейцарців. За різними оцінками, 6500 з них повернулися до Швейцарії в 1918–1922 рр. Один із них, Конрад Гампер, заснував завод в Краматорську. Про його зусилля свідчать історичні джерела, досі не запроваджені до наукового обігу. Це невідомий альбом фотографій Краматорська і доповідь, написана швейцарським банкіром про вплив Жовтневого перевороту та громадянської війни на життя Харкова. Жодне з цих джерел не використовувалося для історичного дослідження, хоча, безперечно, вони є цінними. Походження фотоальбому досі загадкове. Необхідні подальші дослідження у Швейцарії та Україні, щоб повністю зрозуміти значення документів.

Архів «Швейцарія з Росії»

До 1917 р. в приватні акціонерні товариства Російської імперії було вкладено 33 млн руб.². Через рік після Жовтневого перевороту акціонери заснували асоціацію кредиторів для захисту своїх фінансових інтересів у Росії (Secrusse). Для підтримки швейцарських біженців, які прибули без будь-якого майна, реципієнти заснували друге товариство — Асоціацію швейцарців з Росії. У 1960-х рр. обидві асоціації припинили діяльність, оскільки потреба в ній зникла. Документи асоціацій в 1970-х рр. були передані кафедрі історії Східної Європи Цюрихського університету. Опрацюванням документів зайнялися професор Карстен Герке та його учні. Вони опитували повернених і збирали фотографії та будь-які інші документи, які змогли отримати³. Невдовзі висота складених один на один ящиків з цими документами сягала семи метрів. Сьогодні вся колекція зберігається у Швейцарському соціальному архіві в Цюріху — Штадельхофен⁴. За інформацією, що міститься в цих документах, сформовано дві бази даних, доступні для користувачів мережі Інтернет⁵. На підставі цих джерел було написано вісім монографій. Більшість із них зосереджувалися на певній професійній групі — швейцарських сироварів, теологів, учених, офіцерів. Крім того, існує дослідження про 300 швейцарських виробничо-торгових компаній Російської імперії⁶, що включає карту, яка показує щільність промислових підприємств. Українська частина Російської імперії посідала за розмірами друге місце після району навколо Москви. Було щонайменше 50 швейцарських компаній, які діяли в дев'яти губерніях, що входять до сьогоднішньої України. Однією з них була Механічна фабрика, яку заснував Конрад Гампер. Він зробив приголомшливу кар'єру, незважаючи на досить скромне походження⁷. На вшанування його досягнень колишню вулицю імені Максима Горького в Краматорську 2018 року перейменовано на вулицю Конрада Гампера.

Інженер та підприємець Конрад Гампер

Конрад Гампер народився в Нойгаузі в громаді Крадольфа в кантоні Тургау на сході Швейцарії 30 квітня 1846 р. і був охрещений в євангельській церкві Штетфурта⁸. Він закінчив семирічне навчання за спеціальністю слюсар машин у Мюльхаймі та виїхав зі Швейцарії 1863 р. до Німеччини, де вивчав технічну інженерію і знайшов добре оплачувану роботу в промисловому місті Сілезія. 1874 року К. Гампер став будівельним конструктором, а потім провідним інженером на будівельній фабриці Ruffner у Бреслау (Вроцлав), яка виробляла залізні мости та парові котли. 1890 року Вільгельм Фітцнер, власник котельної фабрики в Сілезії, доручив йому побудувати більшу фабрику через кордон, в Сільце, передмісті Сосновця, яке було як у Королівстві Польському, так і час-

тиною Російської Імперії. Виробництво заліза в Росії мало привабливість завдяки тарифам на імпорт та дешевим цінам на ресурси⁹.

К. Гампер став разом з В. Фітцнером власником фабрики і її директором. 1901 року компанія зросла на 2600 робітників і виробляла 571 котлів на рік. Це було одне з найбільших та найефективніших котельних виробництв у Європі. Співвласники продавали свої котли державній російській залізниці та в царський палац¹⁰. На Всесвітній виставці в Парижі 1900 р. продукція фабрики була відзначена золотою медаллю. К. Гампер та В. Фітцнер реінвестували свій прибуток, купивши ливарний та машинобудівний заводи в сусідньому Домброві. Але їм бракувало вугілля і вони розпочали пошуки дешевшого постачання. Відтак їхню увагу привернув Донбас з його багатим запасом вугілля й руди та залізнична лінія Харків — Севастополь. Щоб спростити ведення бізнесу, К. Гампер прийняв російське підданство і став купцем 1-ї гільдії.

В 1895–1896 рр. він вивчав електротехніку в Політехнічному інституті Цюріху¹¹. Після повернення купив землю по обидва боки річки Маячка. Річка впадала в Казенний Торець біля станції Краматорська, яка тоді була невеликим залізничним поселенням з цегельним заводом. У наступні місяці К. Гампер сконструював спочатку ливарний, а потім інші цехи механічного заводу, який виготовляв інструменти для будівництва залізниць та для невеликих шахт.

1897 р. він разом з В. Фітцнером змінив юридичну форму своєї компанії та об'єднав три фабрики в одне акціонерне товариство вартістю 2,25 млн руб. Уже за перший рік роботи в новій формі їхні доходи були вдвічі більшими, і вони змогли виплатити 8% дивідендів своїм акціонерам¹². Через два роки, 1899 р., вони розділили цю частину свого бізнесу на власну акціонерну компанію вартістю 4,5 млн руб., яка була збільшена на 50% у наступному році. Він придбав значні вугільні та рудні шахти в районі заводу та спорудив доменну піч. К. Гампер, який володів більшістю всіх запасів, намагався залучити до своєї фабрики «молоді та розумні сили, переважно зі Швейцарії»¹³. Для них був побудований «Швейцарський дім», одноповерхова будівля з сучасним дахом, шторами та рослинами на підвіконнях, що випромінювали атмосферу домашності. В той час як іноземці займали провідні посади, понад 90% штатних робітників були росіянами¹⁴.

У розпал цих заходів у 1899 р. Гампер помер від серцевої недостатності у віці 56 років. Його тіло було перенесено до Сосновця, де його поховали на євангелістському кладовищі. На надгробній плиті виکارбували нагадування, що він був «одним з найвидатніших піонерів у технології будівництва котлів у всій світовій галузі»¹⁵. Але краматорський завод як частина холдингової компанії продовжував працювати безпе-

ребійно. Дружина К. Гампера Юлія була зареєстрована як «директор», два його сини та племінник продовжували працювати у Краматорську, а потім повернулися до Польщі. До 1915 р. краматорський завод залишався об'єднаним із заводом у Сосновці, потому перейшли до холдингової компанії, основними акціонерами якої були Борсіг у Берліні та спадкоємці Гампера¹⁶. Після Жовтневого перевороту та громадянської війни завод в Краматорську було націоналізовано 1920 р. За радянського часу він отримав ім'я комуністичного лідера Валеріана Куйбишева.

Альбом фотографій на Краматорській

Коли Краматорськ ще називали «Краматорська» (станція), і був він лише невеликим сільським поселенням, швейцарець Адольф Трюмпі відвідав це місце і зробив 25 фотографій. Пізніше він зібрав їх у альбомі, додав короткі підписи та подарував його своєму другові Августу Гробу (1868–1956), фермеру з Гюндлікону, який ніколи не бував у Російській імперії¹⁷. Альбом починається з виду залізничної станції та відкритої землі навколо неї. На передньому плані стоять троє чоловіків, які, здається, є іноземцями, одягнені в високі шапки та костюми. Потім він показує різні місця та події, важливі для жителів села: ринок, вітряний млин, двір, худоба, що перетинає річку, селяни та худоба великого поміщика і церква. Друга частина альбому демонструє цікаві етнографічні сцени, такі як наречена, селяни, які сплять один на одному (ймовірно, після весілля), будівництво будинку, жебрака та п'яницю, якого супроводжують додому. Нарешті, А. Трюмпі також включає в альбом три фотографії Святогірського монастиря, місце паломництва, яке він відвідав і де спостерігав процесію.

Цікаво, що А. Трюмпі назвав місцеве населення «російським». Дійсно, промислові робітники на Донбасі часто були етнічними росіянами, але селяни на знімках А. Трюмпі, здається, мають українське вбрання. Ці підписи та зацікавленість «екзотичними» сценами говорять про те, що А. Трюмпі бачив Краматорськ очима іноземця і недостатньо звик до економічного та соціального життя міста. Він, швидше за все, залишився в «Швейцарському будинку», який зображений на одній з світлин альбому. Він мав такі ж розміри (один поверх, один димар, 5 вікон на його головній стороні), як інші будинки, але його сучасний дах, білі стіни та близькість до фабрики приваблюють око.

Лише на двох фотографіях видно печі на задньому плані. Незважаючи на гарну якість фотографій, не ясно, чи зображують вони дві фабрики Гампера. Чи нехтують промисловістю в альбомі, оскільки він був зроблений для фермера, який ніколи не бачив ширини степу та достатку відкритої землі? Як автор пов'язаний із родиною Дженні-Трюмпі кантону

Гларус, яка володіла цукровими заводами та пивоварнями на півдні Росії? Ключ до цих питань — у Швейцарії, і я продовжуватиму його шукати. Однак є й інші питання, на які можна відповісти лише у Краматорську: чи належав Swiss Home до фабрики Gamper? Де жили інші працівники та як склалися їхні стосунки з Гампером та іноземними «начальниками»? За словами Раубера, умови роботи були кращими на швейцарських заводах. Чи це стосується також заводу Гампера?

Банки мали вирішальне значення в розвитку промисловості на межі ХХ ст. Для того, щоб створити та розширити холдингову компанію, К. Гампер потребував послуг банку. Але оскільки його діяльність обмежувалася Сілезією та Донбасом, він навряд чи коли-небудь зустрічав швейцарського банкіра Пітера Бальзера (1868–1950), який працював у російсько-азіатському банку в Москві. Після Лютневої революції П. Бальзер переїхав до Харкова. 1920 р. він втік від Соціалістичної революції та Громадянської війни до Швейцарії, де надрукував свої спогади про час між 1917 та 1921 роками у Харкові протягом років до та під час Другої світової війни¹⁸. Близько 50 із 250 сторінок опубліковано німецькою та українською мовами¹⁹. Що ми можемо дізнатися з його тексту про Харків та його швейцарську громаду?

Звіт Пітера Бальзера про націоналізацію банків

Як Гампер, лише на два десятиліття раніше, Пітер Бальзер з кантону Грison закінчив навчання учнем (як працівник банку), покинув Швейцарію і знайшов кращі можливості роботи в Російській імперії. Він піднімався з посади на посаду в російсько-азіатському банку в Москві. Бальцер отримував комфортну зарплату, яка покривала витрати на його спосіб життя відповідно до його соціального статусу. Це було виправдано тим, що він був фахівцем у своїй галузі та брав участь у розвитку фінансових послуг у Росії. Після Лютневої революції Російсько-Азіатський банк перевів його до Харкова. Там він працював заступником голови і захищав інтереси свого банку до остаточного його розпуску в 1919 р. Оскільки банк повинен був повернути всі свої ліквідні активи незабаром після Жовтневої революції, це полягало в основному в копіюванні книг, щоб мати можливість відновити кредити та зобов'язання банку після закінчення панування більшовиків.

За чотири роки перебування в Харкові більшовики двічі брали і втрачали владу. Ось чому П. Бальцер сподівався, що так само буде і втретє. Він послав свою дружину та трьох дочок до Ялти, оскільки дівчата (1900, 1908 та 1909 років народження) хворіли внаслідок складних умов у місті. Але після остаточного більшовицького завоювання Харкова він більше не отримував їхніх листів і мусив пробитися до Ялти, щоб витягнути їх і

повернути до Харкова. Ось чому він був відсутній, коли поїзд, який евакуював його співвітчизників, пішов у травні 1919 року.

Після того, як сім'я була об'єднана, він зміг отримати дозвіл для всіх поїздок у вагоні, який повертав німецьких громадян до Москви. Звідти вони нарешті змогли повернутися додому в листопаді 1921 року.

Звіт П. Бальцера точний і сповнений спогадів. Однак обмеженістю його є те, що автор є відвертим противником більшовиків. Його ставлення не було нейтральним, навпаки, він описував революційні роки очима — як би сказали більшовики — «Буржуа». Як такий, він надає велику інформацію про те, як більшовики трансформували — або, як він це бачив — знищили економічну систему під час громадянської війни. Крім того, він згадує багатьох швейцарців, з якими познайомився у Харкові. Серед них відомий інженер Роберт Мейларт, який переніс свій офіс з Риги до Харкова під час Першої світової війни через те, що це місто було за передовою.

У звіті П. Балзера йдеться про те, як у Харкові були націоналізовані банки, як громадяни намагалися вижити під час мінливих оволодінь містом, під час голоду, хвороб та інфляції. Хоча історія Гампера є прикладом того, чого може досягти досвідчений і працьовитий швейцарський технік у 1890-х роках, в спогадах П. Бальцера розповідається про те, як ці експерти та підприємці втратили своє багатство після Жовтневої революції. Нарешті, фотоальбом показує, як у Краматорську початки індустріалізації та сільські, навіть феодальні, традиції співіснували.

Резюме

Конрад Гампер (1846–1899) з кантону Тургау 1890 року став співвласником фабрики з виробництва парових котлів у Королівстві Польському (яке тоді належала до Російської імперії) і розпочав пошуки залізної руди та вугілля на Донбасі. Біля залізничної станції Краматорськ після 1896 р. він заснував машинний завод та систему доменних печей. Після його ранньої смерті 1899 р., його компанія розташовувалась у трьох місцях і виробляла понад 500 парових котлів за рік. Окрім технічних знань, обидва підприємці використовували новий інструмент залучення капіталу та отримання великих прибутків від своїх інвестицій.

Приблизно 1900 р. швейцарець Адольф Трюмпи сфотографував Краматорськ, зібрав 25 записів в один альбом та передав його одному фермеру з кантону Цюрих. До сих пір невідомі записи в основному демонструють сільськогосподарське, релігійне та фольклорне життя населення. Скоріш за все, фотограф та/або одержувач альбому були зацікавлені саме на ці аспекти життя населення, а не на будівництво та діяльності заводів. Через швидку індустріалізацію краю, які проводили такі підприємці як

Гампер, а також тривале існування «феодальних» відносин створили таку напругу у суспільстві, що її вдалось вирішити лише в результаті Жовтневого перевороту та Громадянської війни.

Про це розповідають спогади банкіра Петера Бальзера (1868–1950). Віце-директор відділення російсько-азіатського банку в Харкові, родом з Чура, докладно описує, як більшовики після остаточного завоювання міста експропріювали банки. П. Бальзер намагався якомога краще задокументувати вимоги щодо власності колишніх клієнтів, водночас борючись за безпеку своєї родини. Хоча історія К. Гампера показує, чого може досягти досвідчений, працьовитий підприємець у 1890-х рр., спогади П. Бальзера розповідають, як ці досягнення були знищені у роки Громадянської війни та як швейцарці змушені були повернутися на колишню батьківщину.

¹ Adolf Jenny, *Bilder von dem Leben und Streben der Russland-Schweizer und dem traurigen Ende ihrer Wirksamkeit* (Glarus: Buchdruckerei Neue Glarner Zeitung, 1934) 36. 53 other Swiss citizens left Odessa on Feb. 7, 1920.

² Altogether, the Secrusse calculated that the total value of lost Swiss assets accumulated to 673 million franks. Jenny, *Bilder*, 48.

³ "Russlandschweizerarchiv", last modified November 23, 2016, <https://www.hist.uzh.ch/de/fachbereiche/oeg/bibliothek/rsa.html>.

⁴ Neu im Archiv: Das Russlandschweizer-Archiv", last modified November 23, 2013, <https://www.sozialarchiv.ch/2013/11/23/neu-im-archiv-das-russlandschweizer-archiv/>.

⁵ "Kartei der Vereinigung der Russlandschweizer" (XLS 4707 KB) and "EDV-Kartei der Russlandschweizer" (XLS, 2513 KB) on: "Russlandschweizerarchiv".

⁶ Urs Rauber, *Schweizer Industrie in Russland: ein Beitrag zur Geschichte der industriellen Emigration, des Kapitalexportes und des Handels der Schweiz mit dem Zarenreich (1760–1917)*, Beiträge zur Geschichte der Russlandschweizer; Band 2 (Zürich: Verlag Hans Rohr, 1985).

⁷ Since he only returned to Switzerland once, in 1895, there are not that many Swiss sources about him either. The following chapter relies mainly on Rauber, *Industrie*, 99–102 and O.B., "Nekrologie: Konrad Gamper," *Schweizer Bauzeitung* 16, no. 33/34 (1899): p. 158, <http://www.e-periodica.ch>.

⁸ StATg Slg. 13.2.0/327. I am grateful to Erich Trösch and the Staatsarchiv Thurgau for providing this information.

⁹ Zbigniew Pustula, "Deutsche Kapitalanlagen in der Schwerindustrie des Königreichs Polen. Die oberschlesischen Direktinvestitionen 1856–1914" in *Industriegeschichte Oberschlesiens im 19. Jh. Rahmenbedingungen — Gestaltende Kräfte — Infrastrukturelle Voraussetzungen — Regionale Diffusion*, ed. Toni Pierenkemper (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 295–297.

¹⁰ Rauber, *Industrie*, 102.

¹¹ O.B., Nekrologie, 158.

¹² Ibid., 99.

¹³ O.B., Nekrologie, 158.

¹⁴ Boris Brandt, "Inostrannye kapitaly" vol. 2. Metallurgicheskaya i kamennougol'naya promyshlennost' SPb 1899, 270.

¹⁵ Rauber, *Industrie*, 102.

¹⁶ Pustula, *Kapitalanlagen*, 295.

¹⁷ Adolf Trümpy, *Ansichten aus Südrussland. Meinem Freund August Grob zur Erinnerung*, unpublished album, n.d. Gündlikon is in the community of Wiesendangen on the border between the canton of Zurich and Thurgau.

¹⁸ There is some evidence that he then typed an older, hand-written version of his memories. Peter Collmer, "Anmerkungen" in *Die besten Jahre unseres Lebens. Russland-schweizerinnen und Russlandschweizer in Selbstzeugnissen 1821–1999*, ed. Peter Collmer (Zürich: Chronos 2001), 273.

¹⁹ Peter Balzer, "Erinnerungen aus bewegter Zeit, 1917–1921" in *Die besten Jahre*, ed. Peter Collmer, 239–277; Peter Bal'cer, "Spogadi pro burchlivy chasi, 1917–1921" in *East/West Journal. The Scholarly Journal For History and Culture*. Vol. 15, Special Issue (2011): 281–320.

Ірина Тюрменко

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та документознавства, факультет лінгвістики та соціальних комунікацій,
Національний авіаційний університет, Київ, Україна,
(tira@nau.edu.ua) ORCID: orcid.org/0000-0001-9350-6868

ПОВОЄННА ШВЕЙЦАРІЯ — УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ ДО ПОРЯТUNKУ: АНАЛІЗ ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТІВ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)

Анотація. У статті розглядається повсякденне життя українських біженців після завершення Другої світової війни. Однією з країн, до якої різними шляхами потрапляли українських втікачі, стала повоєнна Швейцарія. Незважаючи на те, що її кордони закрилися 1942 р., потоки біженців не зменшилися. Вагомим важелем вибору українськими втікачами цієї країни для тимчасового притулку була відсутність у Швейцарії насильницької репатріації до СРСР. Там українці шукали шляхи виїзду до США, Аргентини, Канади, які почали випускати переміщених осіб на постійне проживання. Трагізм ситуації полягав у тому, що більшість біженців не мали статусу переміщених осіб, тому були позбавлені допомоги міжнародних організацій, можливості працевлаштування у Швейцарії, або еміграції до інших країн. На захисті прав біженців стали українські допомогіві комітети, які, однак, не змогли отримати статус офіційних представників ні УНРРА (United Nations Reconstruction and Rehabilitation Administration), ні ІРО (International Refugees Organization), ні Міжнародного комітету Червоного Хреста. У статті через призму життя українського вченого, державного та релігійного діяча Івана Огієнка розглянуто проблему українських біженців у Швейцарії на підставі документів фонду Івана Огієнка (митрополита Іларіона) з архіву Української православної церкви в Канаді. І. Огієнко листувався з міжнародними організаціями, американським консульством у Швейцарії, з представниками української еміграції у цій країні, з відомими теологами, церковними діячами, яким був, зокрема, пастор Адольф Фройденберг (Adolf Freudenberg), з лікарями, авіакомпаніями та іншими установами у Лозанні та Женеві. Листи висвітлюють обставини життя І. Огієнка у Швейцарії; пошук шляхів для виїзду на постійне проживання до США та Канади, наукову та громадську діяльність Іларіона; розкривають роль І. Огієнка як духовного православного лідера для української еміграції та біженців у повоєнній Швейцарії.

Ключові слова: повоєнна Швейцарія, українські біженці, Іван Огієнко (митрополит Іларіон), фонд Нансена, Адольф Фройденберг, Олів'є Беген (Olivier Béguin), Ростислав Шульгін, українські допомогіві комітети, Мішель Секретан (Michel Secrétan).

Iryna Tiurmenko

Doctor of History, Professor,
Head of the Department of History and Documentation
National Aviation University, Kyiv, Ukraine,
(tira@nau.edu.ua) ORCID: orcid.org/0000-0001-9350-6868

POSTWAR SWITZERLAND — THE UKRAINIAN PATH TO SALVATION: ANALYSIS OF THE EPISTOLARY TEXTS OF IVAN OHIENKO (METROPOLITAN ILARION)

Abstract. The article examines the daily life of Ukrainian refugees after the Second World War. Post-war Switzerland became one of the countries to which Ukrainian refugees got in different ways. Despite the fact that its borders were closed in 1942, the flow of refugees has not decreased. An important lever for Ukrainian refugees to choose this country for temporary asylum was the absence of forced repatriation to the USSR in Switzerland. There, Ukrainians were looking for ways to leave for the United States, Argentina, and Canada, which began admitting displaced persons for permanent residence. The tragedy of the situation was that most refugees did not have the status of displaced persons, so they were deprived of assistance from international organizations, employment opportunities in Switzerland, or emigration to other states. Refugee rights were defended by Ukrainian auxiliary committees, which, however, were unable to obtain the status of official representatives of either the United Nations Reconstruction and Rehabilitation Administration, the International Refugees Organization, or the International Committee of the Red Cross. The article examines the problem of Ukrainian refugees in Switzerland through the prism of the life of Ukrainian scientist, statesman and religious figure Ivan Ohienko on the basis of documents from the Ivan Ohienko Foundation (Metropolitan Ilarion) from the archives of the Ukrainian Orthodox Church in Canada. I. Ohienko held correspondence with international organizations, the American consulate in Switzerland, with representatives of the Ukrainian emigration in that state, with well-known theologians, church figures, such as Pastor Adolf Freudenberg, with doctors, airlines and other institutions in Lausanne and Geneva. The letters shed light on the circumstances of I. Ohienko's life in Switzerland; finding ways to go for permanent residence to the United States and Canada, Ilarion's scientific and social activities; reveal the role of I. Ohienko as a spiritual Orthodox leader for Ukrainian emigration and refugees in post-war Switzerland.

Key words: post-war Switzerland, Ukrainian refugees, Ivan Ohienko (Metropolitan Ilarion), Nansen Foundation, Adolf Freudenberg, Olivier Béguin, Rostyslav Shulhyn, Ukrainian auxiliary committees, Michel Secrétan.

Завершення Другої світової війни, рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій спричинили у повоєнній Європі глибоку еміграційну кризу. Газета «La liberté» 2015 р. відмічала, що сучасна еміграційна криза, якою б драматичною вона не була, не має нічого спільного з величезними потоками емігрантів, які заповнили Західну Європу після Другої світової війни¹. Це були внутрішньо переміщені особи та біженці зі Східної Європи, які шукали шлях до порятунку поза той бік радянського кордону. Не оминуло лихоліття долі й українців. Як зазначають у своєму дослідженні Х. Фасман (Heinz Fassmann) та Р. Минц (Rainer Münz), тільки 50 000 українців вимушені були виїхати з Чехословаччини, а 518 000 українців, білорусів та литовців — з Польщі². Для українців трагізм ситуації полягав ще й у тому, що з причини відсутності суверенної держави, їх вважали або росіянами, або поляками. Саме цей чинник став визначальним у проведенні СРСР політики примусової репатріації, яку підтримували союзники.

Проблема переміщених осіб та біженців знайшла відображення в зарубіжній та українській історіографії. Наукова активність українських учених у цій проблематиці фіксується початком 2000-х рр. Дослідження торкаюся різних питань: українські політичні біженці та переміщені особи у повоєнний період (Л. В. Стрільчук)³; переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни (С. Я. Рудик)⁴; стан медичного обслуговування переміщених осіб у Західній Німеччині (О. А. Подобед)⁵; становище українських переміщених осіб у повоєнній Європі (І. І. Тюрменко)⁶; українські біженці та переміщені особи в контексті імміграційної політики Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії у повоєнний час (Г. О. Щегельська)⁷ та ін. Окрему групу наукових праць становлять дослідження присвячені швейцарському періоду життя І. Огієнка в контексті його загального життєпису⁸. Це, зокрема, публікації М. Тимошика, який висвітлив драматичні умови перебування митрополита Іларіона у Швейцарії протягом 1945–1947 рр., зосередивши увагу переважно на його творчій праці⁹. Водночас комплекс епістолярного матеріалу, у якому міститься інформація про швейцарське повсякдення І. Огієнка, задіяний не був. А відтак, були упущені деякі події, факти з життя митрополита Іларіона, які суттєво розширюють та уточнюють знання про час перебування митрополита у Швейцарії, про коло його сучасників, про активну громадську, наукову та політичну роботу, що її вела українська еміграція Швейцарії. І. Огієнко сповна випробував гірку чашу українського біженця, поневіряючись повоєнною Європою поки не дістався Швейцарії. Така доля спіткала десятки тисяч української інтелігенції, тому у певному розумінні вона може бути хрестоматійною.

Метою дослідження є реконструкція життя І. Огієнка швейцарського періоду та залучення до наукового обігу нових джерел, що проливають світло не лише на коло української еміграції, яка проживала у Швейцарії, а й на ту швейцарську інтелігенцію, яка надавала допомогу українським біженцям. Дослідження базується на текстологічному аналізі епістолярної спадщини митрополита Іларіона.

Світло на становище українських біженців в Швейцарії через призму життя ученого, богослова, державного та релігійного діяча, перекладача Біблії українською мовою Івана Огієнка (митрополита Іларіона) проливають документи, що збереглися в фонді митрополита Іларіона в архіві УПЦ в Канаді (м. Вінніпег). Листи Іларіона швейцарського періоду написано українською, німецькою, французькою та англійськими мовами. У загальних рисах вони розкривають парадокс життя українських біженців у Швейцарії. З одного боку, ця країна не знала війни і не практикувала насильницької репатріації. А з іншого — українці, які не мали статусу переміщених осіб, були позбавлені можливості знайти роботу, отримувати будь-яку допомогу від міжнародних організацій, а тому — майже без грошей та засобів до існування — шукали шлях до порятунку. Українська громада Швейцарії намагалася підтримати українських біженців, активно співпрацюючи зі швейцарською владою, громадськими організаціями та благодійними фондами з однією метою — об'єднати різні громадські організації в єдиний допомоговий комітет, для отримання визнання УННРА або Міжнародного комітету Червоного Хреста. Тільки за таких умов українські вигнанці могли набути статусу переміщених осіб, що в свою чергу давало відповідні пільги та можливість емігрувати до інших країн на постійне місце проживання.

У Швейцарії легально діяли організації, створені за допомогою швейцарської влади: Українсько-Швейцарський комітет для допомоги солдатам і жертвам війни (Comité Ukrain-Suisse au profit des soldats et victimes de la guerre), Комітет допомоги українцям з центром у Женеві. Український Червоний Хрест, директором якого був Євген Бачинський, офіційно зареєстрований не був, а тому не міг отримувати фінансову підтримку¹⁰. Це стосувалося й товариства «АСУР»¹¹, створеного українським громадським і політичним діячем, журналістом Михайлом Єремівим (1889–1975), який з 1928 р. проживав у Швейцарії.

Спроба об'єднати українських біженців в один УДК була зроблена у грудні 1945 р. Тоді було утворене «Українське Об'єднання ім. Шевченка». Однак через певні обставини, в тому числі і хворобу Іларіона, комітет злився з Українським Допомоговим Комітетом у Швейцарії, заснованим Міленою Рудницькою¹² в лютому 1946 р. Його центральний офіс знаходився в Женеві¹³. Почесним головою УДК в Швейцарії був

обраний митрополит Іларіон. Незважаючи на громадські зв'язки М. Рудницької, особливо з міжнародними жіночими організаціями, УДК так і не був включений до мережі допомогових установ під керівництвом Лондонського бюро й не потрапив під опіку ані УНРРА, ані Міжнародного комітету Червоного Хреста. УДК в Швейцарії проіснував за допомогою благодійних внесків до 1950 р.

До Швейцарії українські біженці потрапляли різними шляхами. Однак отримати право на проживання, — а з ним і можливість віднайти роботу або матеріальну допомогу, — було досить непросто. Женевська конвенція 1949 р. визнавала права осіб постраждалих внаслідок війни, але за умови, якщо біженець доведе свою привабливість для країни. Швейцарія за даними перепису 1941 р. мала 4,266 мільйона населення та економіку з обмеженими можливостями¹⁴. Тому її еміграційна політика балансувала на межі між гуманізмом та суто прагматичними потребами. Не маючи можливості прийняти усіх бажаних, Швейцарія закрила кордони в серпні 1942 р.¹⁵ І все ж можливість потрапити до цієї країни була досить реальною. Це наочно підтверджують цифрові дані, наведені Жан Христианном Ламбеле (Jean-Christian Lambelet). Зокрема, тільки за 1940–1945 рр. Швейцарія прийняла 51 084 цивільних біженців¹⁶.

Серед них був Іван Огієнко (митрополит Іларіон), який у квітні 1945 р. рятуючись від примусової репатріації до СРСР, обрав Швейцарію для тимчасового проживання. Щоб потрапити до цієї відносно «спокійної» країни, він звертався за допомогою до Є. Бачинського¹⁷. Той залучив Ростислава Шульгіна¹⁸ до справи перетинання І. Огієнком швейцарського кордону. Зокрема, Р. Шульгін у своєму листі до І. Огієнка від 4 травня 1945 р., зазначав, що відразу після отримання інформації від Є. Бачинського, про те що І. Огієнко вже на кордоні, Р. Шульгін одночасно звернувся до Польського посольства, до професора Адольфа Келлера (Adolf Keller)¹⁹ та до католицького нунція з проханням допомогти І. Огієнку легалізуватися у Швейцарії. Можливо, зауважив Р. Шульгін, І. Огієнка впустили до країни і без цієї допомоги²⁰. Однак цю тезу спростував Є. Бачинський у листі до І. Огієнка від 11 травня 1945 р. Зокрема, він зазначав, «що уважає своїм щастям, що хоч і посередньо, але прислужився до Вашого (І. Огієнка — *I.T.*) визволення і тих земляків, котрі є з Вами»²¹. Перетнувши швейцарський кордон як польський громадянин (саме про це просив Р. Шульгін у Польському посольстві), І. Огієнко, як і багато його земляків, опинився у таборі для біженців. Щоденно шукаючи можливості для отримання офіційного статусу, він писав у листі (чернетка) від 13 червня 1945 р. до Р. Шульгіна: «як сиділи у таборі, так і сидимо [...]». — бюрократична машина дуже повільна й зробити щось нелегко»²². Водночас в іншому листі від 11 травня 1945 р. Іларіон зазначав, що хоча умови проживання у таборі були «не злі, а й

навіть добрі» та ще й красива природа навколо, однак обмеження пересування по країні, заборона активних комунікацій перетворювали мешканців табору на ув'язнених²³.

І. Огієнко активно шукав можливість отримувати не лише допомогу від різних фондів, а й віднайти шлях виїзду з Швейцарії. Для цього потрібно було отримати офіційні документи, що підтверджували його особу. І. Огієнко в'їхав до Швейцарії без жодних легальних документів, тому намагався задіяти усі можливі зв'язки для отримання офіційного статусу. Саме з цієї причини він звернувся у травні 1946 р. до Секретаріату Фонду Ф. Нансена з проханням повторно видати паспорт Нансена, адже Фонд співпрацював з Лігою Націй у справах біженців, хоча й перебував у стані ліквідації²⁴. Звертаючись до фонду, митрополит Іларіон писав, що під час перебування у Польщі, мав паспорт Ф. Нансена (паспорт Нансена видався особам без громадянства), але його забрала польська влада в обмін на посвідчення особи (*carte d'identité*). Оригінал посвідчення особи він вимушений був віддати 1943 р. німецькій владі у Холмі. На руках мав лише копію посвідчення особи (№ 64/1938), яке і направляв разом з витягом про народження та двома фотографіями до Секретаріату фонду²⁵. На жаль, поки що це єдиний лист, що свідчить про намагання налагодити співпрацю І. Огієнка з фондом Ф. Нансена, отже, це питання ще потребує вивчення.

У пошуках виходу із ситуації І. Огієнко вів активне листування з друзями, знайомими, різними міжнародними організаціями. Величезний масив епістолярію, який зберігається у фонді митрополита Іларіона в АУПЦ в Канаді, свідчить, що справжнім рятівником для митрополита став Адольф Еміль Фройденберг (Adolf Emil Freudenberg) — один з найактивніших діячів Всесвітньої ради церков. Опинившись у Лондоні, пастор був прийнятий до німецької лютеранської церкви, а з літа 1939 р. — направлений до Швейцарії для організації діяльності агентства у справах біженців з Німеччини²⁶. З розвитком екуменічного руху, А. Фройденберг долучився до його організаційного оформлення. Виконуючи обов'язки секретаря Комітету екуменічних біженців у Всесвітній раді церков, пастор відіграв важливу роль в житті митрополита Іларіона швейцарського періоду.

У фонді митрополита Іларіона в АУПЦ в Канаді містяться 4 листи від А. Фройденберга до Іларіона, написані німецькою мовою: від 22 травня 1946 р., 13 липня 1946 р., 28 серпня 1946 р., 11 вересня 1947 р. й 1 лист французькою мовою, датований 6 серпня 1947 р.; та копії листів Іларіона до пастора: від 2 липня 1945 р., 22 жовтня 1945 р., (?) квітня 1946 р., 2 жовтня 1946 р., 25 липня 1947 р., 20 серпня 1947 р. Отже, активні стосунки між релігійними діячами тривали протягом перебування митрополита Іларіона в Швейцарії з 1945 до 1947 року²⁷.

Ймовірно, що Іларіон першим звернувся до пастора А. Фройденберга. У цьому йому міг допомогти протестантський теолог, професор Адольф Келлер²⁸, з яким І. Огієнко вів досить активне листування у справах перекладу Біблії українською мовою. Як свідчить листування, пастор А. Фройденберг доклав зусиль до звільнення Іларіона з табору біженців. Оскільки митрополит не мав офіційного статусу переміщеної особи, то жити поза межами табору було можливо лише за наявності гарантії міжнародної організації, яка б сплачувала рахунки та за умови наявності щомісячної суми у розмірі 750 швейцарських франків. Звісно, що Іларіон та його родина такої суми не мали. Пошуки відповідної організації і призвели митрополита до Всесвітньої ради церков, і зокрема, зблизили його з пастором А. Фройденбергом.

Лист пастора від 28 липня 1946 р. свідчить про те, що Всесвітня рада церков надала гарантію на утримання Іларіона і чотирьох осіб з його оточення в розмірі 750 франків щомісячної оплати не лише строком на півроку, а й після закінчення цього терміну²⁹. Це дозволило Іларіону оселитися у Лозанні. З-поміж найближчого оточення можна назвати Софію Сум'янцеву — секретарку і помічницю митрополита, з липня 1945 р. її замінила донька Іларіона — Лариса Огієнко³⁰. З серпня 1946 р. до числа осіб, які отримували опіку Всесвітньої ради церков понад піврічний термін, був включений Костянтин Біда. У листі від 28 серпня 1946 р. А. Фройденберг писав про можливість надання йому допомоги. Як відомо з листування, К. Біда не міг сплачувати щомісячно 750 франків, а стипендію на навчання він не отримав. К. Біда планував взяти участь у конкурсі програми з електротехніки у Південній Америці, тож сподівався на підтримку Іларіона щодо включення його до списку осіб, перебування яких поза межами табору фінансувалося б Всесвітньою радою церков³¹. І. Огієнко підтримав К. Біду, й останній був включений до списку. Невдовзі К. Біда одружився з донькою Іларіона — Л. Огієнко.

До щоденних проблем біженця додалася хвороба. Вона дала про себе знати ще у квітні 1945 р. Тоді Іларіон мав амбулаторне лікування у доктора М. Секретана (Michel Secrétan). Однак воно не дало бажаного результату. У серпні 1945 р. Іларіону запропонували невеличку операцію, але вона лише погіршила ситуацію. М. Секретан наполягав на повній операції, яка була зроблена у 2 заходи — 12 та 19 грудня 1945 р.³² Лікування було досить вартісним. Один день перебування у кімнаті на 4-х осіб у клініці «Ла Сурс» («Clinique de la Source») у Лозанні коштував 9 швейцарських франків, а попередня оплата послуг вимагалася у розмірі 100 швейцарських франків³³. Звісно таких грошей Іларіон не мав. Як свідчить лист М. Секретана до Іларіона від 16 листопада 1945 р., саме доктор Секретан вів переговори з військом лікарем Шітловським (Schitzlosky) з приводу фінансування операцій Іларіона³⁴. Оскільки операції

були досить складними, Іларіон потребував післяопераційного догляду, який і був наданий у медико-соціальній клініці “Béthanie” у Лозанні.

І. Огієнко прекрасно розумів, що фінансова допомога не буде тривалою, а тому потрібно шукати шляхи виїзду зі Швейцарії. Одним з варіантів стала спроба організувати місіонерську поїздку до Америки. Власне у серпні 1945 р. Іларіон відправив до Консульства США в Женеві усі відповідні документи на отримання візи, т.зв. Affidavit, строком на 1 рік. Однак відповідь затримувалась, тому Іларіон просив А. Фройденберга та А. Келлера звернутися до Американського консульства з клопотанням щодо прискорення видачі візи. «Роблю це тому, що М. Секретан порадив мені звернутися саме до Вас, бо Ви знаєте ці справи», — писав Іларіон Фройденбергу³⁵.

Незважаючи на усі заходи, справа з отриманням американської візи, затягувалася. Про це свідчить лист від 15 лютого 1946 р. американського віце-консула у Женеві Брок Хеврона (Brock Havron) до митрополита Іларіона, який на той час перебував у клініці “Béthanie”. У листі зазначалось, що Консульство ще досі чекає відповідь від Держдепартаменту США. Як тільки відповідь буде отримана, Іларіон має направити до Консульства такі документи: 1) аплікаційну форму для отримання візи; 2) посвідчення про реєстрацію; 3) сертифікат про «гарну поведінку і манери» (про дотримання громадського порядку); 4) довідку з 1-го територіального округу швейцарської армії; 5) конверт і три фотографії³⁶.

Проте відповідь про позитивне вирішення питання щодо візи не надходила. У листі А. Фройденберга до Іларіона від 13 липня 1946 р. пастор із сумом зазначав, що доктор Самуель Каверт — генеральний секретар Американського союзу церков мав розмову щодо підтримки І. Огієнка у Держдепартаменті. Однак візу митрополит так і не отримав. А. Фройденберґ сприйняв цю відмову, як необґрунтовану і радив митрополиту знайти сильні аргументи при підготовці нового пакету документів. Вагомим важелем для отримання візи іншої країни А. Фройденберґ вважав організацію поїздки до Канади у релігійних справах. Він пропонував звернутися за сприянням до Генерального секретаря Канадського союзу церков, який би міг надати потрібні гарантії канадському уряду щодо Огієнка, а також знайти людину, яка б на хорошій англійській змогла зробити відповідні документи³⁷.

Усі зусилля пастора та Всесвітньої ради церков виявилися марними. За іронією долі, довгоочікувана віза прийшла саме від канадських українців, які запросили Іларіона на церковну працю. У листі до пастора А. Фройденберга від 25 липня 1947 р. митрополит Іларіон поділився з ним радістю про отримання від канадського уряду ухвали Order-in Concil P.C. 2470 від 24 червня 1947 р., який дозволяв митрополитові в'їзд до

Канади. У Берні працювала Канадська місія. Ця організація і мала довести до кінця справу переїзду І. Огієнка до Канади³⁸. Для отримання візи потрібно було забронювати проїзний квиток. Оскільки квитки на корабель були продані на півроку вперед, а черга на літак становила лише один місяць, митрополит вирішив летіти. Однак квиток з Женеви до Вінніпега через Лондон-Монреаль коштував 1 990 франків. Тому митрополит просив пастора звернутися до Всесвітньої ради церков з проханням оплатити вартість авіаквитка або надати позику та видати посвідчення про наявні кошти. Це б дозволило отримати візу та забронювати квиток на літак³⁹.

Не дочекавшись відповіді, та намагаючись прискорити справу, Іларіон направив листа до агенції з продажу авіаквитків із зазначенням Всесвітньої ради церков, як тієї організації, що виступить гарантом. Рахунок для оплати, який надійшов до Всесвітньої ради церков⁴⁰, викликав непорозуміння у відносинах між пастором та митрополитом. Справа у тім, що фінансову допомогу емігрантам та переміщеним особам надавала Швейцарська федеральна поліція у справах емігрантів за поданням Служби еміграційної допомоги. Про це інформував І. Огієнка пастор А. Фройденберг у листі від 6 серпня 1947 р. Він радив звернутися за допомогою до доктора Вальтера Оппенгейма (Walter Oppenheim) у Женеві, який мав значний досвід роботи у Службі еміграційної допомоги, а головне — був знайомий зі справою митрополита Іларіона. Пастор пояснив, що бюджет Всесвітньої ради церков не дозволяє сплачувати рахунки за квитки, а тому ця організація може лише допомогти з пошуком відповідних коштів⁴¹.

Для прискорення справи пастор пропонував через представника Всесвітньої ради церков у Канаді звернутися до церковного керівництва Української православної церкви в Канаді із запитанням, чи зможе церковна громада, у якій буде працювати Іларіон, зібрати кошти на транспорт. Тому А. Фройденберг просив митрополита поінформувати до кого із церковних діячів має звернутися представник Всесвітньої ради церков з цим питанням, для вирішення справи з транспортними витратами⁴².

Задля полягодження непорозуміння, митрополит пояснював, що православна громада Вінніпегу вже збирає кошти на оплату квитка, однак потрібен час, щоб гроші надійшли. У разі, якщо заброньований квиток не буде викуплений вчасно, то виїзд до Канади буде відкладено на невизначений термін⁴³. Про це свідчить лист авіаційної агенції від 4 серпня 1947 р. до Всесвітньої ради церков. Через відсутність коштів квиток на прямий рейс Лондон-Вінніпег міг бути скасованим, тому агенція пропонувала квиток на інший рейс з пересадкою — Женева-Нью-Йорк та Нью-Йорк-Вінніпег — але вже вартістю у 2 063.50 франків⁴⁴. На щастя, гроші,

зібрані православною громадою Вінніпега, надійшли вчасно. Ймовірно, були й інші канали допомоги. На цю думку наштотує інформація пастора А. Фройденберга про організацію фінансової підтримки через Міжнародну службу соціальної допомоги при Червоному хресті для Л. Огієнко та С. Сум'янцевої в розмірі 200 франків на особу для організації переїзду до Південної Америки⁴⁵.

Без стабільних засобів до існування, через непевний статус українського біженця, щоденний пошук шляхів до порятунку, І. Огієнко працював науково, налагоджував співпрацю з українськими друкарнями, передусім, намагався оприлюднити свої праці, і безперечно працював над дітищем усього свого життя — перекладом Біблії українською мовою. Справжньою відрадою став вихід у світ україномовного Нового заповіту в перекладі Івана Огієнка. «Щиро дякую за Новий Заповіт, що Ви його переклали ... Я щасливий від того, що маю цей Новий Заповіт, який мені стане у нагоді неодноразово», — писав у листі до митрополита Іларіона Олів'є Беген (Olivier Béguin) — секретар Вселенського комітету з надання духовної допомоги військовополоненим (Commission oecuménique pour l'aide spirituelle aux prisonniers de guerre)⁴⁶. Організація була створена 1943 р. з метою поширення духовних текстів, і зокрема, Біблії, серед військовополонених та інших знедолених війною людей. Секретар цієї організації О. Беген тісно співпрацював з Британським Біблійним Товариством. Саме він і приніс митрополиту першу звістку про те, що Комісія прийняла до друку текст перекладу Старого Заповіту⁴⁷.

Від'їзд І. Огієнка став йому бажаним порятунком. На його честь Український Допомоговий комітет у Швейцарії випустив 20 жовтня 1947 р. «Обіжник для усіх членів української колонії у Швейцарії», у якому зазначалося, що «дня 16 вересня ц. р. (1947 — *I.T.*), в день відльоту Митрополита Іларіона за море, зібралися у Женеві члени УДК та вся українська женеvська і лозаннська колонія на прощальні збори. Збори проводив в останнє наш Почесний Голова (І. Огієнко — *I.T.*), який у зворушливій промові закликав управу Комітету не падати духом. Але продовжувати працю на користь наших вигнанців. Митрополит Іларіон погодився й надалі затримати почесне головування та опіку над нашим Комітетом. Після засідання всі учасники відпровалили Високопреосвященнішого Владику на летунський майдан та попрощалися з ним з важким серцем, бажаючи Йому багато сил і здоров'я та сприятливіших умовин для душпастирської праці, громадської і науково-культурницької діяльності в користь українського загалу, ніж він їх мав у Швейцарії»⁴⁸. Ці слова є яскравим свідченням авторитету та ролі, яку відігравав митрополит у житті українських втікачів, які опинилися у Швейцарії волею долі.

Отже, зроблені перші кроки у дослідженні проблеми становища українських переміщених осіб у повоєнній Швейцарії. Причиною є відсутність належної документальної бази, що гальмує активні дослідження у цій царині. Тому важливо залучити іноземні джерела, такі як фонд митрополита Іларіона, який і досі зберігається в архіві Української Православної Церкви в Канаді, документи і матеріали Осередку української науки й освіти у Вінніпезі (Канада), архіви Ліги Націй, ООН, архівні документи таких міжнародних організацій по правам біженців як УНРРА (United Nations Reconstruction and Rehabilitation Administration)⁴⁹ та ІРО (International Refugees Organization)⁵⁰, архіви фонду норвезького ученого, мандрівника і борця за права людини Ф. Нансена. Ще чекають на дослідника архіви країн — куди намагалися виїхати українські вигнанці, рятуючись від радянської «репатріації» та особові фонди діячів протестантського руху, Всесвітньої ради церков тощо. Життя І. Огієнка у повоєнній Швейцарії віддзеркалює становище, українських біженців, які не бажали повертатися до СРСР, а тому прагнули опинитися у Швейцарії — країні, яка давала надію на майбутнє. Від'їзд митрополита до Канади став результатом його неймовірних зусиль, щоденної наполегливої праці в боротьбі за існування. Він пережив лихоліття долі, хвороби, попри все вистояв, вижив для того, щоб продовжити свій тернистий шлях — служіння Українській Церкві і українському народові.

¹ Quand les migrants étaient Européens. In.: *La Liberté*. 2015. Septembre 25. Retrieved from <https://www.laliberte.ch/news/dossiers/histoire-vivante/quand-les-migrants-etaient-europeens-300318>

² Heinz Fassmann, Rainer Münz. La migration d'Est en Ouest en Europe (1918–1993). In.: *Revue européenne des migrations internationales*. 1995, vol. 11-N3. P. 49. URL. www.persee.fr/doc/remi_0765-0752_1995_num_11_3_1477

³ Стрільчук Л. В. *Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці: Чернівецький держ. ун-т. 1999. 16 с.

⁴ Рудик С. Я. *Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 2003. 20 с.

⁵ Подобед О. А. Медичне обслуговування українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 101–106. URL. <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/111469/110131>

⁶ Тюрменко І. Документальна україніка про про становище українських переміщених осіб у повоєнній Європі (1954–1957). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 3 (23). Т. 2. С. 51–57. URL. <https://www.eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/128/68>

⁷ Щигельська Г. О. (2017). Українські біженці та переміщені особи в контексті імміграційної політики Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (1947–1950 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25.* С. 301–307. URL. <http://vspu.net/ojs/index.php/nz-hist/issue/view/35/nz-hist-25>

⁸ Тюрменко І. І. *Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополит Іларіона)*. Київ: 1998. С. 144–146.

⁹ Тимошик М. С. *Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності*. 1997. С. 67–74; Його ж. «Лишусь навіки з чужиною». *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження*. Київ-Вінніпег. 2000 С. 125–162.

¹⁰ Лист Є. Бачинського до І. Огієнка. 1945, 11 травня. *Архів УПЦ в Канаді, кор. 6.*

¹¹ 1-е Пленарне засідання Українського Допомогового Комітету у Швейцарії. 1946, 23 червня // *АУПЦ в Канаді, кор. 20.*

¹² Рудницька Мілена (1892–1976) — громадська та політична діячка, одна із засновниць українського жіночого руху.

¹³ 1-е Пленарне засідання Українського Допомогового Комітету у Швейцарії. 1946, 23 червня // *АУПЦ в Канаді, кор. 20.*

¹⁴ Jean-Christian Lambelet J.-Ch. *Politique et pratique suisses envers les réfugiés ou l'incroyable puissance des mythes*. 2000. С. 7. URL. <http://www.hec.unil.ch/jlambelet/mythes.pdf>

¹⁵ Там само, с. 4.

¹⁶ Там само, 5.

¹⁷ Бачинський Євген (1885–1978) — український політичний і релігійний діяч, директор Українського допомогового комітету Червоного хреста у Женеві.

¹⁸ Шульгін Ростислав (1914–1974) — журналіст, син відомого українського державного діяча Олександра Шульгіна.

¹⁹ Келлер Адольф (1872–1973) — протестантський теолог, професор, генеральний секретар головного європейського офісу з питань духовної допомоги.

²⁰ Лист Р. Шульгіна до І. Огієнка. 1945, 4 травня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*

²¹ Лист Є. Бачинського до І. Огієнка. 1945, 11 травня // *АУПЦ в Канаді, кор. 6.*

²² Чернетка листа І. Огієнка до Р. Шульгіна. 1945, 13 червня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*

²³ Чернетка листа І. Огієнка до невстановленої особи — «Добродія». 1945, 11 травня // *АУПЦК, кор. 10.*

²⁴ Refugees Mixed Archival Group (Nansen Fonds), 1919–1947 (Fonds) // *United Nations archives Geneva. Catalogue*. URL. <http://biblio-archives.unog.ch/detail.aspx?ID=256>

²⁵ Лист митр. Іларіона до Секретаріату фонду Ф. Нансена у Женеві. 1947, 27 травня // *АУПЦ в Канаді, кор. 26.*

²⁶ Freudenberg Adolf (1894–1977). *Wikipedia*. URL. http://de.wikipedia.org/wiki/Adolf_Freudenberg

²⁷ Листування І. Огієнка з А. Фройденбергом // *Архів УПЦ в Канаді, кор. 10.*

²⁸ Keller Adolf (1872–1963). *Wikipedia*. URL. https://en.wikipedia.org/wiki/Adolf_Keller

²⁹ Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона. 1946, 28 серпня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*

³⁰ Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга. 1945, 2 липня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*

³¹ Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона. 1946, 28 серпня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*

- ³² Лист митр. Іларіона до невідомого. 1946, 31 січня // *АУПЦ в Канаді, кор. 6.*
- ³³ Clinique de la Source // *Архів УПЦ в Канаді, кор. 5.*
- ³⁴ Лист доктора М. Секретана до митр. Іларіона. 1945 16 листопада // *АУПЦ в Канаді, кор. 5.*
- ³⁵ Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга. 1945, 22 жовтня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ³⁶ Лист американського віце-консула Брок Хеврона до митр. Іларіона. 1946, 15 лютого // *АУПЦ в Канаді, кор. 11.*
- ³⁷ Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона. 1946, 13 липня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ³⁸ Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга. 1947, 25 серпня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Лист Агенції з перевезення пасажирів та емігрантів «Ернст-Л. Карл» у Женеві (Agene de passagers et Emigration Ernest-L. Charles, Geneve, Wagons-Lits Cook) до Всесвітньої ради церков. 1947, 29 липня. *Архів УПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ⁴¹ Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона. 1947, 6 серпня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Лист митр. Іларіона до пастора А. Фройденберга. 1947, 25 серпня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ⁴⁴ Лист Агенції з перевезення пасажирів та емігрантів «Ернст-Л. Карл» у Женеві до Всесвітньої ради церков. 1947, 4 серпня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ⁴⁵ Лист пастора А. Фройденберга до митр. Іларіона. 1947, 11 вересня // *АУПЦ в Канаді, кор. 10.*
- ⁴⁶ Лист О. Бегена до митр. Іларіона. 1946, 3 липня // *АУПЦ в Канаді, коробка 6.*
- ⁴⁷ Лист О. Бегена до митр. Іларіона. 1946, 18 грудня // *АУПЦ в Канаді, кор. 6.*
- ⁴⁸ Обіжник до всіх членів української колонії в Швейцарії. Женева. 1947, 20 жовтня // *АУПЦ в Канаді, кор. 26.*
- ⁴⁹ УНРРА — United Nations Reconstrion and Rehabilitation Administration — Міжнародна організація створена 1943 р. для допомоги країнам, що потерпіли від війни, а також переміщеним особам та біженцям.
- ⁵⁰ ІРО — International Refugees Organization — Міжнародна організація у справах біженців, створена 1947 р. замість ліквідованої УНРРА.

УДК 930.25: (044) ”1917/1970”Бачинський Дорошенко

Ігор Гирич

доктор історичних наук, завідувач відділу
джерелознавства нової історії України
Інституту української історіографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, Київ, Україна

ЛІДЕР УКРАЇНЦІВ В ШВЕЙЦАРІЇ ЄВГЕН БАЧИНСЬКИЙ ТА ЙОГО ЛИСТИ ДО ВОЛОДИМИРА ДОРОШЕНКА В АРХІВІ УВАН

Анотація. Публікація містить листи лідера української громади Швейцарії від часів Української революції до 1970-х років Євгена Бачинського до видатного бібліографа, книгознавства і громадського діяча, директора бібліотеки НТШ у Львові 1920–1930-х рр. Володимира Дорошенка. Вони познайомились у Швейцарії під час співпраці в Союзі визволення України в 1914–1918 рр. Обидва були авторами «Вісника СВУ». Для проєкту поновлення в 1940-х рр. київського часопису «Бібліологічні Вісті» Є. Бачинський написав одну з найдокладніших статей з історії женевської друкарні М. Драгоманова. Проєкт журналу не вдалося втілити в життя через брак коштів. Стаття згодом була надрукована у «Вістях УВАН», редагованих В. Дорошенком. У 1950-х рр., коли В. Дорошенко емігрував до США, і поселився у Філадельфії, контакти між ними поновились. В. Дорошенко тісно співпрацював з УВАН та головою Архіву-Музею цієї установи Володимиром Міяковським. Після смерті В. Дорошенка 1963 р. його архів було перевезено до архіву УВАН. Серед листування В. Дорошенка 1945–1963 рр. збереглися листи до нього Є. Бачинського. Листи, що публікуються, торкаються обрання Є. Бачинського єпископом УАПЦ в середині 1950-х рр. та його архіву й долі бібліотечної спадщини, частково пересланої до Клівленда (США).

Ключові слова: УАПЦ, Архів Української вільної академії наук (УВАН), Спілка визволення України, Драгоманов в Женеві, український архів Є. Бачинського.

Ihor Hyrych

Doctor of Historical Sciences, Head of the Department for Source Studies
of New History of Ukraine of the Institute of Ukrainian History
and Source Studies named after M. Hrushevskyy
of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE LEADER OF UKRAINIANS IN SWITZERLAND, YEVHEN BACHYNSKYI, AND HIS LETTERS TO VOLODYMYR DOROSHENKO IN THE ARCHIVES OF THE UFAS

Abstract. The publication contains the letters of Yevhen Bachynskyi, the leader of the Ukrainian community in Switzerland, from the time of the Ukrainian Revolution to the 1970s, to Volodymyr Doroshenko, a prominent bibliographer, bibliologist and public figure, director of the library of the Scientific Society of Taras Shevchenko in Lviv in the 1920s and 1930s. They met in Switzerland during their cooperation in the Union for the Liberation of Ukraine (the ULU) in 1914–1918. Both were authors of the ULU Bulletin. For the project, the Kyiv Journal of Bibliological News was renewed in the 1940s. Ye. Bachynskyi wrote one of the most detailed articles on the history of the Geneva printing house of M. Drahomanov. The project of the journal failed to be implemented due to lack of funds. The article was later published in the UFAS News, edited by V. Doroshenko. In the 1950s, when Doroshenko emigrated to the United States and settled in Philadelphia, contacts between them were resumed. V. Doroshenko worked closely with UFAS and Volodymyr Miiakovskyy, the Head of the Archive-Museum of this institution. After V. Doroshenko's death in 1963, his archive was transferred to the UFAS archive. Among V. Doroshenko's correspondence from 1945 to 1963, the letters from Ye. Bachynskyi to him have been preserved. The published letters concern the election of Ye. Bachynskyi as a bishop of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the mid-1950s and his archive and the fate of the library heritage, partly sent to Cleveland (USA).

Key words: UAOC, Archive of the Ukrainian Free Academy of Sciences (UFAS), Union of Liberation of Ukraine, Drahomanov in Geneva, Bachynskyi's Ukrainian Archive.

Євген Бачинський (1885–1978)¹, мабуть, найпотужніша фігура української Швейцарії, де він прожив понад 60 років (1914–1978 рр.), після М. Драгоманова та його соціалістичного гуртка другої половини XIX ст. Він був лідером української громади, організатором культурного і політичного національного життя українців в Швейцарії і Західній Європі. В історії нового і новітнього часу більш знані галицькі Бачинські: автор першого самостійницького твору «Україна ірридента» (1891 р.) Юліан Бачинський і лідери національно-демократичної партії, УНДО та УНТП

галичани Лев і Володимир Бачинські; просвітній діяч на Закарпатті греко-католицький священник і єпископ Мукачівський — Андрій Бачинський — один з ініціаторів створення у Відні «Барбареуму» та засновник Мукачівської греко-католицької митрополії. Є. Бачинський належав до наддніпрянської гілки роду, вів свій родовід від середньовічної шляхти Речі Посполитої, але пов'язаний був з козацьким краєм — Січеславщиною.

Чотири брати Бачинські з Катеринослава/Дніпра належали до патріотичної родини діячів модерного українського суспільства, які життя віддали на вівтар здобуття Україною незалежності. Середній брат Сергій Васильович Бачинський (1887–1941) був членом Центральної Ради, учасником Трудового конгресу в Києві, мав типову біографію людини, що обрала служіння Україні, а не соціальній доктрині. Він емігрував у часи Першої російської революції до Франції (1908–1909), навчався в Парижі математичним наукам. Одержавши амністію 1917 р., повернувся в Україну, став чільним діячем Катеринославської «Просвіти» і одним з лідерів лівої фракції УПСР, членом редколегії газети «Боротьба», Центрального комітету партії есерів. С. Бачинський опинився в «найукраїнськішій» партії — соціалістів-революціонерів, до якої вступали всі, хто хотів незалежної соціалістичної самостійної України (В. Елан-Блакитний, О. Шумський, М. Грушевський, М. Шаповал та ін.), бо переймався долею селянства. За доби Директорії УНР він був заступником міністра закордонних справ (лютий–червень 1919 р.), разом з урядом Директорії емігрував до Тарнова, де став співзасновником Ради Республіки УНР. Опинившись в еміграції у міжвоєнний період за Другої Речі Посполитої, осів на Волині: працював вчителем, повітовим агрономом, директором школи, очолював сільськогосподарську дослідну станцію; був у Крем'янці кооперативним діячем; друкував у місцевій пресі науково-популярні історичні нариси про Крем'янецьчину, редагував кооперативний журнал «Зоря кращого». З приходом у 1939 р. «визволителів «золотого вересня» відразу був арештований і як контрреволюційний елемент розстріляний. Його кістки, очевидно, спочивають в Биківнянському лісі²

Молодший брат Леонід Васильович (1896–1989) теж брав участь у визвольних змаганнях, був старшиною Армії УНР. У міжвоєнний період працював в народній освіті. Був вчителем і директором низки українських шкіл на півночі Галичини, що відійшла нині під Польщу, та на Закарпатті. Був таким же невсипущим громадським діячем, примудрився заснувати в прикарпатському Ярославі музей київського князя Ярослава. Згодом уже на еміграції в США в Клівленді заснував Український архів-музей з однією з найкращих і найбільших бібліотек з українськими книжковими і періодичними виданнями. У 1966–1971 рр. щороку видавав «Бібліографічний покажчик української преси поза межами України», який ніби

свідчив, що некомуністична, вільна Україна ще жива. Ці показники ріднили сферу діяльності Л. Бачинського з інтересами В. Дорошенка, який збирав матеріали закордонної україніки у Філадельфії, виконуючи функції неофіційної української книжкової палати. В архіві В. Дорошенка в УВАН зберіглося більше сотні листів Л. Бачинського. Як організатора від довоєнних часів українського пласту його до кінця життя турбували питання виховання українського юнацтва.

Найменше встиг зробити для національної справи найстарший брат — Борис Васильович Бачинський (1883–1938), бо не подався в еміграцію, а повернувся з тимчасової столиці УНР Кам'янець-Подільського до Катеринослава, працював бухгалтером Дніпропетровського аптекоуправління. Але як і всі Бачинські, він пов'язав свою долю у час найвищих національних звершень — в добу визвольних змагань, з незалежною Україною. В часи УНР він працював в господарському відділі уряду³. В часи масового поносу національного генофонду був арештований 24 жовтня 1938 р. і того ж дня розстріляний⁴ через небажане — дворянське — соціальне походження. У підсоветській Україні Бачинські усі були приречені на смерть. Вони були прихильниками національного активізму, без поділу на партії, фракції чи рід заняття. Їх цікавила та сфера діяльності, яка могла вилонювати з себе той національний активізм, що покращував економічне, соціальне і культурне існування нації. Будь-то ділянка церковна, кооперативна, педагогічна або літературна. Родина Бачинських мала генетичний потяг до праці задля утвердження української ідеї. Батько Василь, — військовий, як Євген і Сергій, і землевласник, походив з східної Волині/Київщини (Овручина) мав посілости на Середній Наддніпрянщині в Катеринославській губернії, як українець виявив себе в діяльності місцевої «Просвіти».

Шляхетський рід Бачинських походив зі Самбірщини — кузні козацьких провідників часів ранніх козацьких воєн і Хмельниччини. Одне село Кульчиці в околицях Самбора дало сім гетьманів війська Запорізького. А недалечко було і родинне гніздо Бачинських — хутір Бачина. Євген Васильович цінував свої коріння. Не випадково під статтею про Є. Коновальця стояв підпис не просто Бачинський, а Бачина-Бачинський⁵ — заговорила стара шляхетська традиція прив'язувати своє прізвище до географії маєткових земель. Коло Самбора народжувалися і галицькі Бачинські — зокрема з довоєнних часів секретар національно-демократичної партії, голова Української національної ради та Української народної трудової партії — Володимир Бачинський (1980–1927).

Неозорими є професійно-культурні зацікавлення Євгена Васильовича. Вони охоплюють найрізноманітніші сфери людської інтелігентської діяльності⁶. Він був політичним діячем самостійницького напрямку, і таким

став ще від часів Першої світової. Його можна вважати одним з перших українських незалежників поруч з М. Міхновським, В. Липинським, Д. Донцовим, А. Жуком, В. Дорошенком, М. Залізняком та В. Степанківським. До харківського самостійницького «Снопа» Миколи Міхновського Є. Бачинський дописував ще 1912 р.

Про своє самостійництво Є. Бачинський згадував у статті про женевську друкарню М. Драгоманова, оцінюючи погляди друкаря Кузьми Ляхощького. Є. Бачинський зауважував, що його взаємини з К. Ляхощьким не ладилися передусім через розходження політичних поглядів. «Кузьма» був малоросом і федералістом. Ідеї самостійної України для нього були чужими. Натомість для Є. Бачинського — самостійництво, для сприйняття якого потребувався певний культурний рівень людини, було символом віри українця. Є. Бачинський тонко відзначає певні плебейські риси особи К. Ляхощького. Його незнання французької, байдужість до інтелектуальної праці, відсутність культурного кругозору. Нові обставини неминуче мали робити будь-кого прихильником національної незалежності. Про це він зазначав у випадку з М. Драгомановим, згадуючи у цій же статті спогади його французької товаришки, яка відзначала, що у першій третині ХХ ст. М. Драгоманов напевно теж би став самостійником, враховуючи надзвичайний інтелект і знання останнього.

Зі своїм адресатом — Володимиром Дорошенко Євген Васильович близько познайомився, очевидно, під час постання Союзу визволення України. Його організовували колишні РУПісти, потім — соціал-демократи. Є. Бачинський не ідентифікував себе як члена конкретної партії, але його цікавило, як і есдеків, ключове питання — українська самостійність. Тому він відразу став одним з найенергійніших співробітників СВУ, редагував у Женеві самостійницькі часописи та був співутримувачем «Української книгарні» СВУ в Лозанні. В цей час редагував два франкомовних видання: місячника «La Revue Ukrainienne» та тижневика «L'Ukraine». Є. Бачинський заступав директора Українського пресового бюро. Був активним дописувачем у «Вісник СВУ». Головним редактором «Вісника» у 1914–1918 рр. був якраз В. Дорошенко, такий самий переконаний республіканець-уенерівець. Попри рівні взаємини з Дм. Донцовим, у «Віснику» якого друкував свої дописи, В. Дорошенко завжди був відданий національно-демократичній лінії української політики.

У 1919–1922 рр. Є. Бачинський працював генеральним секретарем «Українсько-Швейцарської Торгової Палати» як представник УНР в Женеві. Він став співзасновником торговельного товариства «Дніпро», брав участь у різних дипломатичних, економічних і політичних акціях від імені УНР. З екзильним урядом УНР був пов'язаний у всі часи, займався від його імені допомоговою діяльністю в Українському комітеті Черво-

ного Хреста. Партійність для Є. Бачинського завжди була на другому місці після України. Тому він опікувався у 1929–1930 р. перебуванням у Женеві голови Проводу ОУН Євгена Коновальця.

З поразкою УНР в боротьбі з агресорами-сусідами церква стала джерелом українського духу і вже від 1921 р. Є. Бачинський включився в церковний автокефальний рух. Він зв'язався з новопосталим УАПЦ в Києві й став офіційним уповноваженим нової церкви у Західній Європі (1922 р.). З цього приводу листувався з Симоном Петлюрою, який радив не афішувати у церковній ділянці зав'язків з головою Директорії УНР, щоб не нашкодити справі розвитку УАПЦ. Проте автокефальним рухом він цікавився від його початку. Є. Бачинський творив православні парафії у Швейцарії протягом 1920-х рр., 1925–1926 рр. видавав французькою та українською мовами церковний бюлетень «Благовісник» і журнал «Еклезія», представляв УАПЦ на Всесвітньому церковному конгресі у Стокгольмі та православному церковному соборі в Парижі. 1927 р. на Другому соборі УАПЦ його обрали кандидатом на єпископа УАПЦ для Західної Європи. 1929 р. Є. Бачинський закінчив теологічний факультет Женевського університету, а 1955 р. як найзначніша фігура УАПЦ для Центральної і Західної Європи був висвячений в єпископи соборно-правної УАПЦ.

Для Є. Бачинського, як і для його кумира — першого митрополита УАПЦ Василя Липківського, Церква розумілася як передусім стан віруючої душі, а не мертва форма. В цьому він повторював ставлення до української церкви М. Грушевського, з яким перетинався в Швейцарії в 1918–1920 рр. Наш найбільший історик так само повірив у відроджену УАПЦ, спираючись на думки про це брата — єпископа Марка Грушевського. Для Є. Бачинського російська церква грішила церковним формалізмом, обрядовий ригоризм вона ставила вище за особисті духові чесноти віри. Він схилився до соборноправників, а не «благодатно» висвячених синодалів УАПЦ. І до одруженого єпископату ставився, як автокефали В. Липківського — В. Чехівського, цілком позитивно, а не в дусі ортодоксальної російської православної церкви.

В. Дорошенко навпаки, хоч теж був православного віросповідання, нижче оцінював православних за греко-католиків згідно національного маркера. Він перебував під враженням діяльності УГКЦ митрополита Андрея Шептицького, вважав греко-католицьку церкву за правдиву національну структуру, не бачив позитивних тенденцій в українському православ'ї на Наддніпрянщині напередодні Першої світової. Усе православ'я в Україні віддавав під «омофор» російської православної церкви, вважав його національно індиферентним. А це було не слушним, що продемонстрував досвід відродженої УАПЦ. Таке своє ставлення він передав

у своїх спогадах⁷, які заслужено критикував за однобічність Є. Бачинський у своєму листі. У церковній справі останній убачав самостійницьку політичну складову. Виступав за скасування анафема І. Мазепи російською церквою, викривав її цезаропапізм та використання в імперських пропагандистських цілях російською державою

Зовсім недооцінений та й просто мало відомий Є. Бачинський як достатньо плідний і різносторонній історик. Він писав про історію церкви та громадського життя в Україні та на еміграції, досліджував історико-канонічні питання та діяльність українських громад у Франції та Швейцарії, погляди визначних українських діячів, що мешкали у Швейцарії: М. Драгоманова, Л. Юркевича, К. Ляхоцького; творчість Т. Шевченка та М. Репніна⁸. Є. Бачинського можна вважати засновником українського наукового швейцарознавства. Заслужують на окреме видання книжкою його найвідоміші праці цього сегменту: «Українська друкарня в Женеві за Драгоманова» (1953), «Нарис історії парафій УАПЦ у Франції» (1954), «Рік 1917 — початок другої революції в Росії як вона відбилася серед українців у Швейцарії» (1958), «Шевченко в Швейцарії: нарис взаємин і історія українсько-швейцарського шевченкознавства за останні 125 літ: 1839–1965».

Можливо, саме на замовлення В. Дорошенка Є. Бачинський вирішив написати історію Женевської друкарні М. Драгоманова. Стаття написана була в стилі книгознавчих студій, що друкувалися в київських «Бібліологічних вістях» у 1920-х рр. Можливо, передбачалася вона якраз для «Українських бібліологічних вістей», які редагував В. Дорошенко, але вийшов у Авгсбурзі лише один номер. Інші матеріали, що готувалися для подальших чисел вийшли у книгознавчому випуску Наукового збірника УВАН⁹. Стаття вражає своєю ґрунтовною джерельною базою і фактографічною докладністю. В авторі говорив справжній архівіст і джерелознавець. В своїй колекції-архіву Є. Бачинський мав усі видання друкарні М. Драгоманова і на її підставі склав повну хронологію виходу усіх відомих книжок, журналів, прокламацій і бюлетенів женевської друкарні від часу заснування в 1878 р. до смерті К. Ляхоцького 1918 р.

Є. Бачинський був блискучим публіцистом. І це відчувається за текстами його листів до В. Дорошенка. Вони легко і плінно написані, дотепно і з почуттям гумору передають атмосферу життя швейцарської громади українців, обставини емігрантського життя. Легке перо Є. Бачинський виробив завдяки тривалій публіцистичній праці в періодичних українських виданнях від Наддніпрянщини та Галичини до Польщі, Німеччини, Франції та газет і журналів США й Канади. Його журналістична спадщина величезна, і складається з сотень публікацій в часописах «Рада» (Київ), «Рідний край» (Полтава–Київ), «Вісник СБУ» (Відень),

«Шлях» (Зальцведель, Німеччина; таборове видання СВУ), «Українське слово» (Берлін), «Українська трибуна» (Варшава), «Воля» (Відень), «Нове життя» (Прага), «Діло» (Львів), «Рідний край» (Львів), «Дзвін» (Рівне) «Церква і життя» (Київ), «Час» (Чернівці), «Рідна Церква», «Тризуб» (Париж, Франція), «Визвольний шлях» (Лондон), «Дніпро» (Чикаго, США), «Сіяч» (Чикаго — США), Америка (Філадельфія, США), «Народне Слово» (Піттсбург, США), «La Tribune de Geneve» (Женева, Швейцарія).

Постать Євгена Бачинського — без перебільшення має загальноукраїнський масштаб. Унікальна його діяльність як збирача українського архіву в Швейцарії. За своїм значенням і розмірами його можна порівняти з такими значимими для нашої культури архівосховищами як архів-музей УВАН, центр НТШ в Сарселі, або Вінніпезький український архів митрополита Іларіона. Подібний приватний архів загальнонаціонального значення зібрав у Відні Андрій Жук. Тепер він зберігається в Національному архіві і бібліотеці Канади в Оттаві. Саме про архів і бібліотеку Є. Бачинського, йдеться в його останньому листі до В. Дорошенка.

Розміри архіву Є. Бачинського перевищували розміри звичайного особового документального фонду. Він збирав і чужі архівні документи і бібліотечні колекції. Був справжнім фанатом колекціонером і бібліофілом. На 1935 рік вже мав 5-6 тисяч книжок і 45 скринь вагою близько трьох тон архівних документів, які був готовий передати для збереження пражському Українському історичному кабінету (УІК). УІК у міжвоєнний період виконував функцію загальносвітового українського архіву, що спеціалізувався на збиранні і збереженні документів з історії визвольних змагань 1917–1921 років. В колекції були представлені повний комплект журналів «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», енциклопедії «Брокгауз і Ефрон», твори М. Костомарова, багатюща колекція вирізок статей з преси різноманітних українських новин, передусім з інформацією про період Першої світової війни, бібліотека паризької «Української громади», українських установ, що працювали в Швейцарії в добу Української революції та в 1920–1930-ті рр. Михайло Грушевський, який бачив цю колекцію у 1920 р., готовий ніби був заплатити за неї 6 тисяч доларів — колосальна цифра за тих часів. «Киевская старина» тоді коштувала 300 доларів, а «ЛНВ» — 100¹⁰.

1936 р. Є. Бачинський пропонував директорів бібліотеки Симона Петлюри Івану Рудичеву частину своєї архівної колекції. А саме 16 ящиків «вже й забув з чим», 800 персональних дос'є про осіб, з якими Є. Бачинський листувався і безпосередньо знав протягом 30 років життя. Матеріали ці доповнювалися його спогадами. Про свій архів він писав І. Рудичеву: «Це правдива історія еміграції української та осіб чужих,

котрі до української справи торкалися. Але це і архів, який має і практичне значення, принаймні для мене, бо про багатьох з наших сучасних діячів знаходяться документи вельми цікаві і корисні принагідно. Треба Вам сказати, що за весь час я більш-менш акуратно вів свої нотатки, і тому маю таке занотоване, що й не сниться багатьом! Це вже хіба після моєї смерті передано буде до Національного Архіву». Архівом Є. Бачинського зацікавився голова уряду УНР в екзилі В. Прокопович, було рішення про утворення женевської філії бібліотеки С. Петлюри, але лише деякі матеріали були передані в Париж. Зокрема фонд Павла Чижевського — відомого діяча УНРівської еміграції¹¹.

Під час Другої світової бібліотека С. Петлюри опинилася в Берліні і про передачу до неї матеріалів Є. Бачинського вже не йшлося. Архів бібліотеки С. Петлюри, був перевезений російськими спецслужбами до СРСР. У листах до І. Рудичева Є. Бачинський згадав про свою ідею створення українського архіву та бібліотеки в нейтральній Швейцарії, якої перед війною екзильний центр УНР у Франції не дослухався.

Є. Бачинський контактував і з Музеєм визвольної боротьби України в Празі, С. Наріжним. Йому Є. Бачинський так само пропонував створити у Швейцарії (Женеві) філію на основі своєї колекції. М. Єремійв, колишній секретар Центральної Ради і співпрацівник празького музею, залишив цікаву характеристику Є. Бачинського: «Є тут в Женеві п. Є. Бачинський, який вже коло 30 років збирає архівні матеріали і має дуже поважні збірки та бібліотеку. Але з цього ніхто не може скористатися, бо це робиться хоча з великим захопленням, але несвідомо, і на манір Плюшкіна... Але біда не в тому що збирає, а в тому що все складає в льох і нікому не дає... З цього боку це є правдивий архівний шкідник, проти якого треба застерігати громадянство» (лист за липень 1946 р.)¹².

Як у типового колекціонера в Є. Бачинському постійно боролися два взаємовиключні начала: залишити зібране культурне багатство для громади і одночасно мати до нього єдиний персональний доступ. Ці протиріччя жили в ньому до останніх днів, коли стало ясно, що все ж передавати зібрані матеріали треба, бо в Швейцарії на них вже не було попиту через природній відхід у кращі світи останнього покоління українців, народженого на матірних землях.

1949 р єпископ І. Бучко засновував при Державній школі східних мов у Парижі Український архів у Франції. Архівом опікувався знаний історик Ілько Борщак. До цього архіву частково потрапили деякі речі з збірок Є. Бачинського¹³.

Про періпетії передачі книжок зі колекції Євгена Васильовича до Клівлендського музею брата Леоніда Бачинського йдеться в останньому друкованому листі Є. Бачинського до В. Дорошенка середини 1950-х рр. Архів свій він ще на той час не визначив на зберігання.

Лише за два роки перед смертю, 1976 р., Євген Бачинський передав свій величезний архів Бібліотеці Карлтонського університету в м. Оттава (Канада). До цього архіву входило на середину 1970-х збірка власних творів, досє на 3000 справ щодо окремих українських діячів, матеріали про Симона Петлюру, гетьмана Павла Скоропадського, Григорія Сковороду, асоціацію «Україна» та видавництво «Дзвін», ансамбль «Думка» та СВУ, про Конгрес Українців у Празі (Чехія), Голодомор в Україні, Українській червоний хрест, 500 справ загального характеру зі щоденниками та записними книжками. Це складало 175000 течок. Крім цього брошури, газети, світлини, журнали, рукописи й машинописні тексти, кореспонденція, каталоги, програми, емблеми, книги, бланки, звіти, законопроекти та інше розмістилося у 18200 теках. Вага архіву склала більше 800 кг. До архіву включений надзвичайної історичної ваги щоденник Є. Бачинського та спогади, які він писав більше 50 років. Частково він ці спогади видавав у різних періодичних виданнях та тематичних збірниках. Опис архіву Є. Бачинського уклав відомий історик і соціолог з Канади Богдан Кравченко¹⁴. На сьогодні це один з найбільших українських архівів з історії постання модерної України ХХ ст. На жаль так частиною Українського національного архіву ці матеріали не стали. Доступ до них обмежений в силу віддаленості від України, перебування серед неукраїнських матеріалів та відсутності інтересу до них з боку утримувачів архіву. Можна лише собі уявити, кількість дослідників-українців, які б працювали з цими матеріалами, якби вони потрапили у Києві. Фактично фонд є не-описаним, а показчик не є архівним описом фонду та не дає уявлення про архівні скарби у фонді¹⁵. Шлях до батьківщини видатного українського швейцарця продовжуватиметься у наші дні та майбутньому.

* * *

Далі подаємо три листи з фонду № 76 архіву В. Дорошенка, що зберігаються в архіві Української вільної академії наук у США. Тексти друковані на друкарській машинці, з виправленнями і дописками рукою Є. Бачинського. Вони друкуються без редакційних втручань. Дрібні коректорські похибки виправляються без спеціального зазначення. Коментарі містять інформацію про осіб і ситуації, не відомі для читача. Не коментуються особи, що фігурують у всіх енциклопедіях та довідниках (М. Драгоманов, митрополит Іларіон (Огієнко), А. Шептицький, В. Липківський, газети «Свобода» і «Америка» тощо.

№ 1

Ружемон, 12 січня 1953 р.

Христос Рождається!

З Новим Роком, з Василем!

Вельмишановний і Дорогий Володимир Вікторович! Дякую і вітаю Вас з родиною щиро з минулими Святами Різдва Христового і Новим Роком та бажаю Вам здоров'я і ще многія літа плідотворної діяльності! Казав колись Микола Ге¹⁶, що правдиві козаки починають старитися від 80 років! А вам ще немає, здається, і 73!... Отже, тримайтеся на славу України добре. Відповім Вам насамперед про справу видань «періодичної» преси в Швайцарії. 19 листопада 1951 р. я Вас вже інформував, що тут, в Швайцарії, за час від поч[атку] другої війни вийшли:

1. Три числа «Інформаційного Листка У.Д.К. у Швайцарії» гектограф у виданню пані Мілени Рудницької в році 1947, лютий, березень, червень.

2. «Вісті» Академічної Громади ім. Шевченка. Берн, квітень 1949, лише ч. 1.

3. «Фрайгейт» на нім[ецькій] мові студен[тський] журнал видав[ся] на спілку українцями і швайцарцями, Берн. № 1, липень 1949.

4. Можу тепер доповнити бюлетенями «Correspondentia Catholica Ucrainensis» = УКС. Бюлетені ці не означені місцем друку, адресою ані йменням редактора. Я маю лише оден прим. № 11/52 на три стор. від 1.10.1948, рік вид. III. На франц[узькій] мові. *Припускаю*, що видаються вони при участі Миколи Троцького¹⁷ в Женеві.

Щодо зазначеного Вами органу «Ф.А.У» — Фронт Антибольшевицької України, видаваний в Женеві в 1948 р., так я ніколи того видання не бачив навіть і означеного Вами п. «Ярополка Вогнедара» не знаю і напевно тоді в Женеві такого не було, хіба що це псевдонім, що щільно ховався. Ніколи ніхто з тодішніх земляків в Женеві про нього не згадував. Позаяк Ви пишете, що маєте той «орган», вірю Вам, що це не фікція!

Так само не відома мені і зазначена Вами «Прес Агентур Вест-Ост», ніби видавана в Женеві в 1948 і 1951! Можливо, що це також діяльність М. Троцького при помочи і на гроші єп[испока] Бучка¹⁸... Ніколи не бачив того видання, а Троцький напевно мені не висилав би!

Оце і все, що я спроможний Вам подати.

Тепер перейду до інших зачеплених, на жаль, тільки побіжно Вами питань. Перш за все щиро Вам дякую за признання моєї скромної і фактично недостаточно обробленої наукової розвідки про Історію Україн[ської] Друкарні в Женеві¹⁹. Хай інші її доповнять і скорегують, я подав те що міг. Оце незабаром поїду до Женеви і зроблю фотознимки

будинків, де була приміщена Друкарня на Рю Дансе, і будиночок, де мешкав Кузьма²⁰. Боюся, що скоро від них не залишеться сліду! Як будете давати малюнки ті що прислав, так треба в першу чергу подати і ції що пришлю. Тоді буде в комплекті і уявлятиметься виразно. Ви пишете, що ця праця буде поміщена в «Бібліогр[афічних] Вістях»²¹, але чи не буде задовга? Я хотів би, щоби була і окрема відбитка*, як мені обіцяв проф. Міяківський²². Тут, в Швейцарії, на ту книжку вже питають від Нац[іональної] бібліотеки в Берні і п. Б-ер, що складає бібліографію швейцарських чужомовних видань. Я знаю, що редакція мого рукопису в добрих руках, але прошу Вас все ж, якщо те можливо, нічого не скреслювати. Натомість були б добрі, якби в списку «клієнтів» друкарні зазначили бракуючі мені дати тих осіб, що вже вмерли, де і коли? Декого я знав і поставив, але декого не знаю. У мене немає ані старої, ані нової «Укр[аїнської] Енциклопедії», хоч туди я свого часу подавав немало відомостів і була мені обіцяна... От так недавно для зошита про українку в Швейцарії подав важливі, хоч і не вичерпуючі відомости п. Яніву в Сарсель, бо те що там було (в рукописі) смішно мале і невірне! Для мене як архівара це видання дуже корисне і не маю всіх зошитів старої, а сучасної жадного!

Відносно Ваших споминів про «російських» чернців і духівництво на Україні, що Ви оголосили в «Америка»²³: я їх читав і по правді мушу Вам сказати, позаяк Ви самі те підняли (я не хотів чинити Вам неприємність!), що справили на мене неприємне вражіння, не тому що Ви там висловили свої зауваження як пригадували з молодих літ, а тому що Ви *могли* убрати їх в трохи інший вигляд і []** пояснення. Всім бо відомо, що то за лже-православ'є у москалів! Однак не можна було того узагальнювати і представляти, ніби усе духівництво у нас таке було! Та й і в Московщині не всі такі були! От напр[иклад] відомий о. Григ[орій] Петров²⁴, що був у мене настоятелем в Мих[айлівському] Артил[ерійському] Училищі в С[анкт-]П[єтер]б[урзі]: таких мало було скрізь! А в 1909 році я листувався з ключником К[ієво]-Печерської Лаври, свідомим українцем, що писав мені аж до Парижу, і ми ніколи доти не зналися! Я оглядав також двічі Печери, будучи теж революціонером, і того вражіння на мене вони не зробили, як на Вас! А тепер дійсно на Заході духівництво і чернці більш культурні, як взагалі вся культура і життя людности, але прошу пригадати собі нариси П. Карманського²⁵ про уніятських чернців в Римі!.. До того свинства, лицемірія і богохульства у нас ніколи не доходило! Це ж рафінована духовна убожість... Я вже не говорю про знущання і

* Підкреслено від руки.

** Слово не прочитане.

поневір'яння, що часто практикується по монастирях католицьких, напр[иклад] в тій же Польщі! Мені відомі факти, коли настоятелька примушувала послушниць язиком злизувати намальований крейдою хрест у... кльозеті на брудній підлозі і це в характері виховання послушенства!.. Маю я в своїм архіві немало подібних свідчень від освідомлених і абсолютно певних людей. Пригадайте спомини проф. психіатра Бодуена де К[уртене]²⁶. От забув, як пишеться, це проф[есор] з С[анкт-]П[єтер]б[урга], поляк, котрий пише про доведених до ідіотства черничок з католицьких кляшторів! Загалом я був огірчений, що у Вас чувся дух відризи до православ'я взагалі ще й надруковані в органі войовничого католицизма в часі, коли вони ведуть наступ на всіх православних!.. Але мені приємно було читати у Вашім листі Ваші міркування щодо майбутнього наших церков — правосл[авної] і уніятської. Дійсно, не все ще загублене непереборною пропагандою всяких «папістів»-ізувірів духовних, так само як і з нашого боку нетерпимців з-під стягу синодалів-полікарповців!.. Ось чому я виступив з проповіддю за толерантність і ось чому мене за те обвинувачують (напр[иклад], Бакало²⁷ в «У[країнських] В[істях]»²⁸ в Мюнхені!), що, мовляв, моя віротерпимість шкодить... об'єднанню церков! Митроп[олита] Шептицького я знав персонально і за його діяльністю стежив уважно, *це дійсно великого масштабу була людина*^{*}, але й він робив помилки, котрі йому не можуть бути прощені: я маю на увазі його виступ перед першою світ[овою] війною з нагоди панславістичних плянів насл[ідника] престолу Фердинанда Габсбурга і згоди митроп[олита] Андрія «огнем і мечем» з України зробити католицьку державу! Ці ревеляції були надр[уковані] в С[анкт]п[єтер]б[урзькому] органі октябристів. А друге — ота паскудна вірнопідданча телеграма до Миколи II в 1915 р. від митроп[олита] Шептицького, коли московське військо зайняло Галичину, і на котру рос[ійський] імпер[атор] написав резолюцію «аспид»! Це надр[уковано] в «Нов[ом] Вр[емени]», і я маю те число!.. От до такого морального падіння не доходив ані Шевченко, ані митроп[олит] Василь Липківський ніколи, навіть в льоху НКВД, а Шептицький те добровільно робив! От чому я не маю пієтизма до нього і, поважаючи за інші його патріотичні діла, уважаю, що приклоняться перед ним не треба і ставити на п'єдестал мучеництва також!.. Але я про те в своїх би мемуарах тепер не оголошував би ніколи, бо це історія, і хтозна чи не вимушена Ватиканом!.. Це ще треба було б простежити належно. Тому, по аналогії, я не дуже то вірю і поважаю і єп[ископа] Бучка, що несе у наше суспільство продажність духовну і способи боротьби з православ'єм середньовічні... Я його теж трохи знаю

* Підкреслено від руки.

по документам! Щодо Вашого прогноза відносно майбутнього співжиття правосл[ав'я] з унією у звільненій Україні я боюся, що може бути якраз напроти того, що Ви нарисували, тобто що католицизм візьме гору, а підсовітські українці увірують, що їх предки завше були... католики, як те умовляє нас всіх римокатол[ицька] пропаганда на чужині. Будемо боротися і майбутнє ще зовсім не ясне... Ніхто не знає, як події можуть повернутися... Може і з папської могутності вийде пшик і тоді шанси зрівняються! Я не хочу того, бо волю католицизм чим сталінське безбож'є, а тільки кажу, що все ще в наш вік можливе... На тім закінчу, бо то тема, на котру багато можна міркувати! Що є найбільш сумне, так оті свячення різних «пилипенків», це дійсно більше руйнує православ'є, як наступ папістів! Але побачимо, що з того вийде.

№ 2

5 серпня 1955 р.

Дорогий Володимир Вікторович!

Дякую сердечно за Ваше миле поздоровлення «з проізводством», як колись казали у військових, але тепер тут для мене це великий тягар, що взяв на свої плечі! Он, не встигло і двох місяців минути, а вже, як в тій новелі Дж. Лондона, почали вже на мене всі провини чіпляти, винний я чи ні... Вже «догадуються», що чи не «вийшов з ума на старости літ»? І таке ін. Одним словом, як той новеліст писав про свого героя: «банк ограбував, за молодих літ якусь дівчину під мостом згвалтував, а недавно і тещу отруїв»... А в дійсності за «честером» арх[ієпископ] Григорій²⁹ не має права керувати парафіями в чужих державах і хотів нашої соборно-правної УАПЦ парафії в Європі здати до митроп[олита] Ніканора³⁰ або й зліквідувати, а наші вірні тепер не з тих та й підняли гвалт, як так, то давай нам свого єпископа! От і «обрали та помазали мою главу», правда трохи в надзвичайних обставинах, звичайно як в Місії, а все ж я вийшов не поганіший з наших ієрархів, особливо як згадати, що я єдиний єпископ, що скінчив правдиву теологічну вищу освіту та мені за моє 48-літнє життя на чужині ніхто не зможе нічого аморального закинути... А здебільшого у «наших» рот в пуху! Один одного стільки напроклинали, що соромно тепер і згадувати... Я на всі ці нарікання не звертаю жадного «уніманія», все дасть Бог уляжеться і прийде до спокою, бо я нікого не збираюся атакувати ані сваритися. Слава Богу, надивився й маю трохи іншу ментальність! Тож якось доживу свого віку.

Вашої брошури не одержав ще, але про Вас у мене і без неї все записано в Вашім досьє!.. Підбив мене Леонід Васильович³¹, щоби я склав

покажчик своєї діяльності. Ну я і склав, а він й буде спокійно собі лежати, бо кому тепер цікаво, що якийсь «допотопний» діяч (так мене називали, коли я написав свої спогади про о. Гапона з 1905 р., а потім про «Друкарню»!) щось робив і як жив. От спасибі Вам. Ви оцінюєте мою скромну працю про «драгоманівську друкарню» в Женеві, а проф. Євтухів^{*, 32} і проф. Міяківський хоч словом чесним обіцяли, що видадуть її окремою брошурою, того не зробили і слова не додержали! Виходе, що поки треба одне, а як зробив, то можна й забути... Я ж далеко живу і нема кому подбати. То й так «згряде»!

«В поті чола» я маю, але не пригадую, чи те видання що з передмовою М. Драгоманова? Моя бібліотека вже кілька років лежить в ящиках забита і каталога я не мав ніколи, бо треба було заробляти на прожиток і інші справи (напр[иклад] У[країнський] Ч[ервоний] Х[рест]) час віднімали. Так що сказати і не можу точно. Братови я вже післав біля 2500 примірників друків і поміж ними дуже цінні уніками різних періодичних видань давнього часу, а він за те на мене ще й нарікає, мовляв в ЗДА газет не збирають!.. От не сподівався! Саме він, як оце пишу, одержав другий транспорт: три скрині. І дуже мене образив за те, що перевозова фірма, не питаючи моєї думки (я ж не живу в Женеві і все робиться без мене!), вислала ті скриньки наложною платнею, тобто не я тут за перевіз мав платити з тих грошей, що він прислав на те, а він на місці. До того розсердився (подумайте собі, наймолодший на найстаршого брата!), що написав мені: не хоче приймати і завертає назад... На те я йому скоро написав, що дурний хлопча (він для мене все такий як був 50 літ тому!), я ж в тім не винен і як приймеш та заплатиш, то я тобі й що слідує переведу поштою... Насилу зрозумів, що так і треба зробити, а то подумайте, який шкандал, не дивлячись на те, що мусили б платити подвійний фракт, книжки (1300 назв!) попсуватися могли і потім далі що? Іноді впрост не можу зрозуміти людей, що живуть в Америці: якісь дивні, ніби й не ті, що були... В той самий час завдяки статтям в «Свободі» мені прийшли цікаві офerti продати свою бібліотеку, але я як обіцяв так і дотримую умови, та ще з рідним братом. А він мені такі дурні каверзи чинить і підозріння підводить цілком не оправдуючи і без слухності! А умова наша була така, що я пересилаю йому свою бібліотеку з тим, щоби він разом з своїми книжками заклав «Інститут ім[ені] роду Бачинських». Мав тільки заплатити за пересилку. А тепер я фактично і не знаю, як воно буде. Ну та мені на тамтім світі може буде обоятно?! Як Ви думаєте? У всякім разі ще поки я на цім світі, то радий, що брат має мій скарб, а я вже божественними ділами більше займаюся! Щодо архіву,

* Треба «Євтухів».

котрий далеко більш цінний, я в тих умовах ще сам не знаю, як буде. Може, краще дійсно до чужинців віддати, котрі бодай підозр не ви-ставлятимуть і «фіглеї-міглеї» не чинитимуть! Мій братуха ніби не знає, що я краще за нього розумію його становище і болю душею за нього, бо йому не легко під всяким поглядом: і старіється, і працює тяжко, а то й безробітний, й жінка хора і т. д. Невже він думає, що я такий без-сердечний або, як казав колись Миколай Миколайович Ге: «жорстоко-сердний»?! А з моїм єпископським тягарем він мене не підтримує і не захищає, а дозволяє, що йому якісь люде пишуть всякі несотворенні і злосливі речі на брата, а він те старанно ховає певно до архіву!.. От як бачите, і у мене свої родинні горести. Треба і єпископу мати нагоду кому сповідатися! Але хай це буде поміж нами.

Чи не могли б цим разом і мені зробити услугу? Я хотів би мати в своїм архіві статтю В. К. Приходька³³ «Чи втратимо ще оден націо-нальний архів» (це про мене!) надр[уковану] в ч. 113 «Свободи» від 15 червня б[іжучого] р[оку]. Мені про цю статтю пишуть, а ніхто не догадався прислати, журналу «Свободу» я не одержую, на жаль! Чи не могли б Ви придбати в адміністрації газети те число і мені його прислати? Я був би дуже Вам вдячний. Практика мене навчила, що як в ЗДА чи Канаді з такими проханнями звертатися до адміністрації, так *ніколи* вона не буде полагоджена, якби навіть і за число, і за пересилку прислав би купони!.. Це вже факт. Тому і прошу Вас.

Із тим хай буде Боже благословіння на Вас і Вашу родину!

+ Євген, єп[ископ] УАПЦ Бачинський.

№ 3

13 березня 1956 р.

В[ельми]ш[ановний] і Дорогий Володимир Вікторович!

Одержав Вашого листа від 5/III і премного вдячний Вам за надіслану витинку з «У[країнських] В[істей]» з Едмонтону про «Жонатий Єпис-копат», котру написав о. В. Кудрик³⁴. Це для мене було дуже цінне, бо я міг негайно написати спростовання і воно зараз відбивається на ротаторі та буде всім розіслане. Вам також!

А Ви вже, здається, і повірили хорим і ложним маняченням єп[ис-копа] Миколая Урбановича³⁵, котрий інформував о. В. К[удрика], бо на-писали мені на куверті титул протоієрея, а не єпископа!.. Не бійтеся, це все нормальні і давно передбачені напади нечесної і самолюбної людини, котра не одержала у мене «подяки» в... 500 дол. за висвяту, як те він

самий дав своїм святителям в Каліфорнії і почав негідну кампанію проти мене!.. Конешно, тут увійшли і інші причини, про котрі довго було б оповідати, а всі вони зв'язані з тим, що я стою непохитно за правомочність і тепер канонів Собору 1921 р. в Києві і підтримую Соборно-правну УАПЦ, котрій зрадив і арх[ієпископ] Григорій Огійчук ціною поєднання з митр[олитом] Ніканором, бо я став єпископом жонатим! А чому б ні? Ухвали Собору те дозволяють, я маю понад 70 літ, в нашій Церкві були жонаті єпископи (і сам митроп[олит] Василь Липківський був і жив до останнього часу з своєю дружиною!), а я принципово стою за те, щоби єпископи були чи власне могли бути одруженими! Або чисті дівственники-монахи, або як біле духовенство! Бо який то «монах», що наплотив дітей, а потім розвівся чи навіть вигнав жінку (як напр[иклад] єп[ископ] Володимир Малець³⁶ або арх[ієпископ] Сільвестр Гаєвський³⁷!..) або овдовів і пішов далі робити «кар'єру» як митроп[олит] Іларіон Огієнко!.. Такі монахи, прости Господи, гірші за чесних священників! Я й згодився на єпископа висвячуватися власне тому, щоби увести цю практику в життя УАПЦ і її життям своїм доводити! Арх[ієпископ] Григорій не міг погодитися з митр[ополитом] Ніканором власне на цьому пункті і тому відмовився від канонів про це Собору 1921 та пожертвував мною!.. Отже, тепер я *незалежний* єпископ! І єпископ абсолютно канонічний і з апост[ольською] сукцесією, бо мене висвячував єп[ископ] Єфрем з Правосл[авної] Італ[ійської] Ц[еркви], котрий є правний, а єп[ископ] Урбанович наговорює на нього всякі небилиці!.. Посилаю Вам відповідь на його «Комунікат», з котрого дещо довідається. І по якому праву він сміє навіть казати, що мене «викликає»? Така нещасна людина, у котрого «богом» його пузо, в серці одне самолюбство та ненависть, і в додатку дуже підозрілі мав він сам свячення!.. Про це все довідається пізніше. Я ніскільки не турбуюся і не боюся цих «ескумуніцій» без жадного права і ваги і взагалі не належу до «українських» єпископів, бо моїм консекратором є чужинець і мене визнали біля 14 чужинецьких єпископів, а наші тільки бруд пишуть і в бруді живуть, замість служити Христу! Повірте, дорогий товаришу, я ніколи не думав, що в цій касті «левитів» вірних послідовників царського православ'я «распутінського» є стільки ненависти і відсутности найменшої любови!.. Іноді мені стає впрост страшно за майбутність нашого народу, котрий духовно керується такими ієрархами!.. На старість літ попав в добрі тенети, нівроку!..

Тепер на Ваш лист:

Оскільки мені відомо, тут не видаються жадних періодичних листівок, зрештою я живу відокремлено! І мало тепер тут людей. Об'єднання в Цюріху ледве животіє. Буду питати і як знайду, щось напишу.

Брату мойому я ще не вислав всю бібліотеку і архів взагалі не буду висилати. Я, як вільний, далі упорядковую свій *діярії*³⁸ і на тому відпочиваю. Але ще дуже багато праці з ним!.. Це ж за 50 літ, а я упорядкував тільки половину!

Отже, за мене не турбуйтеся! Я є і буду єпископом до кінця!..

Хай Господь береже Вас від всякого лиха і з любовію до Христа залишаюся Ваш + Євген, єп[ископ] Бачинський.

Р. С. Прошу Вас, як здибаєте в пресі щось про мене, так пришліть б[лижчим] л[истом], бо цей хорий невропат Урбанович на цьому не заспокоїться! Він не даром належав довгий час до Моск[овського] патріарха!..

¹ Г. Стрельський дав Є. Бачинському сторічний вік, спираючися на умоглядні висновки сина Сергія Бачинського Михайла про вік свого дядька, виходячи з приблизного вигляду на фотографії. Див.: *Стрельський Г.* Бачинський Євген Васильович (24.08.1878–1978) // *Енциклопедія історії України*. Т.1. К.: Наукова думка, 2003. С. 208.

² *Бачинський С. В.* // Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник. Дніпропетровськ, 2002. С. 98–101; *Бачинський М.* Бачинський Сергій Васильович // *Українська журналістика в іменах*. Вип. 2. Львів, 1995. С. 23–28.

³ Розповідь Михайла Сергійовича Бачинського про свою родину // Пластовий портал: режим доступу: <http://old.plast.org.ua/history/founders/bachynski/>

⁴ Відкритий список жертв політичних репресій в СРСР. База даних// режим доступу <http://ua.openlist.wiki/index.php?title=Категорія:Формуляр&pagefrom=Бахмацький+Андрій+Семенович+%281910%29>

⁵ *Бачина-Бачинський Є.* Є. Коновалець в Женеві // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 701–745.

⁶ *Євген Бачинський* // Вікіпедія: режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Євген_Бачинський; *Бачинський М.* Бачинський Євген Васильович // *Енциклопедія сучасної України*: режим доступу http://esu.com.ua/search_articles.php?id=41355

⁷ *Дорошенко В.* Схід і Захід. Становище церкви і духовенства на Наддніпрянщині й Надністрянщині. Ч. I. Схід // Америка (Філадельфія). 1952. Січень–лютий.

⁸ Є. Бачинський — автор монографій та статей на громадську, церковну та історичну тематику: «Запорізький собор у Самарчуку» (1905), «Тасмниця Служби Божої» (1928), «Ярослав Федорчук і українська громада в Парижі в рр. 1908–1914» і «Кілька рефлексій про можливості порозуміння з католицизмом» (1951), «Хіротонія одруженого єпископа» (1959), «УАПЦ — її заснування і мартирологія» та ін.

⁹ *Бачинський Є.* Українська друкарня в Женеві // *Науковий збірник УВАН*. Нью-Йорк, 1953. Т. II. С. 58–105.

¹⁰ *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій. К.: Темпора, 2008. С. 161.

¹¹ *Палієнко М.* ... С. 231–232.

¹² Там само. С. 299–300.

¹³ Там само. С. 390.

¹⁴ Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній антонований перелік / Укл. Б. Кравченко. К.—Едмонтон, 1990.

¹⁵ Див. *Матяш Ірина*. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст / Держкомархів України, УНДІАСД, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Канад. ін-т укр. студій при Альберт. ун-ті. К.: Горобець, 2008. 152 с. : іл.

¹⁶ Ге Микола Миколайович (молодший) (1857–1938) — культурний діяч, публіцист, художник живописець. Син видатного художника М. Ге. Вчився в Академії мистецтв у Флоренції, Сорбонському університеті, юридичному факультеті університету Св. Володимира. Жив на батьківському Іванівському хуторі на Чернігівщині. Ще в XIX ст. емігрував у Францію. Часто бував у Женеві, товаришував з Є. Бачинським. Брав участь у різноманітних українських культурних проєктах. Брався перекладати на французьку мову «Історію України-Руси» Михайла Грушевського та його «Очерк истории украинского народа».

¹⁷ Троцький Микола (1883–1971) — український політичний діяч, публіцист та журналіст. Член РУП та УСДРП. На еміграції з 1909 р. У 1914–1918 роках — активний співробітник Союзу визволення України. Дописував до «Вісника СВУ» (Відень), видавець і співробітник його продовження — «Вісника політики, літератури і життя». У 1918–1921 рр. — секретар посольства Української Держави і УНР в Австро-Угорщині (Відень). Працював у Женеві в Українському інформаційному бюро. Помер у Женеві.

¹⁸ Іван Бучко (1891–1974) — архієпископ Української греко-католицької церкви. Ректор семінарії у Львові (1920-ті). Ініціатор створення Богословського наукового товариства у Львові. З 1929 р. єпископ УГКЦ, помічник митрополита Андрея Шептицького. З 1942 р. представник УГКЦ при Ватикані. З 1946 р. Апостольський візитатор українців-католиків у Західній Європі. Один із засновників наукового центру НТШ в Сарселі.

¹⁹ *Бачинський Є.* Українська друкарня в Женеві // Науковий збірник УВАН. Нью-Йорк, 1953. Т. II. С. 58–105.

²⁰ Ляхоцький Антін (псев. Кузьма Ляхоцький) (1853–1918) — український громадсько-культурний діяч, видавець і публіцист. Завідувач друкарні М. Драгоманова в Женеві. Голова «Української громади» Женеви. Фотографії ці, а також фото про відкриття у 1930 р. меморіальної дошки, присвяченої М. Драгоманову, були уміщені при статті Є. Бачинського «Українська друкарня в Женеві» у другому томі Наукового збірника УВАН.

²¹ Насправді «Українські бібліологічні вісті» — відновлене УВАН в Німеччині видання 1920-х років київського УНІК — найкращого книгознавчого видання некомпанізованої України. Вийшов друком лише один номер у 1948 р. в Авгсбурзі. Головним редактором був Володимир Дорошенко. Брак коштів не дозволив його подальший вихід.

²² Міяковський Володимир Варламович (1888–1972) — український історик літератури й громадського життя середини — другої половини XIX ст., історик-архівіст. Член петербурзької української громади. Закінчив Петербурзький університет (1913). Копіював для М. Грушевського архівні документи столичних архівосховищ. У 1920-ті — директор Київського центрального історичного архіву. Працював у комісіях ВУАН, активно друкувався в журналі «Україна» М. Грушевського. Працював над повним виданням творів Т. Шевченка. На початку 1930-х перебував в більшовицьких тюрмах. Під час втечі від комуністичних «людоловів» працював у Музеї визвольної боротьби у Празі. В 1945 р. в Авгсбурзі співзасновник УВАН. З 1947 р. дійсний член НТШ, з 1948 — УВАН. В 1950 р. переїхав до США. Секретар УВАН. До смерті — директор музею-архіву УВАН у США. Багаторічний товариш В. Дорошенка по книгознавчій роботі.

²³ Дорошенко В. Схід і Захід. Становище церкви і духовенства на Наддніпрянщині й Надністрянщині. Ч. I. Схід // Америка (Філадельфія). 1952. Січень–лютий.

²⁴ о. Петров Григорій (1866–1925) — священик РПЦ, церковно-громадський діяч, проповідник, публіцист. Закінчив Петербурзьку духовну академію. Читав лекції в Михайлівському артилерійському училищі, настоятель домової церкви. Викладав в Олександрівському ліцеї, Пажеському корпусі, місцевому Політехнічному інституті.

²⁵ Карманський Петро (1878–1956) — український поет, перекладач, публіцист. Представник «Молодої музи».

²⁶ Бодуен де Куртене Ян Нецислав Ігнаці (1845–1929) — польський мовознавець (не психіатр). Професор Варшавського, Казанського, Петербурзького та Краківського університетів. Академік Петербурзької АН. Прихильно ставився до української мови й літератури.

²⁷ Бакало Іван Іванович (1898–1972) — український економіст, педагог, совєтолог. Закінчив Київський інститут народного господарства. Працював в Харківському сільбанку, тов-ві «Сільський господар». Науковий співробітник Харківського НДІ реконструкції сільського господарства. Автор праць з сільськогосподарської економіки та економічної географії. Переслідувався у 1930-х більшовицькою владою. На еміграції прихильник соборноправного устрою УАПЦ, голова Ашафенбурзького церковного собору духовенства і мирян УАПЦ-Соборноправної 25–26 серпня 1947. Член передсоборної комісії і член президії церковного собору УАПЦ-Соборноправної 16–18 грудня 1956 у Карлсруе. 1954–1961 — перший заступник директора Інституту для вивчення СРСР. 1963 переїхав до США. Дійсний член УВАН у США.

²⁸ «Українські вісті» — щотижневик (у 1945–1960 роках — півтижневик) політики, економіки, культури й громадського життя, орган Української революційно-демократичної партії (УРДП), потім — Фундації імені Івана Багряного. Ініціатор і перший редактор — Іван Багрянний.

²⁹ Григорій Огійчук (1893–1985) — український церковний і культурний діяч, митрополит Соборноправної української автокефальної православної церкви (СУАПЦ). 1919 р. висвячений на священика. Служив в УАПЦ на Київщині. 1942 р. рукоположений в єпископи УАПЦ з благословіння митрополита Варшавського Діонісія в Андріївській церкві Києва. Єпископ Житомирський. З 1947 р. очолив СУАПЦ. З 1950 р. жив у Чикаго (США). У вересні 1954 р. на церковному з'їзді європейських «соборноправників» в Інгольштадті обраний кандидатом в єпископи Євген Бачинський, а його вікарієм протоієрей Микола Явдась (адміністратор СУАПЦ в Європі). За цей проступок 12 травня 1955 р. Мала Рада СУАПЦ за головуванням архієпископа Григорія відлучила від церкви прот. М. Явдася, Є. Бачинського та вініпезького єп. Миколая Урбановича, які сформували окрему юрисдикцію.

³⁰ Никанор Абрамович (1883–1969) — український церковний і культурний діяч, автор праць з історії церкви і канонічного права, митрополит УАПЦ в діаспорі. Навчався в Житомирській духовній семінарії, Київському комерційному інституті та Київській духовній академії. У міжвоєнний період активний українізатор православної церкви на Волині. Співробітник митрополита Варшавського Діонісія. Висвячений на єпископа Київського в 1942 р. Висвятив 8 єпископів УАПЦ в Андріївському храмі Києва. З 1945 р. живе в Карлсруе (Німеччина). Почесний голова тов-ва «Волинь» та Інституту дослідів Волині у Вінніпезі. Редактор журналів «Богословський вісник» та «Рідна церква».

³¹ Бачинський Леонід Васильович (1896–1989) — український громадський діяч, педагог, літератор. Рідний брат Євгена Бачинського. Учасник національних визвольних змагань за незалежність. Сотник Армії УНР, учитель, директор гімназій в різних містах Закарпаття і Галичини у 1920-х — 1930-х рр. У 1950 р. емігрував у США. 1952 р.

заснував у Клівленді Український музей-архів. УМА взяв на себе завдання збору і збереження предметів української історії і культури в добу, коли такі матеріали зумисно знищували в Советській Україні. Взяв на збереження більше 10 тисяч книжок і періодичних видань.

³² Ветухів Михайло Олексійович (1902–1959) український біолог, генетик, громадсько-політичний діяч. Президент УВАН в США в 1950 р., засновник і головний редактор журналу «Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (від 1951).

³³ Приходько Віктор Кіндратович (1886–1982) — український громадсько-політичний і державний діяч, літератор. Член Української Центральної Ради. З 25 квітня 1918 року — голова Подільської губернської народної управи. У квітні 1919 року — міністр юстиції Директорії УНР, товариш міністра фінансів Директорії Української Народної Республіки. Викладач Української господарської академії в м. Подебрадах (Чехословаччина). Автор одних з найкращих з фактографічного і мистецького боку мемуарів «Під сонцем Полілля»

³⁴ Кудрик Василь Онуфрійович (1880–1963) — український поет, прозаїк, публіцист, журналіст. Родом з Тернопільської обл. Емігрував до Канади (Вінніпег). Був редактором «Українського голосу». Один з організаторів Української греко-православної церкви в Канаді. Священик в Альберті, Саскачевані та інших містах Канади.

³⁵ Миколай Урбанович (1894–1976) — військовий та церковний діяч, архієпископ української православної церкви в Канаді (Вінніпег). У Першій світовій війні воював в австрійській армії. Був в Легіоні УСС. В часах визвольних змагань поручник УГА і Армії УНР. Командант сотні 1-го куреня 7-ї Львівської бригади УГА. 1929 р. емігрував до Канади.

³⁶ Володимир Малець (1890–1967) — єпископ Кіровоградський, відродженої у 1942 р. УАПЦ. На еміграції Північно-Баварський єпископ УАПЦ в Німеччині. Пізніше архієпископ Детройтський в США.

³⁷ Сильвестр Гаєвський (світ. ім'я — Степан Юхимович Гаєвський) (1876–1975) — український літературознавець, педагог, церковний діяч. Дослідник давньоукраїнських літописів та літератури. Учень академіка В. Перетца, закінчив у 1913 р. університет Св. Володимира, історико-філологічний факультет. З 1918 р. — професорський стипендіат університету. В часах української революції — секретар Державної канцелярії Директорії УНР в Кам'янці-Подільському. Викладач вищої школи, співробітник ВУАН. В'язень комуністичних тюрем. 16 травня 1942 р. хіротонізований на єпископа Лубенського УАПЦ. З 1949 р. в Австралії. 1953–1975 — архієпископ Мельбурнський та Австралійсько-новозеландський УАПЦ.

³⁸ Його спогади друкувалися в різних місцях і роках: *Бачинський Є.* Рік 1917. Початок другої революції в Росії, як вона відбилася серед українців у Швейцарії. (За тогочасними нотатками) // *Визвольний шлях* (Лондон). 1958–1959. Кн. 132–136; *Його ж.* Мої зустрічі та силуєти українських малярів і різьбарів на чужині: спогади старого емігранта за роки 1908–1950 // *Нові дні*. Торонто, 1952.

ВИБРАНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ЗАПОЧАТКУВАННЯ УКРАЇНСЬКО- ШВЕЙЦАРСЬКИХ ВІДНОСИН У 1918–1921 рр.

Упорядник Ірина Матяш

№ 1

ЗВІТУ МАЙОРА ДЮ БУА* ПРО ПОЇЗДКУ В УКРАЇНУ 20 квітня — 18 червня 1918 р.

*Переклад з французької Надзвичайного і Повноважного Посла
Олександра Сліпченка*

1. ПЕРЕДМОВА

Колишній царський централізаторський режим сприяв насадженню в усій Україні російської мови, єдино вживаної міським населенням на шкоду українській, або малоросійській, мові, якою розмовляли переважно на селі. На користь російської мови навіть вживалися дуже суворі заходи: в усіх школах викладання велося лише російською, книги чи газети українською мовою було заборонено видавати, навіть їх імпортувати, російська була єдиною офіційною мовою усіх державних установ. Якщо більшість освіченого міського населення сприймало таке пригнічення, зовсім інакшим було ставлення до цього певної групи молодих інтелектуалів і маси сільського населення, які мріяли відновити колишнє існування в Росії української мови і культури і вимагали для своєї країни автономії, що існувала в Австрійській монархії для русинів і Східної Галичини.

Царський уряд з усією жорстокістю придушував цей рух українського націоналізму, який через ці заходи напередодні революції не був надто поширеним, але являв собою латентну силу, що мала вибухнути при першій сприятливій нагоді.

Російська революція створила таку нагоду, і тому Україна зразу ж проголосила свої права на поновлення національного автономного існування, зберігаючи водночас федеративний статус у Росії. Проте обставини не дозволили реалізувати цей план, тому що після падіння Керена-

* Моріс дю Буа, майор генерального штабу Швейцарії, був відряджений до Києва для збирання інформації про ситуацію в Українській Державі з 20 квітня по 18 червня 1918 р.

ського між максималістським урядом у Петербурзі і більш буржуазним урядом України виявилися принципові розбіжності, надто відчутні, щоб могла утворитися між ними згода. Україна прагнула самою вести переговори у Брест-Литовську з Центральними державами з тим, щоб захистити власні інтереси. Петербурзький уряд чинив цьому спротив, оскільки він розумів, що ресурси України є необхідними для Північної Росії і хотів зберегти над ними контроль. Переконати не вдалося, і Петербург наприкінці грудня 1917 р. надіслав свою червону гвардію, щоб окупувати Україну і повалити її тимчасовий уряд. Той не зміг власними силами вчинити достатньо опору, і червона гвардія крок за кроком захопила мало не всю територію країни, встановивши режим терору і вбивств, який повністю дезорганізував економічне життя країни і призвів до певної руїни. Саме тоді український уряд, який відступав перед червоногвардійськими загарбниками, звернувся до Центральних держав з проханням разом з українськими військами відновити порядок і врятувати країну від катастрофи.

Терор більшовиків, страждання, спричинені війною, і величезні політичні помилки, зроблені Антантою щодо України, призвели до того, що вчорашні вороги — Центральні держави були зустрінуті з радістю усім населенням України, яке сьогодні бажає одного — відновлення порядку і миру, щоб мати змогу реорганізувати країну. Перший уряд, або Раду, було повалено наприкінці квітня 1918 р. і замінено гетьманом П. Скоропадським, проголошеним диктатором, який утворив новий уряд, складений з відомих осіб — насамперед адміністраторів, які довели свою здатність за колишнього режиму. Завдяки цьому нова держава Україна починає виходити з хаосу, заподіяного революцією більшовиків. Уряд користується підтримкою значної пропорції населення, серед якого з дня на день все більше поширюються сепаратистські ідеї.

2. ПЕРША РАДА

Перша Рада, або центральний уряд України, була не обраною народом асамблеєю, а складалась з делегацій різних асоціацій. Її членами були здебільшого молоді люди без досвіду і без адміністративної практики, дуже щирі ідеалісти, які витрачали час на промови, бажаючи просуватися дуже швидко шляхом реформ і без жодних етапів подолати провалля, що відділяло царизм від комунізованого соціалізму; найкраще свідчення цьому давали прокламації (універсали), зокрема той від 9 січня 1918 року, що проголосив набір утопій, націоналізував усю земельну власність і запровадив 8-годинний робочий день.

Перша Рада мало-помалу викликала загальне невдоволення і, не маючи достатньої матеріальної сили, щоб змусити собі підкорятись, цілковито втратила авторитет. Її рішення більше не виконувались — ні у

містах, де місцеві думи здійснювали ефективну владу, ні в селах, де влада належала місцевим комітетам. Ця криза досягла кульмінації у квітні 1918 року, коли опозиція стала надто потужною, особливо з боку землевласників та селян-володарів наділів, які підтримували розподіл великих площ на власну користь, але протидіяли рівному розподілу земель, коли був ризик, що їхні наділи таким чином мають зменшитись. Зрештою у Ради залишилось лише зовсім небагато прихильників, що означало суцільну нездатність до адміністрування.

20 квітня того 1918 року в Києві зібралась загальна асамблея великих власників та селян, яка вирішила розпустити Раду і призначити Диктатора, який взяв би на себе вищу відповідальність за ведення справ і перехід до правового режиму, що був би узаконений народним волевиявленням. У останні дні квітня цей проект було реалізовано; генерала П. Скоропадського було проголошено гетьманом (диктатором), він обійняв владу і Раду було розігнано мілітарною силою. Під час цієї операції сталася прикра помилка: один офіцер, погано зрозумівши наказ, заарештував кілька членів Ради; проте цю помилку було швидко виправлено і їх звільнили. Ще один факт доводить, що Рада, розуміючи свою нездатність, вже сама чекала на ті заходи, що їй були заподіяні. А саме: за кілька днів до її розпуску міністр фінансів за ордером, підписаним головою Ради міністрів, отримав у національному банку 5 мільйонів рублів і з ними зник, і ще й досі ніхто не знає, що сталося з ним і з іншими членами уряду.

Найкращим доказом непопулярності Ради, в якій я сам переконався, було те, що цей державний переворот не викликав жодних поважних протестів у країні; спокій ніде не було порушено. Було кілька статей у деяких газетах і кілька грізних прокламацій проти перевороту, що були розклеєні завдяки свободі, якою користується країна, але ці протести не мали жодних наслідків і переважна частина населення залишилась спокійною, жодним чином не піддаючись гаслам прокламацій. Новий режим з перших днів був сприйнятий населенням.

3. ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

Посада гетьмана — це давня функція, що відігравала важливу роль в історії України; її було скасовано десь у 1780 р., коли у Росії поширився процес централізації. Раніше гетьман був вищим провідником країни, обраним зібранням військових вождів; він мав абсолютну владу, майже таку, яку мав у Польщі обраний суверен. Поновлення цієї посади було дуже вдалою ідеєю, оскільки це дозволило створити сильну і єдину владу, щоб очолити процес організації країни, спираючись на давню історичну традицію, яка відповідала націоналістичним ідеям. Проте вибір конкретної особи був наперед визначений, бо саме генерал Павло Скоропадський

втілював у собі усі необхідні якості, щоб перебрати відповідальність за виконання цих делікатних функцій.

Походячи з давнього історичного роду, який уже налічував кілька гетьманів і володів значною власністю, що породжувало довіру з боку аграріїв, він зробив мілітарну кар'єру і перед початком війни був командиром полку царської кінної гвардії; потім став командиром армійського корпусу. Має 44 роки, досяг повної зрілості, прекрасно виглядає і гідно поводить ся, вільно володіє французькою і німецькою мовами. Великий трудар, який з мужністю несе важку місію організації України. По суті гетьман є диктатором, який за відсутності конституції чи народного волевиявлення концентрує у собі всю повноту влади. Зокрема, він призначає або відкликає міністрів. Разом з тим зрозуміло, що ці функції тимчасові, і зникнуть з появою народного зібрання, обраного на основі загального виборчого права, яке ухвалить конституцію, що нею керуватиметься країна. Водночас не виключено, що гетьмана буде обрано верховним конституційним сувереном, якщо буде обрана монархічна форма правління, або як президента республіки, якщо саме такій формі буде віддано перевагу.

Завдяки енергії гетьмана ситуація значно поліпшилась з моменту його приходу до влади. Його найпершим завданням було формування кабінету міністрів, до якого включив людей, що відповідають певним функціям. Попри короткий час він добився загалом досить приязного ставлення до своєї адміністрації з боку населення, головним чином власників, селян і українського офіцерства, і проти його диктатури поки що не видно жодної опозиції...

4. НОВИЙ УРЯД...

5. ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ...

6. ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ...

7. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ.

Центральні держави-учасниці Брест-Литовської угоди визнали існування нової незалежної України і встановили з нею нормальні дипломатичні відносини. Німеччина репрезентована при українському урядові місією, яку очолює посол фон Мумм; Австро-Угорщину також представляє місія на чолі з посланником графом Форгачем. Ці дві нації мають ще й повноважних військових представників при українському уряді. З свого боку, Україна має посольства в Берліні і Відні, очільники яких вже обійняли свої посади. Невдовзі відносини з Туреччиною і Болгарією будуть організовані таким саме чином. Ці держави мають також своїх консулів у найбільших містах України.

Держави Антанти перебувають щодо України у невизначеному і вибічкувальному стані. За повідомленням агентства Гавас, 16 червня 1918 р.

Бальфур сказав у палаті громад: «Нині, наскільки я знаю, жодна союзна держава не визнала незалежність України». Це певною мірою не збігається з такими фактами:

1. 19 грудня 1917 р. посланник Франції в Румунії інформував французького генерала Табуї, який перебуває в Києві, що французький уряд призначив того Комісаром Французької республіки в Україні. Цей лист, що слугує вірчою грамотою, знаходиться у Державному архіві у Києві.

2. 21 грудня 1917 р. генерал Табуї оголосив офіційно про своє призначення Комісаром при уряді України та попрохав про аудієнцію, щоб «урочисто зробити офіційний представницький візит» (Державний архів у Києві).

3. 11 січня 1918 р. генерал Табуї звернувся до українського уряду: «Починаючи з цієї дати, Франція розпочала офіційні відносини з Україною» (Державний архів у Києві).

4. ... 1918 р. містер Джон Піктон Багге* написав урядові України, що «уряд його британської величності призначив його представником Великої Британії в Україні» (Державний архів у Києві).

З цього листування можна зробити висновок про початок офіційних відносин між Францією і Англією, з одного боку, і Україною, з іншого. Оскільки, як мені відомо, не було формального розриву таких відносин між цими державами і Україною, фактом є те, що ці відносини, хоча й терміново призупинені, існують і досі. Держави Антанти від довшого часу також мали повноцінне консульське представництво в Україні, яке вступило в офіційні відносини з новим урядом. На мою думку, деякі з цих консульств працюють понині, зокрема італійське в Одесі, а в інших містах, якщо самі консули поїхали, то залишилися працівники, які опікуються захистом відповідних національних інтересів. У будь-якому випадку союзники не вважають себе у стані війни з Україною, бо значна кількість їхніх громадян ще залишаються в країні.

Нейтральні держави досі, як мені здається, ще не визнали Україну, але вони мають тут своїх консулів, які підтримують зв'язки з українським урядом.

8. ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ ЧАСТИНАМИ РОСІЇ.

Після укладення миру у Брест-Литовську між Україною і Центральними державами максималістський уряд у Петербурзі оголосив війну новій державі і надіслав червону гвардію, щоб підкорити країну, що вислизала з-під його контролю. Дійсно, Північна Росія з економічної точки зору не може обійтися без України, яка постачає їй зерно, що сама

* Йдеться про британського консула в Одесі й згодом — у Києві John Picton Bagge (1877–1967).

вона виробляє у недостатній кількості, і, особливо, необхідне їй вугілля, якого вона не продукує зовсім і не має де здобути. Україна також є ключем її комунікацій з Чорним морем, з Туркестаном з його багатими плантаціями бавовни і нафтовими регіонами Баку — все це означає, що з погляду економіки Україна тримає в своїх руках саме існування Північної Росії.

Червоногвардійці швидко заповнили Україну і посередництвом встановленого ними більшовицького режиму довели країну до руїни; австрійсько-німецькі війська, покликані українським урядом, відновили порядок і вигнали червону гвардію. Зазнавши поразки, петербурзький уряд, зрозумівши, що нічого більше не отримає зброєю, 23 травня розпочав мирні переговори з Україною. Вони тривали два тижні, не давши остаточних результатів, окрім проголошення перемир'я і поновлення відносин між двома країнами, тоді як невирішені питання були передані на розгляд комісіям.

Можна сказати, що ситуація в Україні набагато поліпшилась і що вона не має більше боятися атаки з боку Північної Росії, яка, поновивши офіційні відносини з Україною, начебто таким чином визнала її незалежність.

Сибір, як здається, теж хоче відокремитись від максималістської Росії; певні елементи цієї країни начебто дуже схильні до встановлення близьких відносин з Сполученими Штатами, тоді як поширені у Східному Сибіру українські поселення, налічуючи до 1 мільйона добре організованої людськості, тяжіють скоріше до тісного союзу з своєю матір'ю Україною. Я розмовляв у Києві з делегацією цих українців Сибіру, які приїхали, щоб добиватися такого союзу; були розпочаті відповідні переговори. Навіть якщо цей проект наштовхнеться на нездоланні труднощі, чого не можна виключати, не варто передбачати, що надто віддалений від України Сибір спричинить їй якісь вагомні утруднення.

На південь і південний схід від України знаходяться місцевості Дону, Ставропілля і Кубані, а ще південніше — Кавказька, або Грузинська, республіка. Ситуація у цих країнах залишається туманною, невелика їх частина — особливо міста — перебуває в руках більшовиків, тоді як найбільша частина належить військам козаків, якими командують колишні генерали імперії, зокрема генерал Краснов. Здається, що досить швидко ці організовані війська, які ототожнювали порядок, потраплять під вплив більшовиків. У будь-якому випадку козаки і їхній тимчасовий уряд підтримують найкращі відносини з українським урядом, і цілком ймовірно, що незабаром їх об'єднає тісний союз.

Виглядає так, що Німеччина особливо хотіла б зайнятися Грузинською республікою, дуже важливою з економічного погляду і як ключ

комунікацій з Персією. Ми читали в газетах, що туди було відряджено генерала Кресса — одного з найкращих німецьких офіцерів на турецькій службі, яку він знає надзвичайно добре: від початку війни він командував військами в Палестині, і призначення такої особистості зовсім не випадкове. Після цього ми також прочитали, що німецькі війська висадились у Поті — надзвичайно важливому стратегічному пункті. Нині німці утримують залізницю, яка від Чорного моря веде до Тебриза в Персії, а це їм відкриває Персію і забезпечує вільний прохід у Туркестан і Афганістан; економічна, політична і військова важливість цього факту очевидна.

Нині червоногвардійці утримують лише кілька пунктів між Доном і Уралом і на південь від цієї лінії; це переважно міста із значним робочим населенням, але можливо, що їхня влада не утримається довго, оскільки вона фатально веде до дезорганізації. Останні пароплави, захоплені Червоною гвардією, здалися, і тепер навігація по Чорному морю є цілком вільною.

Розташований на південь від України Крим займає особливу позицію, яка поки що є невизначеною. Північна його частина включає здебільшого слов'янський елемент — мало- та великоросів, тоді як південь у більшості населений татарами-мусульманами і не належить, принаймні етнічно, до України. Німецькі війська забезпечують порядок у Криму, де расові розходження роблять надто важким досягнення згоди. Було утворено татарський парламент, але він не добився жодного результату, щоб вийти з хаосу. Російський генерал татарського походження Сулькевич взяв на себе завдання створити уряд, який би організував країну і провів вибори кримського національного парламенту, щоб таким чином повернутися у правове поле. На початок червня це ще не спрацювало, і нічого ще не визначено. Головне питання: чи стане Крим незалежною державою або приєднається до України, ще не розв'язано, але в усякому разі Крим залишиться нейтральним і приязним до України.

Таким чином, якою б не була доля Росії, Україні, як здається, не загрожує ворожість з боку інших частин колишньої російської імперії, з якими вона зараз живе в мирі, а це вирішальний фактор її майбутнього.

9. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ...

10. ГРОМАДСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ...

11. ПРОМИСЛОВА І ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ...

12. АГРАРНЕ ПИТАННЯ...

13. АВСТРО-НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКА В УКРАЇНІ...

14. ЗАГАЛЬНЕ РЕЗЮМЕ.

З того, що було сказано вище, можна зробити такі висновки:

1. Внутріполітичне становище України значно поліпшилось, і сьогодні виглядає значно кращим, ніж в інших частинах Росії, де ще не

помітно жодної сталої і погодженої організації. Після кризи небаченого насильства спокій і безпека повернулись в країну. Гетьман і новий уряд репрезентують собою людей порядку, здатних належним чином управляти країною. Уряд користується підтримкою переважної частини громадської думки і основних політичних партій; жодна серйозна опозиція проти нього себе не виявила.

З кожним днем ця сприятлива ситуація ще більше консолідується тою мірою, як проявляється діяльність уряду. Відносини між урядом і австро-німецькими військовими властями чудові.

2. Зовнішньополітичне становище України починає прояснюватись. Максималістська Північна Росія щойно уклала перемир'я з Україною, а це відводить від неї загрозу нового вторгнення червоної гвардії. Україна підтримує добрі стосунки з козаками Дону, територією Кубані і незалежними державами Кавказу, не зазнаючи жодної небезпеки від цих країн, які у своїй переважній більшості так само вороже налаштовані проти максималістів.

Нова держава визнана групою Центральних держав, тоді як держави Антанти, що очевидно встановили з Україною офіційні відносини, наразі їх призупинили, займаючи вичікувальну позицію, але жодним чином не загрожуючи їй війною. Консули нейтральних держав продовжують виконувати свої функції в Україні, підтримуючи стосунки з її урядом. Таким чином, можна констатувати, що нова держава відкрито визнана деякими націями і «мовчки» іншими і що жодна держава не перебуває в стані війни проти неї.

3. Економічне становище України значно поліпшилось після кризи, спричиненої більшовиками, які привели б країну до остаточної руїни, якщо б це тривало довше. Громадські служби повернулись до більш-менш нормального стану; залізниця і судноплавство функціонують добре; торгівля і банки поновили свою діяльність; те ж сталося і з промисловістю, яка після повної зупинки мало-помалу поновила активність. Продовольчі товари у повному достатку і без жодних обмежень, хоча вони надзвичайно дорогі внаслідок спекуляції та перекупок, бо торгівля ніяк не регулюється.

Цього року ситуація у сільському господарстві виглядає дуже добре, оброблювані площі дорівнюють стану нормальних років; врожай обіцяє бути на хорошому середньому рівні, і цієї осені, разом із запасами зернових минулого врожаю, буде їх значний залишок для експорту. Худоба все ще в достатку.

Знецінення паперових грошей все ж таки ускладнює трансакції та ситуацію в цілому.

4. Громадська думка зазнає впливу побоювань щодо повернення більшовиків. Це відчуття переважає всі інші, і тому перебування і допомога

вчорашніх ворогів — австро-німецьких військ сприймається із задоволенням і є бажання, щоб вони лишались аж до пори, коли порядок буде остаточно відновлено. Так само і ідея миру прогресує в усіх класах населення, що робить невірогідним поновлення участі України у цій війні. Стремління до повної незалежності України набирає ваги у громадській думці.

5. Опозиція нинішньому режиму все ж таки ще існує у латентній формі; вона формується особливо тими, хто мав зиск від колишнього більшовицького режиму. Австро-німецькі війська не дають їй проявити себе в активній формі, але можливо, що перед тим як вона буде зовсім обеззброєна, ще стануться деякі місцеві або ситуативні заворушення.

6. Географічна та економічна важливість України робить з неї ключовий фактор для Росії. Завдяки географічному положенню вона контролює усі зв'язки Півночі з Чорним морем і водночас певною мірою — з багатими регіонами Волги, Ставропілля, Кубані і Кавказу.

З погляду економіки, лише Україна здатна забезпечити Північну Росію необхідними їй сільськогосподарськими продуктами: зерном, кукурудзою, тютюном, вином тощо. Але її справжня міць криється у багатих покладах Донбасу — вугіллі, антрациті, залізі, марганці та ін. Ні в Північній Росії, ні на південних просторах аж до Кавказу не існує жодної шахти для видобутку цих продуктів — життєво важливих для сучасного існування, і це робить українську економіку необхідною для цих двох регіонів.

Україна, країна майже така ж велика, як австрійська монархія, з її 1200 кілометрами довжини і 700 км ширини, з її 35-мільйонним населенням здатна повністю себе забезпечувати, на відміну від решти Росії, яка до того ж втратила вугільний басейн Польщі. Відродження України, більш розвиненої, ніж решта Росії, робить з неї силу, що політично та економічно домінуватиме у тому сучасному хаосі, що утворився з колишньої царської імперії.

Опубліковано: Олександр Сліпченко. Місія майора Дю Буа (Швейцарія)// Україна дипломатична. Вип. 18. 2017. С. 715–723.

№ 2

**ДОПОВІДНА ЗАПИСКА РАДНИКІВ МІНІСТЕРСТВА
ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ЄВМЕНА ЛУКАСЕВИЧА І ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА
МІНІСТРУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ДМИТРУ ДОРОШЕНКУ
ПРО ПОТРЕБУ СТВОРЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО
ПРЕДСТАВНИЦТВА В ШВЕЙЦАРІЇ**

Київ, [21] травня 1918 р.

Вважаю що для того щоби дипломатична місія для встановлення зноси[н] з Швейцарією і другими державами могла виїхати до Швейцарії і мати там поспіх неодмінно і невідкладно треба порозумітись сперше з Бароном Муммом* а потім з Графом Форгачем**. По-перше, треба викласти Мумму, чому саме бажає Український Уряд вислати місію і оскільки це важно для встановлення міжнароднього становища України.

По-друге, треба прохати їх безпосередньо допомоги, яко держави котра вже визнала Україну, перед урядом Швейцарської Республіки.

По-третє, сказати про склад місії і мотивувати чому саме посилаються таки то особи.

Четверте, сказати що передо всім треба вислати для попередження Уряду Швейцарії в справі місії пре[д]ставника міністерства.

П'яте, просити о допомозі з боку політичної і військової німе[ць]кої і австрійської влади в справі проїзду кордонів і перебування в Австрії.

Шосте, вияснити перед бароном Муммом, чи п. д-р Лукасевич має безпосередно звернутись в Швейцарії до Швейцарського Уряду чи через німецьку амбасадору.

Сьоме, (коли буде зручно) просити про звільнення від карантину і безмитного проїзду. Инакше подорож до Швейцарії буде тягнутися по відомостям що подав Дю-Буа довше місяця.

До цього додаємо що місія остільки важна що ніякі дальші заходи і переговори в цій справі не можуть [в]естися самими радниками. Доки пан Міністр не перебалакає з Послами, справа буде стоять.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр.124. Арк. 1. Машинопис. Оригінал.

* Цісарський посланник у відставці, дійсний таємний радник, доктор, барон Філіп Альфонс Фрайгер Мумм фон Шварценштайн (Alfons Mumm von Schwarzenstein, 1859–1924) виконував обов'язки офіційного представника Німецької імперії в УНР/Українській Державі у березні–вересні 1918 р.

** Граф Йоганн (Янош) Форгач фон Гюмес і Гач (Johann Graf Forgach von Ghymes und Gacs, 1870–1935) виконував обов'язки офіційного представника Австро-Угорської монархії в УНР/Українській Державі у березні–жовтні 1918 р.

№ 3

ШТАТ ПОСОЛЬСТВА 2-ГО РОЗРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ШВЕЙЦАРІЇ

Київ. 7 червня 1918 р.

Назва посади	Класа посади	Число посад	
1. Міністр-Резидент	IV	I	ЛУКАСЕВИЧ Євмен
2. Секретарь	VI	I	ЯКУБОВСЬКИЙ Віктор <i>прик. № 344</i>
3. Драгоман або перекладач	VII	I	МИКОЛАІВ Апостол
Відкомандіровані:			
Предст. Ген. Штабу			ДРОЗДОВСЬКИЙ Леонтій
Зв. ур. для ос. дор. при Мін.	VI		КЕЛЬЧЕВСЬКИЙ Євген
			ГЛАДИШОВСЬКИЙ Олександр
			Фон-дер БРІГГЕН Олександр <i>прик. № 344</i>
при Д[епартаменті] Ч[ужоземних] З[носин]	VI		АНДРІЄВСЬКИЙ Дмитро
при Мін[істрі]	VII		СОКОЛОВСЬКИЙ Всеволод
Ур[ядовець] для ос[обливих] дор[учень] при Мін[істрі]	VII	(як дипл. гонець)	БІЛЕЦЬ Юрій
Радник при Міністрі	VI		БІЛЯНКІН Григорій
Діловод Д.Ч.З.			ДОБРОДІЄВА Ірена МАКО Сергій
Особливо-уповноважений Ук [раїнської] Дер[жави] при Уряді Швейц[арії]			МОГИЛЯНСЬКИЙ Микола [*]

ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 311. Арк. 5а. Машинопис. Копія

^{*} Прізвище і посада Миколи Могилянського дописано рукою.

№ 4

**ЗВІТ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ЦЮРІХУ**

Цюріх, [10] жовтня 1919 р.

Коли я був призначений на посаду Генерального Консуля, то справа про призначення Урядом Швейцарії Посольства і Консулятів стояла остільки певно, що залишалось тільки якомога швидче виїхати за кордон. Ми зібрались на протязі одного тижня і виїхали у Швайцарію.

Вважаючи мою працю Генерального Консуля за дуже значну і важливу, я зробив усі можливі заходи у Києві, щоб приготувати собі н[е]обхідні матеріали для моєї діяльності.

На мою думку робота українських консулятів головним чино[м] є взаємне ознайомлення про торг і промисловість. Як оден з засобів такого ознайомлення — є улаштування музею зразків товарів і виробів України. В Києві я увійшов у зносини з Кооперативами (Дніпросоюз, Українобанк і Союзбанк), з товариством Цукроварів, а також з Головою Кустарно-Промислового віділу Міністерства Народної Освіти А.Ф. Середою, аби ці інституції зібрали і вислали мені (забрати з собою я вже не мав часу) зразки для музею. Згадані інституції і особи охоче згодились на це і обіцяли мені вислати при першій можливості усе необхідне. Крім того, маючи на увазі пропаганду української промисловости, я взяв у проф. І. А. Феценко-Чопівського* матеріали по цьому питанню, а також одержав від нього згоду присилати мені для цієї-ж мети новий матеріал.

У Цюріх ми приїхали 29 жовтня 1918 р. Я умовився з п. Лукас[е]вичем**, що через тиждень перебалакаю з ним по телефону як стоїть спр[а]ва. На моє запитання як скоро я маю одержати затвердження Швайцарського Уряду, п. Лукасевич одповив, що рахує на срок не довший місяця.

* Феценко-Чопівський Іван Андріянович (1884–1952) — учений-металург, громадський і політичний діяч, автор підготовленого на пропозицію М. С. Грушевського видання «Матеріальні багатства та велика промисловість України» (1918 р.). З кінця лютого 1918 р. — міністр торгівлі й промислу в уряді В. Голубовича, міністр народного господарства в уряді Директорії, заступник прем'єр-міністра та міністр народного господарства в уряді С. Остапенка (1919). Репресований. Загинув у концтаборі Абезь (Республіка Комі).

** Лукасевич Євмен Кирилович (1871–1929) — лікар, громадський діяч, заступник голови Всеукраїнський спілки український лікарів і редактор журналу «Українські медичні вісті», міністр-резидент Української Держави в Швейцарії та Голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні в вересні 1918 р. — квітні 1919 р.

Через тиждень я переговорив по телефону з секретарем Місії п. Якубовським, який мені сказав, що Місія признана офіційно; про Консуляти ще нічого не відомо, і що через кілька день Місія вже улаштується на новому помешканню.

Цюрихський, а потім загально-швейцарський страйк*, не дав мені можливості поїхати з Берн раніш 20 листопада. В Місії я знов поставив питання про затвердження Консулятів; на що одержав відповід[ь] що як тільки це буде зроблено Швейцарським Урядом, то мене зараз-же повідомлять, а поки що я маю наймати помешкання і готуватись до праці консульської.

Ще у листопаді місяці, по рекомендації Місії, до мене звернувся представник фірми: «Бр. Куоні», яка хотила завести торговельні зносини з Україною. Я мав з представником цієї фірми кілька зустріч і дав йому необхідні інформації що до потреб нашого краю.

1 грудня я зняв помешкання на [...], 8**. Не маючи певних даних що до існування Генерального Консуляту, я вагався брати це помешкання на довго і зробив умову до 1 квітня 1919 р.

Я не мав права робити оголошення про заснування Консуляту, але громадянство довідалось про це, і я що дня від 2 до 4 години, як я призначив для прийому, мав різних осіб, що потребували інформації, піднімали питання про паспорти і т. и.

Промисловці і торговці швейцарськи дуже були зацікавлені Україною і до мене почали неофіційно звертатися з питаннями про торг з Україною. Коли-б я у той час мав уповноваження Українського Уряду, то міг-би переслати досить багато краму на Україну. Між иншим я мав пропозицію закупити мільйон пар черевиків до воєнного виробу, багато матерій і т. и.

В кінці 1918 року, а саме 30 грудня, листом за № 19, я попрохав Місію дати мені пояснення, що мені відповідати, вважаючи на моє неофіційне становище, коли до мене звертаються в справах паспортних, візи і взагалі справ консульських. На це я одержав лист Місії, від 6 січня 1919 р. № 417, в якому сказано, що поки-що українські консуляти в Швейцарії не можуть ще приступити до виконання своїх обов'язків і що я не обов'язан відповідати на вимоги зголошуваних до мене осіб.

Ця відповідь не дала мені практично можливості припинити прийом заінтересованих осіб; тільки я тепер по всім консульським справам, про паспорти, візи і т. и. направляв у Місію.

* Йдеться про розпочату у вересні 1918 р. стачку банківських службовців у Цюриху, що переросла 12 листопада в загальнонаціональну «Генеральну стачку» й тривала майже до 20 листопада 1918 р.

** У документі пропуск. Йдеться про вулицю Universitatstrasse, 8.

У цей час звернувся до мене швайцарський купець п. Я. Вайленман, який бажав завести торговельні зносини з Україною. Він навіть мав намір поїхати на Вкраїну. Позаяк у той час переговорів з ним, в Швайцарії вже перебувала фінансово-торговельна Місія, з П. І. Чижевським* на чолі, то я переотправив п. Вайленмана туди.

Дякуючи моїм переговорам з представником фірми Райхерт і К⁰ в Цюріху, п. Уляндом, ця фірма відправила до Одеси корабель з товарами на суму 2 000 000 карб. По відомостям фірми, товар цей прибув до Одеси, але я не можу сказати про дальшу його долю, позаяк у скорому часі, після приходу товару, союзники евакуювали Одесу.

В 1918 році я два рази писав до Міністерства Торгу і Промисловости, і в 1919 році — три рази, але відповіді на мої листи не одержав. Рівночасно писав і до Міністерства Продовольчих Справ і до Кооперативів (Дніпросоза і Централа).

По дорученню Кооперативів, я завів звязки з Кооперативами Швайцарськими, яким передав ту літературу, що од[е]ржав у Києві і від яких одержав і переслав до Києва швайцарську кооперативну літературу

9 березоля 1919 р. я одержав з Місії копію наказу Міністерства Закордонних Справ від 12 лютого № 62 про скасування українськи[х] консулятів у Швайцарії. Помешкання було наняте і заплачене по 1 квітня, по який день я і перебував у Цюріху.

9 жовтня 1919 р. я одержав від Місії повідомлення про наказ Міністерства Закордонних Справ від 14 лютого 1919 р. за № 71 про звільнення мене з посади Генерального Консуля.

Підписано: б[увший] Генеральний Консуль в Цюріху *А.В. Вілінський***

ЦДАВО України. Ф. 4455. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–1 зв. Машинопис. Оригінал.

* Чижевський Павло Іванович (1860–1925) — громадський і політичний діяч. 1918 р. очолював закордонне бюро УПСФ у Відні. Входив до складу торгово-фінансових комісій УНР в Австрії, Чехословаччині, Польщі, 1919 р. деякий час очолював Торгово-економічну місію УНР у Франції, Італії, Бельгії і Швейцарії.

** Вілінський Олександр Валер'янович — випускник і викладач Харківського університету, інженер, працював у 1905–1907 рр. у Берліні, Цюріху, Давосі. Від 1907 р. він мешкав у Києві, працював за фахом і викладав у Київському політехнічному інституті. 1917 р. став членом Центральної Ради, очолював департамент професійної освіти Генерального Секретаріату. 7 жовтня 1918 р. призначений тимчасовим виконувачем обов'язків генерального консула Української Держави в Цюріху.

№ 5

**НОТА ТОРГОВЕЛЬНО-ФІНАНСОВОЇ МІСІЇ УНР У ФРАНЦІЇ,
ІТАЛІЇ, БЕЛЬГІЇ ТА ШВЕЙЦАРІЇ ПРО ТЕ, ЩО ПОТРІБНО
НЕГАЙНО УКРАЇНІ І ЩО ВОНА МОЖЕ ДАТИ*****Женева, 20 липня. 1919 р.**

Україна, надзвичайно богата хліборобська сторона, переживає тепер подвійну кризу:

а) Боротьба з московськими більшовиками, яких насамперед треба вигнати, потребує різної зброї та муніції.

б) Населення потребує негайно одяги, різного хліборобського приладдя і т.д. І той хто постачить оте все, здобуде великі симпатії українського населення і досягне визначних економічних вигод.

Україна не потребує навіть кредиту, вона бажає тільки справедливого *й безпосереднього* обміну свого краму на необхідний їй закордонний. Але ж попереду, ніж ми спинимося на тих предметах, які в цей мент у першу чергу необхідні Україні, зауважимо, що тут, може краще, ніж у иншій якій державі, можна досягти раціонального товарообміну. Українські селяне, що мусять обмінювати свої гроші й свій хліб на такі речі, як плуги, чоботи, одяга і т.д., витворили собі справді могутнього посередника — кооперативи. Ці кооперативи — об'єднані тепер у трьох могутніх центральних організаціях — всеукраїнський кооперативний банк, спілка споживчих товариств, спілка с. господарських товариств. Капитали Українбанку переховуються у різних цінних паперах, облигаціях, варантах та инших. Число членів українбанку перевищає 800 000 душ. Увесь крам, призначений для закордонного продажу (хліб, цукор) може бути зібраний у кооперативні склади.

Алеж попереду над усе потрібно надати сили українському урядові, щоб він мав змогу вигнати з своєї території московських більшовиків — потрібна зброя й инша муніція для армії приблизно в двіста тисяч душ, за що буде виплачено готівкою компенсаціним шляхом

Для зазначеної мети у першу чергу потрібно:

1. 1 000 гармат 75-ти милім. з 1.000 набоїв для кожної
2. 10 000 кулеметів і по 10 000 набоїв до них
3. шкурятяних поясків, набойниць, лопат і иншої амуніції і одяги для 200 000 чоловіка

* Під назвою документа дописано: Ця нота була ухвалена компетентними українськими колами. В посиланні вказано, що ноту подано Міністру воєнного постачання Франції. На підставі цього документу готувалося звернення до швейцарського уряду.

4. 100 легких танків
5. 1 000 військових кухонь
6. оскільки можливо більше число важких автомобілів (бо шляхи дуже кепські), аеропланів
7. 200 000 рушниць з байонетами і по 1 000 набоїв для кожної.

Крім того українці бажали би приватним шляхом покликати до себе волонтерів — найкраще з Бельгії, як з найменш соціалістичної (большевицької) країни. Ці волонтери призначалися би переважно інструкторами коло складних машин (автомобілі, аероплани, танки та інші і для охорони різних складів то що).

Французькі офіцери матимуть право контролю, де потрібно. Великі залізничні шляхи між Україною та Польщею повинні содержуватись у доброму стані. Інші гарантії, які забажала би Франція, будуть обмірковані Діректорією з повною щирістю, бо вона добре розуміє, що її існування, або принаймні — добрий стан залежить від постачання необхідної зброї.

Крім зброї, український уряд має потребу надзвичайну в усіх тих речах, що торкаються комунікацій, бо большевики систематично грабували залізничні шляхи, й ці останні майже не функціонують. Позаяк усі держави почувають недостачу рухомого залізничного майна, максимум того, що можуть предложить Україні буде мінімумом її потреб.

Телефони, телеграфи, вагони, локомотиви (широких колій), рельси, різні речі щодо ремонту. Коли не ставатиме широких шляхів, можна задовольнитися залізницями дековільського типу.

Далі йдуть потреби приватні: мануфактура, пряжа, агрономічний та інший струмент — плуги, коси, вила, сокири і інші. Хто принесе усі ті речі, на того будуть дивитися, як на оборонця.

Можна гадати, що усі згадані речі будуть коштувати 300 мільйонів. Звичайно вони можуть вирости остільки виростуть потреби й можливість розплати. Зауваживши, що списаний вище матеріал коштуватиме коло 200 мільйонів франків, будемо мати:

Зброя та муніція військова — 200 мілі[о]н. франк.

Ріжні речі приватних потреб — 300.

Разом — 500 мільйон. франків.

Коли Дарданели будуть открыті, усю перевозку можно зробити морем, инакше треба буде користуватися сухопуттю й розмовляти про це з чехо-словаками, що являються нацією індустріальною.

2.

Що замість того дає Україна

Росплата може бути зроблена: або економічними вигодами, або грошима чи якими речами

А) Росплата економічними вигодами.

Україна визнає безперечно принцип виплати частини російських боргів, а також і капіталів, витрачених на війну. Позаяк на Україні числиться одна п'ята частина населення Росії, Україна приймає на себе п'яту частину російських обов'язків. Шляхом переговорів ця частина може бути підвищена до одної четвертої, чи навіть до одної третьої. Добра воля українська у цьому питанню є безперечною, бо вона виявлена була кількома публічними деклараціями.

Часто хвилюються марою «націоналізації». Але ж ця націоналізація може торкатися тільки великих земельних властивостей, які будуть відкуплені у власників і розпродані селянам-хліборобам. Такі підприємства, як телефони, залізниці й інші, коли й будуть націоналізовані, так лише на умовах, що права сучасних власників не будуть порушені, бо їм буде виплачена відповідна сума. Для чужинців багато вигідніша «націоналізація» чи тимчасова передача підприємств кооперативам, котрих наслідують зачіпати навіть большевики.

Концесії можуть бути дані закордонному капіталу, відповідно навіть існуючим законам, а саме:

біле вугілля (це б то електризація річок), регуляція річок, освітлення міст, дещо з підземних мінералів, коло 100 000 кілометрів залізниць дековільського типу (залізничні під'їзні шляхи) та інші.

Звичайно український уряд міг би згодитися на такі лише умовини, які не позбавляли би його суверенних прав. Само собою розуміється, що уряд не одмовиться також від співробітництва з іностраним капіталом переважно в цілях контролю, аби оборонити свою людність від можливої експлуатації чужим капіталом.

Б) Виплата грошима.

Аванси за крам, який постачатиметься в Україну, зроблені будуть групою французьких банків, що утворять для того відповідну роцотну палату і що гарантують себе крамовими документами (залізничними чи пароплавними). Український уряд може експортувати коло 100 міл. квінто ріжного зерна, що коштує коло 600 міл. франк., коло 10 міл. квінто цукру на суму більш 500 міл. франк. Одначе про цей останній продукт повинні зауважити, що його могли пограбувати большевики. Мається, крім того ще кінський волос, щитина і інші подібні речі на суму 50 міл. франків. Підпис кооперативів дасть велику вагу документам, бо вони ніби то будуть підписані кожним українцем.

Скінчується записка вказівкою, що тільки Україна, увесь український нарід бореться з большевиками, тоді як різні Колчаки повинні притягати до помочі собі японців і інших чужинців. А через те трапляється, що позаду утвореного фронту знову повстають большевицькі ради...

ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 28–31. Машинопис. Чернетка.

№ 6

**УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ ГОЛОВИ НАДЗВИЧАЙНОЇ
ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР У ШВЕЙЦАРІЇ
МИКОЛИ ВАСИЛЬКА**

Берн, 26 листопада 1919 р.

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно служитиму Народові України і утворений ним Українській Народній Республіці та її Верховній Владі в державному управлінні буду керуватись тільки благом народу й Республіки, обов'язки свої виконуватиму чесно й сумлінно, пильнуватиму, аби встановлені Директорією закони всіма необхідно виконувались і правда ні в чому не порушувалась, урядові тайни берегтиму і всіма силами стоятиму на сторожі інтересів Народу та скарбів Української Народньої Республіки.

Власноручний підпис: *Микола Василько*

Посада: Голова Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР

ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7. Авторизований машинопис. Оригінал.

№ 7

**УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ НАЧАЛЬНИКА ПРЕСОВОГО ВІДДІЛУ
НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР У ШВЕЙЦАРІЇ
ДМИТРА ДОНЦОВА**

Берн, 26 листопада 1919 р.

Я нижче підписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республіці та її Верховній Владі, покладені на мене Правительством обов'язки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно керуючись лише благом Народу і Республіки та її законами, не жалюючи життя для своєї Батьківщини; всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, державне майно оберегатиму і на свою користь нічого проти служби і обітниці не робитиму.

Власноручний підпис: *Дмитро Донцов*

Посада: начальник пресового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР

ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 10. Авторизований машинопис. Оригінал

№ 8

**ЛИСТ ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕСОВОГО БЮРО В БЕРНІ
ДМИТРА ДОНЦОВА ДО МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УНР
АНДРІЯ НІКОВСЬКОГО****Берн, 19 березня 1921 р.**

Отсім маю честь повідомити Міністерство, що листом з 2-го марця повідомив мене шеф української місії в Берні, що існуюче тут від двох років Пресове Бюро, котрого провідником був я, замикається. Я не потребую звертати увагу Міністерства, що замкнення Бюра як раз в сей момент, коли не нині то, то завтра готова впасти совітська влада в Росії, зробить в Швайцарії вражіння скандала, більшого ніж би його викликало розв'язання місії. Рівнож не потребую вказувати Міністерству, яку велику прислугу робиться тим московським і ворожим нам іншим пресовим агенціям, котрі як тут, так і в інших країнах, куди (як до Франції та Італії) доходили також відомости У[країнського] П[ресового] Б[юро] в Берну, дістають від тепер монополь що до інформації про українські справи, і як свідчать послані Бюром до Міністерства витинки з «Temps».

Широко з того монополю користають для шкодження нашої справі і уряду. Звертати на се все увагу не моя річ, бо се обходить скорше Міністерство, як мене. Я повідомляю про замкнення Бюра тільки для того, аби Міністерство знало, що від нинішнього дня за все те, що швайцарській пресі про українські справи з'являється або не з'являється я вже ніякої відповідальности нести не можу.

Б[увший] шеф Укр[аїнського] Прес[ового] Бюра в Берні
Дмитро Донцов

ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 10. Авторизований машинопис. Оригінал

№ 9

**ЛИСТ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УНР АНДРІЯ
НІКОВСЬКОГО ГОЛОВІ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ
МІСІЇ УНР У ШВЕЙЦАРІЇ БАРОНУ МИКОЛІ ВАСИЛЬКУ****Тарнів, 23 листопада 1921 р.**

Міністерство Справ Закордонних має за честь повідомити, що скорочення штатів дорученого Вам Посольства в Швайцарії затверджується [...]. Що до затвердження нового персонального складу Посольства та

звільнення ранішніх урядовців — Міністерство просить надіслати додатково більш докладні відомості про намічених Вами особ Курбаса та Еланського* і копії наказів по Посольству про звільнення урядовців попередніх, після чого буде переведено затвердження на посадах перших і звільнення — других.

Так само приймає Міністерство Ваш проект відкриття Консульства в Цюриху; годиться Міністерство і на призначення п. Куоні** консулом але не може без потрібних відомостей (ім'я його й батька, прізвище, вік, віра, підданство, місце народження, чи має нерухоме майно, освіта до тих-часова праця, родинний стан тощо) таке призначення оформити; консульський патент згаданому п. Куоні буде надіслано так само по одержанні потрібних відомостей (ім'я й прізвище п. Куоні потрібно, щоб не зайшло якоїсь помилки, переслати і по французькі). В справі консульських тарифів то вони, тимчасово, до затвердження загальних норм, ухвалюються про що повідомляється Вас ч. 2424/6359 од 7 грудня б. р.

[...]

Міністр Справ Закордонних УНР
Андрій Ніковський

ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 5–5 зв. Рукопис. Оригінал.

* До складу дипломатичної місії Зенона (Зиновія) Курбаса М. Василько призначив 1 березня 1920 р. на прохання голови торгівельно-фінансової місії П. І. Чижевського, під керівництвом якого він працював як заступник секретаря і через роботу з ліквідації місії змушений був затриматися в Женеві. Там З. Курбас перебував без платні і витратив всі свої збереження. Після від'їзду М. М. Василька до Берліну 7 листопада 1921 р. З. М. Курбас отримав посаду секретаря Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР у Швейцарії з осідком у Берні. Урядовцем мав працювати Преславський, в документі вказано інше прізвище.

** Йдеться про купця і власника нерухомості в Цюриху Симона Куоні.

Наукове видання

УКРАЇНА — ШВЕЙЦАРІЯ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

Науковий збірник

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 27.10.2020 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 19,18. Обл.-вид. арк. 17,73.
Наклад 300 прим. Зам. 24. 2020.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.